

*Ujaku Vladimiru,
bez koga sve ovo ne bi bilo moguće*

PREDGOVOR

Kada knjiga Miše Đurkovića *Diktatura, nacija, globalizacija* stigne u ruke čitalaca, može se s pravom očekovati da će izazvati široku polemičku reakciju. Naravno, ako ne bude namerno prečutana. Pisana sa naglašenim polemičkim žarom, ona otvoreno provocira dijalog sa vladajućim obrascima interpretacije društva. Prema autorovom shvatanju vladajući interpretativni obrasci, koji su se koncentrisali oko dva isključiva ideološka pola – «kosmopolitizma» i «nacionalizma», preterano pojednostavljaju složenost društvene dinamike u savremenoj Srbiji. Dominacija ove ideološke isključivosti u ravni društvene teorije ima štetne posledice i u teorijskom i u praktičnom pogledu. S jedne strane, dominacija pomenutih ideoloških obrazaca podstiče održavanje quasi-naučnog diskursa i tako onemogućava afirmaciju istinskog teorijsko-kritičkog ispitivanja društvene stvarnosti. Tako je, na primer, «nepoznavanje istorije liberalne političke misli, dovelo je do toga da se liberalizam izjednačava sa kosmopolitizmom.» S druge strane, ove ideološke forme sve više zamagljuju stvarne društvene probleme, sprečavaju artikulaciju praktičnih rešenja potrebnih za izlazak iz društvene krize, tako da i same postaju socijalno irelevantne. Iz tog razloga autor već u uvodnoj napomeni ističe da je «insistirao na deskriptivnoj analizi a koliko god je to bilo moguće izbegavao (...) normativno-preskriptivistički pristup». Čitajući rukopis, primetno je da se autor ne drži uvek ovako postavljenog zadatka, odnosno da raznim vidovima normativnog preskriptivizma sa kojima polemiše suprotstavlja sopstveno normativno stanoviše, što se u potpunosti moglo i očekivati od jednog polemički intoniranog teksta. Čitalac se sa nekim stavovima verovatno neće složiti, neki stavovi nisu razvijeni u meri kako bi se nekom čitaocu činilo da je potrebno, ali to ne umanjuje vrednost ovog rukopisa. Za njegovo pojavljivanje dovoljno je to što na neustaljen način postavlja probleme, pristupa im metodološki diferencirano, ukazuje na plodna područja istraživanja društvene dinamike, koja su kod nas u priličnoj meri zapostavljena i, konačno, otvara polje dijaloga izvan ustaljene ideološke isključivosti.

Rukopis knjige *Diktatura, nacija, globalizacija* Miše Đurkovića predstavlja zbirku od osam eseja: *Diktatura simulakrumima, Pop-politika i pop-ideologija, Nacionalizam i popularna muzika, Kulturna industrija i problem nacionalnog identiteta, Nadziranje i podvođenje, Razmatranja o «turbo-folku», Globalizacija liberalne demokratije: poslednja velika modernistička utopija?* i *«Pobednici» bez magičnog napitka*. Kako sam autor kaže, radi se o esejima iz «oblasti socijalne filozofije, političke teorije, teorije masovne kulture i studija nacionalizma» koje povezuje tri ključna pojma istaknuta u naslovu rukopisa – diktatura, nacija i globalizacija. Prilikom problematizacije ovih pojmoveva autor prvo ukazuje na njihovu nekritičku upotrebu u savremenom diskursu društvene teorije u Srbiji. U njemu su se formirala dva dominantna i isključiva stanovišta između kojih postoji oštra demarkaciona linija definisana posredstvom toga da li se *diktatura, nacija i globalizacija* (zajedno sa srodnim figurama, kao što su, demokratija, liberalizam, ljudska prava, multikulturalizam, civilno društvo, slobodno tržište...) *a priori* prihvataju, ili odbacuju kao pojmovi sa potpuno jasnim i zaokruženim značenjem. Autor s pravom ukazuje na defektnost obe vrste diskursa pokazujući njihovu idološko-političku pozadinu. To najbolje ilustruje sledeći odlomak iz rukopisa: «...Budući da je kod nas došlo do radikalne i najbanalnije politizacije svega, pa i naučnih istraživanja, stvorila se navika da se svako naučno delo povezuje sa nekom ideologijom, političkom paradigmom, centrom moći, klanom, čak određenom političkom opcijom, tj. da se implicitno prepostavlja da po svakom pitanju postoje samo dve opcije (ili-ili varijanta), te da svaki javni iskaz autora automatski svrstava na neku od tih strana.»

U sledećoj ravni analize on razmatra praktično funkcionisanje ovih tipova diskursa preko delovanja njihovih zastupnika – tzv. «nacionalne elite» i eksponenata tzv. «civilnog društva», pokazujući da praktične posledice primene ovih diskursa protivreče njihovim deklarisanim intencijama. Zbog toga autor podseća na klasične teorije društva iz kojih je preuzet vokabular dominantnih ideooloških interpretacija u savremenom quasi-naučnom diskursu u Srbiji. Pri tom, pokazuje da taj vokabular ima mnogo diferenciranije i složenije značenje u klasičnim teorijama i da idološko-politička redukcija predstavlja nepremostivu prepreku za ozbiljnu diskurzivnu analizu faktičke kompleksnosti

društvene dinamike u Srbiji. Autor ide i korak dalje tako što tvrdi da se čak ni klasične teorije društva sa svojom diferenciranom metodologijom i vokabularom ne bi mogle automatski primeniti na osobenu dinamiku srpskog društva, a kamo li njihovi redukovani ideoološki oblici. «Površinu društvenog i političkog života u Srbiji prekrivaju ogromne ideoološke i političke protivrečnosti, pa je nemoguće svu tu prividnu dinamiku naglih zaokreta smestiti u matrice klasičnih ili novijih teorijskih modela. Stoga se najčešće pribegava redukovanju diferencirane i isprepletane stvarnosti na nekoliko ideooloških koncepta i modela.» - kaže autor. Ovde ćemo istaći posebno dva momenta koje autor razvija u svom pokušaju da obuhvati složenost društvene dinamike i da pronade teorijske modele koji bi joj odgovarali. Prvi se tiče pokušaja da se vladavina Slobodana Miloševića, koja se inače nalazi u podlozi svih njegovih razmatranja u ovom rukopisu, definiše kao specifičan tip vladavine, a druga pokušaja da se afirmiše istraživanje područja populističke i pop-ideologije kao posebne istraživačke discipline.

U pokušaju da istraži specifičnost vladavine Slobodana Miloševića autor najpre ukazuje na neupotrebljivost većine postojećih interpretacija društvene dinamike. U protivstavu prema njima on razvija svoju temeljnu tezu o «slobizmu» kao novom obliku savremene diktature, kao obliku «funkcionalne diktatorske vladavine bez totalitarne ideologije i čak uz pozivanje na demokratske principe.» Preko analize pojma diktature koju je razvio Franc Nojman i upoređivanja vladavine S. Miloševića sa ovim klasičnim učenjem o diktaturi, autor zaključuje da se vladavina S. Miloševića ne uklapa ni u jednu varijantu klasičnog učenja o diktaturi, te da predstavlja njen novi oblik, koji on bodrijarovski označava terminom «diktatura simulakrumima». Prema autorovom shvatanju, Milošević je razvio sistem simulakruma, među kojima je posebno važan simulakrum opozicije na osnovu koga je dobijao pseudodemokratski legitimitet i tako sprečavao stvarno demokratsku pluralizaciju društva. Ovde treba posebno istaći vredan pokušaj da se u interpretaciji savremene dinamike srpskog društva izbegne površna i neplodna karakterizacija vladavine S. Miloševića i da se pojmovno odredi njen sadržaj u poređenju sa jednim klasičnim konceptom diktature (F. Nojman), bez obzira na to da li je taj pokušaj u potpunosti realizovan.

Kad je reč o pokušaju da se istraživanje pop-politike i pop-ideologije afirmiše kao posebna istraživačka disciplina, autor ističe da ovaj pokušaj sledi jednu posebu tradiciju tumačenja društvenih fenomena, koja vodi od savremenih post-strukturalista, do sofista u antičkoj Grčkoj, preko predstavnika Frankfurtske škole, Hajdegera, Špenglera, Ničea, Frojda, Vikoa i drugih. Reč je, kao što autor kaže, o tradiciji «izučavanja marginalnih fenomena», koja «za razliku od *mainstreama* socijalno političkih disciplina koji je bio okupiran transparentnim institucionalnim i van-institucionalnim oblicima praktivanja moći, te društvenom komunikacijom koja je s time povezana, bila usmerena na sva ona brojna marginalna i neobična (uvrnuta) područja kojima se u glavnom toku političkih istraživanja odričao značaj.» Time autor iskazuje sumnju u standarne obrasce i metode društvenih istraživanja i usmerava čitalačku pažnju na područja svakodnevnog života zapostavljena u standardnim istraživanjima (kao što su: zabava, humor, seksualnost, dokolica, horoskopi...). Ovakav pristup zasnovan je na pretpostavci da su u masovnoj, popularnoj kulturi sadržani najznačajniji modeli funkcionisanja društva u određenoj epohi, jer je ona pruzela ulogu oblikovanja članova društva umesto klasičnih «vaspitača», kao što su porodica, škola, crkva... Primenjujući ovaku strategiju istraživanja na primere masovne kulture iz vremena Miloševićeve vladavine, autor prezentira ubedljivu anatomiju propadanja srpskog društva u svim njegovim segmentima. Pri tome, on se ne zadržava samo na rekonstrukciji strategije Miloševićeve vladavine, nego sa istom oštrinom ukazuje na ideološki redukcionizam, kako na opozicionoj sceni u Srbiji, tako i na globalnom, svetskom planu.

U skladu sa ovom obuhvatnom intencijom autora postavljen je i problem nacije i globalizacije u kojima analizira ambivalentnost ovih pojmova i ističe potrebu za uvažavanjem konkretnog konteksta u kome se oni pojavljuju. Upravo se na primerima analize ovih fenomena najizrazitije pokazuje normativno stanovište autora – sintezu liberalne demokratije i nacionalnog interesa. Autor ocenjuje liberalnu demokratiju kao «najbolji normativni model organizacije društva koji je čovečanstvo do sada stvorilo», pri čemu naglašava da treba imati na umu razliku između prihvatljivosti normativnog modela i nedostataka njegovog konkretnog funkcionisanja. Da bi potvrdio svoju tezu, on se poziva na «kulturnistički pokret u liberalnoj teoriji koji dopunjava klasični

liberalizam isticanjem jače potrebe za kulturnim i nacionalnim identitetom (liberalni nacionalizam)). Shodno tome, autor naglašava potrebu da se Srbija, uprkos jednostranom praktikovanju globalizacije posredstvom NATO, mora priključiti postojećoj konstellaciji međunarodnih odnosa ukoliko hoće da održi perspektivu državnog opstanka.

Od polemički pisanog teksta poput ovog rukopisa teško se može očekivati da će sve pokrenute teme razviti u potpunosti. Stoga ponekad ostaje utisak da su pojedine tvrdnje nedorečene. Tako, na primer, ostaje dilema - da li Đurković rekonstruiše svesni projekt vladavine S. Miloševića, ili implicitnu situacionu logiku njenog funkcionisanja? Čini se da tek od odgovora na to pitanje zavisi preciznija tipološka karakterizacija Miloševićeve vladavine. Pored toga izrazita polemička oštrina preti ponekad da, protivno autorovim intencijama, niveliše diferenciranost društvenih fenomena – na primer, prilikom interpretacije opozicije kao pukog simulakruma proizvedenog od strane Miloševićevog režima. Preglednosti samog teksta svakako bi doprinelo i to ukoliko bi na jednom mestu (uvodnom, ili zaključnom, na primer) bio koncentrisan i eksplisiran metodološki pristup i normativno stanovište autora.

No, moguće slične primedbe na ovaj rukopis ne umanjuju njegovu vrednost. Građen sa izraženim osećanjem za kompleksnost društvene stvarnosti i diferenciranom pojmovnom analizom zasnovanom na poznavanju klasične i savremene društvene teorije, on predstavlja otvoren poziv na dijalog, ali i apel da se prevaziđu ustaljeni modeli interpretacije društvene dinamike u Srbiji. Đurkovićev rukopis predstavlja vredan pokušaj da se razgrade interpretativne predrasude o srpskom društvu koje proizvode praktične zablude i produžavaju njegovu krizu. Zbog toga smatramo da ovaj rukopis predstavlja veoma značajan prilog rasvetljavanju interpretativne pometnje o dinamici srpskog društva.

Mile Savić

Institut za filozofiju
i društvenu teoriju

NAPOMENA

Knjiga pod nazivom *Diktatura, nacija, globalizacija*, predstavlja zbirku socio-filozofskih eseja koji su nastajali u poslednjih nekoliko godina. Ono što ih povezuje jeste tematizacija ove tri ključne reči, koje su na svoj način obeležile život građana Srbije u poslednjih desetak godina. Tri pojma koja su izvučena u naslovu jesu načeve sretana u svim vrstama političkog diskursa tokom naznačenog perioda i oni čine crvenu nit koja se provlačila kroz sve turbulencije i dešavanja koja su presudno određivala način našeg života (Miloševićeva diktatura i položaj srpske nacije u eri globalizacije). Stoga je razumljivo da se ova tri pojma provlače i kroz eseje sakupljene u knjizi, koji pokušavaju da zahvate određene predominantne i za autora najzanimljivije fenomene Miloševićeve vladavine. U njima sam stoga insistirao na deskriptivnoj analizi, a koliko je god to bilo moguće izbegavao sam normativno-preskriptivistički pristup. Od normativizma se, naravno, ne može potpuno pobeći jer se kritika mora vršiti sa nekih pozicija. Stoga je i ovde neka moja normativna pozicija implicitno prisutna, ali njen eksplicitno izlaganje biće ostavljeno za neke druge spise.

Ostalo je, naravno, mnogo toga što još treba rastumačiti ili makar tematizovati, naprimjer problem konzervativnog konsenzusa, ili problem redefinicije nacionalnog identiteta, zatim čitav niz problema povezanih sa područjem političke antropologije (rituali, predstave, simboli), političko-patološki profili glavnih aktera drame itd.

Miloševićev režim kao skup racionalnih i iracionalnih elemenata predstavlja je jednu neverovatnu laboratoriju za inventivne teoreričare i istraživače iz oblasti društvenih nauka. Verovatno će se još dugo otkrivati mnogi veoma zanimljivi elementi, koji će nam rasvetljavati njegovo vreme, ali i jače bacati svetlo na mnoge univerzalnije fenomene kao što su ljudska priroda, ponašanje individua i grupa u određenim konstelacijama odnosa, mnoštvo pitanja iz oblasti nacionalizma i nacionalnog identiteta, problemi masovne kulture u savremenom svetu itd. Verovatno će se stoga ovim vremenom i njegovim fenomenima i sam kasnije baviti.

Od osam ovde sakupljenih tekstova, tri su ranije objavljena: *Nadziranje i podvođenje* objavljen je u časopisu Republika br. 226, a *Pop-politika i pop-ideologija*, u skraćenom obliku, u dvobroju 266/267. Esej «*Pobednici*» bez magičnog napitka, objavljen je u specijalnom broju *Nove srpske političke misli* iz 1999. koji se bavio odnosom NATO-a i Srbije u vezi sa bombardovanjem. Tekst *Globalizacija liberalne demokratije...* nastao je 1999. nakon bombardovanja za potrebe jednog nerealizovanog projekta na Institutu za evropske studije. Tekst o *Diktaturi simulakrumima* nastao je u letu 2000. i za potrebe ovog izdanja dopisao sam samo Epilog. Ostali članci su nastali tokom ove godine.

Zahvaljujem se na podršci svima koji su mi na bilo koji način pomogli da se u teškim vremenima bavim ovim zanimljivim ali ne baš lukrativnim poslom. Zahvaljujem se, takođe, na podršci kolegama sa Instituta za evropske studije u Beogradu. I naravno, zahvaljujem se svima onima mrtvima i živima iz čijih sam knjiga učio, kao i onim retkim živim ljudima iz čijeg sam govora nešto novo mogao da čujem ili naučim.

Zahvaljujem se i Ljubi Kljakicu za iniciranje ove knjige i za veliku pomoć u tehnickoj pripremi rukopisa.

Hvala prijateljima, koliko i neprijateljima.

DIKTATURA SIMULAKRUMIMA SLOBIZAM KAO POLITIČKI SISTEM DIKTATURE

0.1. Jedan od mogućih načina deskripcije sistema Miloševićeve vladavine mogao bi biti “vladavina kontrolisanim haosom”. I zaista, kada neupućeni posmatrač iz neke eksternalne situacije pokuša da sagleda i zahvati osnovne političke procese koji određuju Srbiju devedesetih godina, najčešće se nađe u nebranom grožđu; osnovni problem mu predstavlja ogromna brzina kojom se događaji smenjuju, zatim nagli lomovi, preokreti i zaokreti glavnih političkih subjekata u relativno kratkom vremenu, kao i sav kompleks problematičnih pitanja koja karakterišu zemlje uključene u ratne sukobe. Površinu društvenog i političkog života u Srbiji prekrivaju ogromne ideološke i političke protivrečnosti, pa je nemoguće svu tu prividnu dinamiku naglih zaokreta smestiti u matrice klasičnih ili novijih teoretskih modela. Stoga se najčešće i pribegava redukovajući diferencirane i isprepletane stvarnosti na nekoliko ideoloških koncepta i modela. Primer za ovo je veoma popularno shvatanje o Srbiji kao savremenom pandanu nacističke Nemačke, prema kome su Srbi navodno plebiscitarno, na izborima dali podršku Miloševiću da vodi osvajačke ratove, vrši etnička čišćenja i sprovodi torturu i genocid nad drugim građanima Srbije koji su drugačije verske i etničke pripadnosti. Stvaranje ovakve slike o Srbiji i Srbima velikim delom jeste rezultat potrebe administracija zapadnih zemalja da pravdaju pred svojom javnošću sopstvenu krajnje sumnjivu politiku prema Balkanu i posebno srpskom narodu. No, uprkos tome ne smeju se zanemariti ni drugi faktori. Najpre valja istaći da su izvori informacija koje zapadni autori imaju iz Jugoslavije krajnje sumnjivi. Pomenimo prvo uglavnom kontrolisana i cenzurisana dopisništva velikih svetskih medija iz same zemlje. Njihove informacije su uglavnom selektovane i obojene u skladu sa prethodno postojećim matricama tumačenja srpskog političkog života.

Drugi izvor informacija, podjednako problematičan i nepouzdan, jesu takozvani “alternativni beogradski krugovi”. Ovom političkom području će u tekstu posvetiti veliki deo prostora, budući da igra jednu od presudnih uloga u sveopštoj srpskoj tragediji devedesetih. Ovde će dati

samo njegovo prethodno određenje, u skladu sa potrebama argumenta. Naime, radi se o jednom trulom, salonskom političkom svetu, sačinjenom od nadmenih polu-intelektualaca, veoma sumnjivog profesionalnog i moralnog sastava. Ova grupa ljudi, čiji je realno-politički značaj i položaj u ogromnoj nesrazmeri sa njihovim ugledom i položajem u narodu, potpuno je odvojena od sveta političke realnosti kakva postoji u Srbiji; kao takva izgradila je svoju kristalnu kulu u Beogradu iz koje se sa prezrenjem i gađenjem osvrće na “prostu, seljačku, zaostalu, ne-modernu, nacionalističku, ne-civilno-društveno orijentisalu” Srbiju izdajući se za jedinu građansku svetlost civilizacije koja sija u tamnim vilajetima Miloševićeve balkanske tiranije. Nažalost, ova skupina pseudo-analitičara, finansijski i politički potpuno zavisna od zapadnih izvora, jeste najvažniji izvor informacija zapadnim analitičarima, i kao takva je jedan od najzaslužnijih faktora za iskrivljenu i pogrešnu sliku o Srbiji koja postoji među ovim naučnicima.

Treći bitan faktor za razumevanje lošeg poznavanja Srbije devedesetih je to što ovi domaći pseudo-opozicioni analitičari ne pišu i ne pričaju o sebi samima, ostavljajući ceo opozicioni prostor potpuno neanaliziranim (moja teza je da se u njemu nalazi podjednako bitan izvor našeg propadanja kao što je onaj režimski). Četvrti faktor je povezan sa prethodnim i sadržan je u činjenici da smo mi i dalje najvećim delom usmena kultura, te da postoje tabui na pisanje pa čak i govorenje o nekim stvarima. Spoljašnjem posmatraču ove tabuisane informacije i trendovi koji cirkulišu samo u određenim krugovima ostaju potpuno nepoznati. Problem je što se tek preko njih otkrivaju i razumevaju istinski tokovi i odnosi moći koji presudno određuju društveno-politički sistem.

I konačno, kao poslednji razlog koji otežava razumevanje Srbije izvana, navešću ono što je osnovna teza ovog teksta. Smatram da je zapadnim analitičarima teško da razumeju situaciju ne samo zbog specifičnih odlika mentaliteta, tradicije i sl. već zbog toga što je Milošević svesno ili nesvesno stvorio potpuno novi politički sistem diktature kakav dosada nije postojao. Ukratko, cilj ovog teksta je izlaganje *Jake teze* o Slobizmu kao novom obliku savremene diktature. Jaka teza kaže: Slobodan Milošević je stvorio novi sistem diktature: vladavinu putem simulakruma, odnosno vladavinu preko opozicije; tj. sistem u kome je simulakrum opozicije s jedne strane najvažniji

instrument legitimite režima i sa druge instrument za demobilizaciju istinskih, autentičnih, opozicionih, demokratskih i reformskih snaga i energija koje su postojale u društvu bez mogućnosti artikulisanja. On, naravno, koristi i neke instrumente starih sistema cezarističkih i totalitarnih diktatura, ali ovaj sistem simulakruma je velika inovacija.

0.2. Sama ideja da se napiše ovaj tekst rezultat je nekoliko, po autoru evidentnih teoretskih i praktičnih potreba. Iako je zbog njihove inherentne genealoške povezanosti, ova dva snopa generalno teško odvojiti, aproksimativne podele se mogu i moraju činiti kako bi se, pre svega, pitanja mogla efektivnije postavljati. Bitne teoretske potrebe su sledeće: najpre pokušati da se odredi politički (u širem smislu) sistem u kome Srbija živi već deset godina. Zatim, jedan, uslovno rečeno, apstraktniji i širi zahtev, a to je da se postavi teoretski model za jednu savremenu funkcionalnu diktaturu, koja zahvaljujući sistemskim i pre svega pod-sistemskim tokovima može bez većih problema funkcionišati u uslovima pseudo-formalne demokratije, delimičnih građansko-političkih sloboda, i čak bez klasične totalitarne kontrole obrazovanja i bez vladajuće totalitarne ideologije.¹ Bitni praktični podsticaji za pisanje ovog teksta su sledeći: najpre u samoj zemlji izložiti kako sistem zaista funkcioniše kako bi se ukazalo na njegove trule oslonce. Ovo lociranje i definisanje problema je svakako osnovni preduslov da se krene u njegovo rešavanje, ako je to moguće.² Drugi praktični podstrek je onaj usmeren ka potencijalnim inostranim čitaocima. Želeo bih da pre svega onima istinski benevolentnima i zabrinutima za budućnost Srbije, Srba i ostalih građana ove zemlje, pokažem svu kompleksnost problema i da pokušam da sperem ljagu koja je bačena na narod kome pripadam. Osnovno je pokazati da ovo zaista jeste diktatura u kojoj diktator sve vreme svesno manipuliše nagomilanim istorijskim, nacionalnim i društveno-ekonomskim problemima koji nažalost pritiskaju Srbe, zatim

¹ Ovo će biti jedan od presudnih elemenata u Tezi: moguća je dakle funkcionalna diktatorska vladavina bez totalitarne ideologije i čak uz pozivanje na demokratske principe.

² Naime, moj krajnji zaključak biće veoma pesimističan, u smislu da je sistem veoma dobro postavljen i da zahvaljujući simulakrumima kojima se demobiliše energija za promene, to jest zahvaljujući depopulacionisanju politike s jedne i postepenosti propaganja s druge strane, može da se reprodukuje još dugi niz godina.

uvećava i manipuliše realno zasnovanim resentimanom i strahom Srba za državu i naciju, i konačno podstrekava i zloupotrebljava najlošije osobine iz skupa antropoloških odlika jednog naroda kojim vlada, svesno uništava njegovu elitu i amputira jedan po jedan deo njegovih istorijskih i etničkih teritorija, doprinosi uništavanju njegovog ugleda i položaja u spoljnim centrima moći, a sve to zarad uživanja neograničene vlasti i sopstvenog bogaćenja. Ukratko, svesno upropaštava državu i narod kojim vlada zarad sopstvenih ličnih i porodičnih beneficija i interesa.

Ovaj projekat će biti sproveden u tri koraka:

1) Najpre ću izložiti Slobizam kao politički sistem diktature, sa posebnim osrvtom na njegov nastanak, odnosno na proces kojim smo iz klasične totalitarne, ideoološke, jedno-partijske diktature mekog tipa, prešli u naizgled višepartijsku, ne-ideoološku, savremenu, funkcionalnu diktaturu tvrdog tipa.³

2) Zatim ću pokušati da objasnim zašto je to inovacija u shvatanjima diktature. Pri ovome ću krenuti od klasičnog teksta Franca Nojmana *Bilješke uz teoriju diktature* u kome je autor pokušao da postavi, na dosada najpregnantiji način dotada postojeće sisteme i teorijske obrasce diktature. Pokazaću zašto se Slobizam ne uklapa u klasične sheme diktatura i u čemu se sastoji njegova inovativna moć.

Dužan sam da na samom početku istaknem potencijalni nedostatak ovog svog rada, a to je pre svega nedovoljno poznavanje pojedinih istorijskih primera diktature, kao i neurađeno komparativno istraživanje savremenih diktatura. Naravno da bi uz veće poznavanje ovih dvaju polja i kvalitet ovoga rada bio veći usled povećanih mogućnosti za pravljenje komparacija, referenci i ostalih dopuna koje bi moju osnovnu tezu bolje opravdale, povezale sa susednim toposima i ispolirale. Međutim, sama teza time ne bi bila bitnije izmenjena, i to pre svega njen teoretski model: dakle vladavina putem simulakruma i to osobito preko

³ Kada govorim o tvrdom tipu diktature ne mislim na veću i brutalniju upotrebu aparata represije, već na instrumente kontrolisanja, koji po definiciji u ovakovom modelu moraju biti daleko rasprostranjeniji i aktivniji. Naprosto zbog formalne mogućnosti promene vlasti ništa ne sme biti prepusteno slučaju, te stoga nadziranje svih pora društva mora biti veoma strogo i detaljno. Subverzivni procesi se moraju prepoznati u samom začetku, zahvatiti, kontrolisati i usmeravati kako ne samo da ne bi ugrozili sistem već i da bi sistem profitirao na njima.

simulakruma opozicije koji demobiliše istinske opozicione snage. Takav model se ne uklapa u klasične Nojmanove modele, a nije mi poznato da je otada neko razvio drugačije modele. Zato i jeste moja želja da što pre pred kolege i javnost, makar i u skraćenoj i nedorađenoj formi iznesem taj model, kako bismo nadalje, ako je toga vredan, mogli zajedno da radimo na njegovom teoretskom poboljšanju. Teoretskom, naravno ne i praktičnom. Dva praktična razloga za objavljivanje ovoga rada, koje ću dole navesti (a od kojih je jedan želja da se ovim radom makar malo utiče na praktično ukidanje funkcionisanja ovog modela u mojoj zemlji), takođe su opravdanje za iznošenje pred javnost rada koji možda nije potpuno ukotvljen u neka komparativno-istorijska istraživanja.

S druge strane, ozbiljno desetogodišnje bavljenje društвom i političkim sistemom u kome sve vreme i živim, kao i svoju još uvek u najvećem delu slobodnu intelektualnu i finansijsku poziciju (neograničenu ni zavisnošću od režima ni zavisnošću od stranih fondacija kao drugog intelektualno i politički ograničavajućeg faktora na našim prostorima) smatram dovoljno pouzdanim jemcima za zasnovanost svojih tvrdnji. Stoga, ako i ne mogu sa punim pravom da zastupam vrednost svoje teze u komparativnim okvirima, makar sa punom odgovornošću i utemeljenošću mogu da garantujem njenu eksplantarornu snagu u Srbiji devedesetih.

3) Na kraju ću preko događaja od 17. maja 2000. kada je za jedan dan Milošević bez ikakvih problema očistio sve opozicione elektronske medije u Beogradu i jednim potezom ispumpao opasno naduveni opozicioni balon, praktično pokazati kako sistem ogoljeno funkcioniše. Pri tome ću koristiti tekst još jednog velikog mislioca, Karla Marks-a i njegovu briljantnu analizu *coup d'etat* Luja Bonaparte od 2. decembra 1851. godine. U tom čuvenom, i danas izuzetno svežem delu, Marks je oko jednog naizgled izolovanog akta nasilja jednog beslovesnog uzurpatora ispleo izuzetno snažnu analizu uzroka koji su omogućili taj čin i preko njega izneo kompleksnu topografiju različitih faktora političkog života u Francuskoj onoga doba, njihovih interesa i odnosa. Paralele 18. brimera Luja Bonaparte sa 17. majem Slobodana Miloševića su izuzetno zanimljive i zato ću u trećem delu uglavnom slediti metodologiju navedenog Marksovog rada koja omogućuje da se na pitoresknom istorijskom primeru oslikaju značajni teoretski uvidi koji prevazilaze značaj jednog trenutka.

a) DESKRIPTIJA SLOBIZMA

1. Krajem osamdesetih SFRJ je zapala u duboku strukturu ekonomsku krizu koja je otvorila i u pojačanim bojama na svetlost dana iznela i sistemsko-političku, ideološku, vrednosnu i mnoge druge vrste kriza. Generalno, stari sistem, velikim delom baziran na Titovoj ličnoj harizmi i zapadnoj ekonomskoj pomoći, izdisao je u mukama i tražio reforme na svim poljima. Država je *de facto* bila podeljena na osam, pa zatim na šest zaokruženih ekonomsko-političkih celina, kao rezultat ranijih ustavno-političkih rešenja, zasnovanih na komunističkoj ideologiji “bratstva i jedinstva”. Ova neukorenjena, ograničeno internacionalistička ideologija se raspada i na njeno mesto su, kao i uvek u trenucima krize, stupale različite nacionalističke ideologije. Ovaj proces revitalizacije nacionalističkih ideologija i ponovne pojave nacionalnog identiteta kao fundamentalnog i najbitnijeg za najveći broj građana, sam po sebi ne predstavlja ništa nenormalno u svetu u kome živimo. Bez ikakvih normativno-vrednosnih ocena, možemo samo konstatovati da je savremena istorija kao pravilo pokazala da je ova vrsta identiteta daleko najvažniji oblik političkog identiteta u svetu. Ključni trenutak za to je 1914. godina u kojoj su sve devetnaestovekovne, fundamentalno internacionalističke ideologije doživele slom u sukobu sa nacionalističkim. Pokazalo se da naročito kada dove do sukoba oko resursa i drugih oblika ekonomsko-političkih interesa, ljudi se po pravilu organizuju, dele i bore po nacionalnoj osnovi. Sve internacionalističke ideologije, kao i drugi oblici kulturnog, ideološkog i političkog identiteta pridolaze tek kao nadgradnja, dodatak ovom fundamentalnom identitetu.

Dakle sam proces oficijelnog povratka nacionalnog identiteta kao primarnog u SFRJ nije ništa nenormalno niti nepoznato u modernom svetu (kao što bi to površni poznavaoči, titoisti, utopisti i drugi analitičari žeeli da predstave). Problemi su naravno vezani za druge faktore. Najpre, za to što su sva nacionalna pitanja i nacionalni sukobi iz ranijih perioda (koji su u drugom svetskom ratu eksplodirali na frapantan način) pod komunističkom vlašću bili prosto gurnuti pod tepih i ostavljeni nerešenima i otvorenima (nešto slično sada radi i međunarodna zajednica; što znači da će se jednom ti sukobi veoma lako ponovo moći otvoriti). Drugo, što je decenijama prisutan i potiskivan nacionalni resentiman eksplodirao (a što se obično sa njime i dešava

ako je potiskivan), ali na jedan vandalski način. Za ovo najveću odgovornost snose pojedine nacionalne elite koje ne samo da nisu umele da kontrolišu taj povratak nacionalnog i nacionalističkog identiteta, odnosno da anuliraju potencijalni otrov resentimana, već su ga, upravo obrnuto, raspaljivale i koristile kao užasno sredstvo mobilizacije za predstojeće sukobe, najčešće ne shvatajući kakvu su pandorinu kutiju otvorile i koju količinu primordijalne ljudske mržnje će sve to izazvati. Konačno, ključni faktor je bio to što su postojeće administrativno-političke granice kao produkt titoističke ideologije bile u najvećoj meri različite od etno-nacionalnih granica.

U takvoj SFRJ koja je ideološki bila zasnovana kao opozitna prvoj “velikosrpskoj” Jugoslaviji, Srbi su kao najbrojniji narod imali najviše razloga za nezadovoljstvo. Kada je srpski etnos počeo u drugoj polovini osamdesetih da se podiže iz sene titoizma, imao je veliku nesreću da u procesu redefinisanja post-titoističke zajednice uđe sa elitom koja je bila po mnogo čemu relikt titoizma: boljševička ili post-boljševička, nesavremena u percepciji, diskursu, shvatanjima situacije, iz čega je sledilo da su i preporuke, a naročito putevi za njihovu realizaciju bili krajnje zastareli i pogrešni. Tradicija i mitovi korišćeni su i zloupotrebljavani na krajnje primitivan način, propaganda je bila krajnje zastarela, nestručna i pogrešno usmerena... Već na prvom koraku je načinjen suštinski pogrešan izbor. Srpska elita je svu svoju moć i sredstva stavila u ruke pogrešnog čoveka, koji je sve poverene mu mehanizme iskoristio prvenstveno za zaštitu sopstvene vlasti a kasnije i za neverovatno bogaćenje u vremenima propadanja čitave države i društva kojim upravlja. Njegovo bogatstvo i nesputana moć rasli su u istoj proporciji sa uvećanjem tragedija i poraza srpskih država, srpskog naroda i drugih građana tih država.⁴

Krajem osamdesetih pred Srbima su stajala dva velika kompleksa pitanja: problemi vezani za državno-nacionalno pitanje i sklop problema

⁴ Ovaj fenomen briljantno i dramatično je prikazao Koraks jednom svojom karikaturom objavljenom neposredno nakon rata iz 1999, i tokom egzodus-a srpskog stanovništva sa Kosmetom. Na slici se vidi srpska izbeglička porodica koja na volovskim kolima (sa registracijom Prištine) stoji ispred *Bambi parka*. Poruka je očigledna: dok su trajali procesi u kojima je Milošević navodno branio srpske interese, a što se po pravilu završava egzodusom Srba sa datog područja, njegov sin i porodica su se neumereno bogatili.

povezan sa pitanjima demokratizacije, liberalizacije, i opšte transformacije srpskog društva. Umesto da se ova ova pitanja rešavaju istovremeno, srpska elita se uglavnom odlučila za rešavanje prvog na uštrb drugog⁵ i tako napravila fatalnu grešku. Tokom svih ovih deset godina Milošević nastavlja da igra na tu kartu: stalno držanje otvorenih pitanja državnosti i nacionalnog pitanja kao izgovor za permanentno održavanje neke vrste neobjavljenog vanrednog stanja. (Na problem njegove zloupotrebe i manipulacije ovim kompleksom pitanja vratićemo se kasnije jer je to jedan od najbitnijih mehanizama očuvanja njegove vlasti i izvora legitimiteta).

Kada se pogleda odnos srbijanske elite prema ovom drugom kompleksu pitanja, stiče se utisak da je pitanje političke pluralizacije društva kod velike većine shvatano kao nužno zlo u trenutnim okolnostima i kao velika smetnja u završavanju prvog, bitnijeg problema. Evidentno je da je najveći deo srpske elite stajao čvrstoiza Miloševića verujući da je postignuta potpuna konstelacija odnosa za uspeh u predstojećoj preraspodeli snaga, resursa i teritorija, tokom očekivane redefinicije jugoslovenskog prostora. (Pokazaće se nažalost da je nastavljena tendencija iz prve Jugoslavije prema kojoj je srpski nacionalizam stalno bio povezan sa pojmovima unitarizma, centralizma i drugim centripetalnim pojmovima koji su jako opasni u multinacionalnoj zajednici dok su ostali nacionalizmi igrali na kartu na zapadu daleko popularnijih političkih koncepcata kao što su decentralizacija, federalizam, funkcionalna zajednica...) Za takav uspeh, smatralo se, potrebna je apsolutna homogenizacija srpskog etnosa; budući obrazovani u starim pojmovima po kojima svaka pluralizacija znači cepanje, pripadnici elite su uglavnom smatrali da bi demokratska pluralizacija Srbije vodila dehomogenizaciji prikupljenih snaga. Previđali su da je istinska demokratska pluralizacija i liberalizacija društva zapravo bila jedini način da se izvrši prava homogenizacija srpskog prostora i mobilizacija svih srpskih snaga za borbu za što bolji položaj u Jugoslaviji (ne nužno i za rat). (Ironija je da je najveći deo ove

elite vremenom prešao na opozicionu stranu i da Milošević nastavlja da ih tuče upravo oružjem koje su mu oni dali u ruke). Celokupan proces izrade Ustava i prvobitne formalne pluralizacije političke scene tokom 1990. doživljen je kao nužno zlo, koje se mora izvesti, ali sa što manje štete.

S druge strane, u okviru samog SK Srbije iskustvo po komuniste traumatičnih turbulencija iz 1989, nagnalo ih je na ozbiljno razmišljanje. Postojala je svest da ni Srbija ne može odoleti talasu promena koji je drmao istočnu Evropu. Razumeli su da do nekih promena mora doći, te je stoga trebalo smisliti taktiku kako da se na te promene odgovori. Izabrali su najbolju moguću strategiju: preduprediti opasne promene time što će se simulacija promena inicirati i sprovesti pod direktnom kontrolom vladajućeg režima.⁶ Krajem 1989. iniciran je proces simulacije i pravljenja simulakruma koji će direktno obeležiti devedesete i produžiti vlast Miloševićevog komunističkog režima za najmanje još deset godina.

2. Simulakrum je filozofski pojam koji je u savremenu misao uveden od strane francuskog mislioca Žila Deleza, a punu afirmaciju je doživeo u opusu Žana Bodrijara. Nastao je poimeničavanjem latinskog glagola *simulare* koji prema *Leksikonu* Milana Vujaklije znači: praviti se onim što nije, izdavati se za što, predstavljati se, podržavati koga, zabušavati. Simulakrum je dakle entitet, fenomen, nastao kao rezultat procesa simulacije. Politički simulakrum bi bio politički fenomen koji je procesom simulacije stvoren od nekog centra moći, da bi simulirao određenu ulogu, odnosno pokrivaо izvesno mesto na političkoj topografskoj mapi. Simulakrum je izuzetno bitan u politici zato što pokriva mesto na kome bi umesto njega trebao da stoji odgovarajući realni, istinski fenomen. Simulakrum je pseudo-realан; on zabušava, simulira da obavlja izvesnu radnju, da igra izvesnu ulogu, ali on zapravo ne obavlja funkciju realnog fenomena. On samo igra ulogu koja mu je dodeljena. Simulakrum je dvostruko derivativan: on je naslonjen na

⁵ Indikativan je odnos prema donošenju srbijanskog ustava iz 1990. godine. Umesto da se najpre održe izbori za ustavotvornu skupštinu pa tek onda da ta istinski legitima pluralistička skupština doneše novi Ustav, srbijanska elita je podržala Miloševićevu ideju da stara komunistička skupština doneše Ustav pa da se onda višestrački izbori održe na osnovu te komunističke zaostavštine.

⁶ Zanimljivo je da li su srpski komunisti znali šta se zaista desilo u Rumuniji, odnosno da li su znali za tamošnje iskustvo kojim je vladajuća elita očuvala sopstveni status upravo time što je ona uzela navodne promene u svoje ruke, a svoju tamnu prošlost poslala u grob zajedno sa Čaušeskuom.

topos koji pokriva te je u tom smislu pseudo-izведен iz njega, ali zapravo izvor njegove derivacije je određeni centar moći čiji su interesi najčešće u direktnom sukobu sa interesima realnog fenomena na čijem se mestu taj simulakrum nalazi. On se predstavlja i izdaje za onog koji nije; za realni fenomen. No on jeste realan po svojoj preventivnoj ulozi; njegova politička realnost proizilazi upravo iz te njegove pseudo-realnosti. On pravi zbrku na političkoj sceni, unosi konfuziju u glave političkih subjekata i služi kao brana, omotač, demobilizator i pokrivač. On je brana zato što zaustavlja energiju usmerenu protiv centra moći. U tom smislu on je i zaštitni omotač koji je apsolutni centar moći izgradio oko sebe; nemoguće je ugroziti i pobediti centar moći sve dok se prvo ne suspenduju, sklone, demistifikuju i uklone simulakrumi koje je on izgradio, a koji su upravo najveći problem zato što simuliraju da su sa druge strane omotača, odnosno da su okrenuti protiv centra moći. Upravo zato on svoju glavnu funkciju ima u demobilizaciji, raspršivanju i manipulisanju tom energijom. Konačno, on je zapravo opresivni pokrivač koji spontane i često nepredvidive snage društva potiskuje, kanališe i razvejava ne dajući im da se pojave na svetlosti i da se usmere protiv istinskog ugnjetavača.

Razlika između realnog fenomena i simulakruma je ključna. Ona se ustanovljava genealogijom ovih dvaju fenomena. Realni fenomen je spontan, poreklo mu je u onome što se u starom real-socijalističkom diskursu nazivalo *baza*. On je ukorenjen (*grass-rooted*), potiče iz realno postojće potrebe neke (najčešće) interesne grupe da se organizuje, stvari svoje mesto na političkoj karti, ili se izbori za njega, da preko njega zaštiti ili ostvari svoje interes i to najčešće protiv određenih već postojjećih centara moći. Realni fenomen se boriti za redistribuciju moći u društvu, za ostvarivanje i praktikovanje onog kvantuma moći koji odgovara snazi grupe, subjekta koji stoji iza tog fenomena. Za razliku od njega, simulakrum je najčešće direktno stvoren od strane diktatora-centra moći, sa preventivnim zadacima koje smo gore pomenuli; ponajpre kao preventivno sredstvo koje pokriva određeni *topos* kako se na tom mestu ne bi pojavio realno zasnovani fenomen.

Za razumevanje ovog teoretskog modela i konkretnog političkog sistema na čijem primeru vršimo njegovu deskripciju, bitno je poznavati

polaznu situaciju . Polazna situacija je tzv. *pred-tranziciono stanje*.⁷ Konkretno, ovo stanje je stanje formalnog i sadržinskog političkog monizma u kome autokratski centar moći usled spoljašnjih i unutrašnjih okolnosti počinje da oseća nužnost i neizbežnost tranzicije (dakle prelaska u neku vrstu političkog, društvenog, ekonomskog... pluralizma). Situacija kakvu je režim u Srbiji imao 89. je više nego idealna zbog nekoliko faktora. Najpre zbog izvanredne polazne ekomske situacije (razvijena infrastruktura, bogati resursi, dotacije od dijaspore, što sve odlaže pritisak za ekonomskim reformama) i emotivne vezanosti većine stanovništva za sistem koji režim olicava. Zatim, zbog polazne kontrole svih totalitarnih poluga vladanja (pre svega policije i tajnih službi) pa tako i većine budućih faktora igre. Konačno, zbog nepostojanja istinskih disidenata i opozicionara izniklih iz naroda (ili koji su zbog svojih akcija i veza stekli ugled, poverenje među običnim ljudima i bliskost sa njima) i apriorne kontrole potencijalno nezavisnih centara moći. Uz to, režim je već unapred monopolisao najjači ideološki izvor legitimite u tranzpcionom periodu - nacionalno i državotvorno pitanje.

3. Jako je zanimljiv ovaj fenomen disidentstva i opozicionarstva u SFRJ, a posebno u Beogradu. Već je Tito faktički od potencijalnih disidenata napravio simulakrum disidentstva i opozicionarstva. Uspeo je da tzv. Praksisovce skloni sa fakulteta i da ih izoluje i zatvori u nekoliko instituta u kojima su bili potpuno bezopasni i istovremeno u velikoj meri korumpirani velikim platama i privilegijama. Uz dobar život uživali su i ugled nekakvih oponenata režimu što im je beskonačno hranilo sujetu i održavalo ih u uverenju da oni zaista predstavljaju nekakvu moć i nekavu istinsku opasnost po režim. Nisu lošije prošli ni opozicioni nacionalisti (takozvani *Siminovci*) koji su takođe svi bili izuzetno dobro udomljeni po državnim institucijama. Osnovni uspeh Titovog režima je bio to što je svu tu gospodu zatvorio u nekoliko beogradskih kafana i salona (“opozicioni krugovi”), stvorio im rajske staklene zvono i tako ih potpuno izolovao od masa na koje bi mogli da utiču. Ove mehanizme i

⁷ Ovde ne ulazim u pitanje kako sve može nastati ovaj model i u kojim situacijama se može implementirati i primenjivati. Zadržavam se na ovoj jednoj mogućnosti koja je idealna za uvođenje modela

rezultate je Milošević u punoj meri iskoristio i nastavio da usavršava. Dugogodišnjom izolovanju od naroda, izgubili su osećaj za komunikaciju sa običnim svetom, poznavanje populacije, biračkog tela kome se obraćaju i svaki osećaj za realnost. S punim pravom se može reći da i do danas svi ti salonski opozicionari nisu izašli iz svojih salona i nisu sišli među narod. (Sama ova metafora o potrebi navodnih demokratskih političara da "siđu" u narod iz koga bi zapravo trebalo da dolaze i čije bi interese trebalo da predstavljaju, puno govori o realnoj situaciji.) S druge strane nedostajao im je uvid u moderno i savremeno shvatanje politike, kao i poznavanje politike kao tehnike.

Ovde je vreme da preliminarno uvedemo osnovnu tezu članka. Polazimo od Nojmanove definicije diktature. Nojman kaže: "Diktatura za nas znači vladavinu jedne ili više osoba koje si prisvajaju ili monopoliziraju vlast u državi, te ju izvršavaju bez ograničenja."⁸ Nojman govori o tri tipa diktature: o jednostavnoj, cezarističkoj i totalitarnoj diktaturi. Moja teza je da se Slobizam ne uklapa ni u jedan od tri tipa diktature. Pomak u odnosu na ovu definiciju je sledeći: u Slobizmu centar moći pseudo-ograničava sopstvenu vlast, stvara kontrolisano pseudo-ograničavanje samog sebe (svoje vlasti), kako bi predupredio istinsko ograničavanje svoje vlasti time što bi se ograničila najpre njegova moć. Pseudo-ograničavanjem svoje vlasti absolutni centar moći održava neograničenu moć i potpunu kontrolu sistema, čime sprečava istinsko ograničavanje i moći i vlasti.

Za uvođenje ovog modela, idealna je dakle pred-tranziciona situacija (posebno ona koja je postojala u Srbiji). Režim oseća pritisak da dode do promena u društvu i zna da postoji energija u društvu koja neminovno traži promene i vodi njima. Umesto da po klasičnom modelu diktature sprečava te promene i time gotovo sigurno izgubi vlast, absolutni centar moći (dakle absolutni gospodar igre u početnoj poziciji), odlučuje se da potpuno kontroliše te promene, a naročito njihov tok i pravac. (Uzimanjem monopola na (pseudo)nacionalizam u Srbiji je režim čak uspeo da sebe predstavi kao nosioca promena prema matrici: od države sa ugroženim srpskim interesima prelazimo u situaciju sa dominirajućim srpskim interesima). Zahvaljujući svojoj idealnoj početnoj poziciji, i poznavanju formalne sheme tranzicionog sistema koji bi trebao da

usledi, centar moći je u situaciji da kontroliše prelazak iz jedne sheme u drugu. On polazi od sheme toposa u formalnom sistemu koji treba da se stvori. Pred sobom ima prazan Mendeljejev sistem sa jedne strane i izvesne elemente sa druge. On počinje da polako popunjava sistem kontrolisanim elementima. Umesto da se Mendeljejev sistem (kao analogija sistemu savremene liberalne demokratije) popunjava elementima koji se nalaze u prirodi, dakle koji prestavljaju rezultate nekih prirodnih tokova, on se popunjava elementima koje konstruiše režim. Popunjava se simulakrumima političkih elemenata.

4. Pre no što počnemo da rekonstruišemo proces kojim su nastajali simulakrumi u Srbiji, najpre treba uvesti bitnu aproksimativnu distinkciju između direktnih i indirektnih simulakruma. Direktne simulakrumi su oni koje direktno stvara režim pomoću svojih ljudi i sredstava kako bi unapred popunili određena mesta na političkoj mapi. Nekada ih stvara potpuno *a priori*, tako što instalira svoj simulakrum na određeni topos, a nekad ih stvara naknadno, nakon što uništi realni fenomen (ili njegov začetak), pa na to mesto instalira svoj simulakrum tog fenomena. Indirektni su oni simulakrumi koji su postali nezavisno od režima, u nekoj meri spontano. No oni najčešće zbog svoje neukorenjenosti ne predstavljaju nikakvu opasnost po režim pa sami od sebe prosto simuliraju neki politički element. Druga vrsta indirektnih simulakruma su oni koji mogu potencijalno biti opasni po centar moći zato što jesu ili bi mogli biti ukorenjeni, odnosno mogli bi da zastupaju nečije interes. Prema njima centar mora biti najobazriviji i mora ih najsnažnije kontrolisati. Način njihove kontrole zavisi od količine i vrste pritiska koju centar usmerava na njih.

Ovaj pritisak je varijabla koja zavisi od odnosa na *Skali Slobizma*. Ova skala je takođe bitan segment u konstruisanju našeg teoretskog modela. Svoje postojanje ona zahvaljuje ogromnoj kompleksnosti političkih sistema i naročito njihovom dalnjem usložnjavanju u savremenom, sve dinamičnjem svetu. Ona zapravo odslikava spektralnu, a ne apsolutnu, ekstremnu različitost između liberalne demokratije kao jednog ekstrema na toj skali i klasične diktature kao njenog drugog ekstrema. Ova spektralna različitost dopušta centru moći (koji uživa položaj panoptikonskog posmatrača) da u najvećem delu vremenskog postojanja svog sistema simulira pseudo-normalnost

⁸ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1992. str. 195.

odnosno da kontrolisano otpušta sistem prema delu skale na kome se nalazi liberalna demokratija. U tim periodima smanjene opasnosti po opstanak apsolutne i nekontrolisane moći, indirektnim simulakrumima je dozvoljena, dodeljena, ili dopuštena velika sloboda; nekada i skoro potpuna. Oni tada najviše doprinose pseudo-legitimnosti režima.

Međutim u trenucima krize, radikalnim, klasičnim represivnim metodama, snažnim udarcima indirektni simulakrum se svodi na područje koje nije opasno. Nekada se samo saseče, nekada se čak i za izvesno vreme parališe a ako ne može da se vrati u zacrtane okvire, uništava se i na njegovo mesto se najčešće instalira drugi simulakrum. Ti trenuci krize, kada sistem za izvesno vreme treba vratiti unatrag, ka skali autoritarne diktature, jesu doba kada centar moći u punoj meri praktikuje svoju diktatorsku moć i klasično šmitovsko određenje suverena: onaj ko ima pravo (i moć) da zavede vanredno stanje.

U tim trenucima, koji su ponekad pravi mali *coup d'etat*, diktatorska priroda sistema se pojavljuje najogoljenije. Međutim centar moći tada obično udari što je jače moguće (ali ni previše jako), doveđe sistem u blizinu diktatorskog ekstrema, sredi stanje, a zatim lagano ot-pušta i dopušta. Tako on stalno zadržava za sebe poziciju nekoga ko iznova emanira i dodeljuje (pseudo)slobode. Na razmatranje ove skale vratićemo se kada se budemo bavili problemima medija u Slobizmu. Sad se okrećemo rekonstrukciji stvaranja simulakruma opozicije kao najpotrebnijeg pred tranziciju.

5. Legenda kaže sledeće: 1989. pao je berlinski zid i označio kraj jednog doba. U istočno-evropskim zemljama komunistički režimi su padali jedan za drugim kao domine, a zatim bi novoformirana prelazna vlast, sastavljena od bivših disidenata rukovodila procesom uspostavljanja demokratskih institucija i organizovanja prvih slobodnih izbora. Pritisak ovih događaja osećao se i u Beogradu i stoga se shvatilo da je bolje preuzeti stvari u svoje ruke nego dopustiti da one same krenu svojim tokom. Odlučilo se da se započne sa procesom uvođenja formalnog pluralizma, kako bi se pritisak ublažio (u ostalim jugoslovenskim republikama, naročito u dvema zapadnim, proces je odavno već bio uzeo maha).

Prema izvesnoj priči koja je u opticaju, u tadašnjem SK Srbije shvatili su da moraju da naprave opoziciju. Napravljena je tročlana

komisija čiji je zadatak bio da se napravi Opozicija, kako bi se zadovoljili uzusi formalnog pluralizma. Na samom početku Komisija je shvatila koliko veliki problem ima pred sobom. U ostalim komunističkim zemljama, gde su postojali klasični opresivni i rigidni totalitarni sistemi, takav sistem bi iznedrio i stvorio određenu grupu disidenata i oponenata, koji su svojim radom, stvaralaštvom, više-manje organizovanim političkim angažmanom, često i robijanjem, uspeli da steknu određeni ugled, harizmu u masama i da stvore prve organizovane zametke građanskog društva koji su stvarali centre moći nezavisne od totalitarne države, odnosno paralelne njoj. U vreme sloma komunizma, ovi ljudi su po inerciji dolazili na čelo prvih opozicionih partija i nakon izbora postajali vlast. U Srbiji pak, gde su intelektualci i disidenti daleko sofisticiranjim i suptilnijim metodama držani izolovano od naroda, korumpirani i na taj način činjeni bezopasnima, vlast je uspela da dođe do kraja osamdesetih a da nema pravih oponenata ni disidenata. Sa ovom činjenicom se suočila i Komisija.

Prema Priči, komisija je konstatovala da Srbija ima samo jednog i po disidenta. Jedini pravi disident je bio Milovan Đilas, ali on je bio potpuno neupotrebljiv za posao koji je trebalo da se odradi. Najpre, zato što je bio istinski ubedeni liberalni demokrata, koga nisu zanimale pseudo-forme već istinska demokratizacija celog jugoslovenskog prostora. A uz to on sam je bio potpuna institucija na zapadu, prvi veliki disident komunističkog sveta (naprimer počasni doktor LSE-a), te nije imao potrebe za finansijskim beneficijama koje donosi položaj političkog lidera. Drugi, (polu) disident bio je Dobrica Čosić, čovek koji se sa partijom razišao krajem šezdesetih zbog srpskog nacionalnog pitanja i od tada je važio za nosioca srpske nacionalističke opcije u SFRJ. Međutim, za razliku od disidenata u istočnim zemljama, Čosić nikada nije istinski proganjан (iako je naravno prisluškivan i kontolisan) i može se reći da je uglavnom vodio udoban život u svojoj kući na Dedinju, u elitnom kraju Beograda. Kao popularan i čitan pisac, imao je više nego obezbedenu materijalnu egzistenciju. No za njegovo odbijanje da se uključi u politički život kao lider neke partije presudni su sledeći faktori. Najpre, Čosić je čini se tada zaista verovao da se nalazi u poziciji apsolutnog oca nacije koji je iznad svih prizemnih dnevno-političkih igara i koji pledira na istinsko, celokupno vođstvo, na upravljanje duhom nacije, a ne samo na upravljanje partikularnim društvenim i političkim

silama. Uz to, verovao je da je Slobodan Milošević pravi čovek, potpuno posvećen realizaciji srpskog pitanja i da bi stvaranje jake opozicione partije bilo ceparje već homogenizovane nacionalne energije. Čosić je prilično jasno bio određen povodom pitanja šta je važnije: najpre država, a tek onda njeno demokratizovanje. Kako bilo, i od njega je moralio da se odustane.

Prema ovoj legendi, Komisija se dugo mučila razbijajući glavu, kada je neko došao na ključnu ideju: Fransucka 7, tj. Udruženje književnika. UKS je bilo upravo ono što je režimu trebalo: sedište gomile pseudo-disidenata koje je proizveo Titov režim, i koji su i finansijski i po mnogo čemu drugom bili zavisni od režima. Kada se deset godina nakon događaja koje analiziramo pogleda srpska politička scena, uvida se da je gotovo kompletna opoziciona elita došla iz dve institucije: UKS i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju.⁹ U prvoj su se sakupljali od društva i naroda izolovani pisci, a u drugoj su radili praksisovci i ostali nekada problematični naučnici, takođe izolovani od životnih tokova, a uljuljkani dobrim platama i nikakvim radnim obavezama. Zajedničko im je da su obe bile sastavljene od ličnosti sličnoga tipa: od salonskih intelektualaca odvojenih od realnosti.

Ovaj problem odvojenosti beogradskih intelektualaca i javnih radnika (novinara i sl.) od masa je dugoročno imao izuzetno veliki uticaj i presudno je pomogao režimu da izgradi sistem simulakruma. Iz ovih izolovanih krugova, formiran je ceo budući opozicioni prostor; to znači ne samo partije već i opozicioni (takozvani nezavisni) mediji, tzv nezavisni sindikati, strukovne organizacije, fondacije i nevladine organizacije. U svim ovim nazgled odvojenim sferama vrte se isti ovi ljudi odvojeni od masa. Posledice ove situacije su mnogovrsne. Najpre fenomen depopulacionizacije politike. Pre deset godina Miloševićevu politiku je u Srbiji podržavao ogroman broj građana. Razočaranje je

raslo sa svakim novim njegovim pogrešnim potezom i broj njegovih pristalica se postepeno osipao. No to nije značilo da glasači prelaze u drugi tabor i to upravo zbog ove odsečenosti opozicionih snaga od građana i njihove nesposobnosti da pridobiju masu za sebe. Ova nesposobnost najvećim delom proistiće iz pomenute pred-tranzicione izolovanosti buduće opozicione elite od širokih narodnih masa. Ne treba smetnuti sa uma ni da je ta opoziciona elita na izvestan način stvorena od apsolutnog centra moći i sve vreme korumpirana od strane resursa koje on kontroliše. Opozicija je umesto utemeljenog osvajanja realnih nosilaca moći u društvu, zapravo dobijala izvesne parčiće sa Miloševićevog stola

Ovome je na ruku išla i potpuna centralizacija ukupnog političkog i ekonomskog sistema u Beogradu. Milošević je permanentno oduzimao nove i nove kvantume moći lokalnim sredinama, i sve je učinio da sav politički život ugura u jedan centar. Ovo je tradicionalno oružje svih diktatora zasnovano na veoma jasnoj logici po kojoj je mnogo lakše kontrolisati tokove ako se oni centralizuju. Ovoj nesretnoj tendenciji u srpskom političkom životu pomoglo je i to što su i svi ostali alternativni centri finansijske, pa tako i političke moći smešteni u Beograd. (Ovim će se posebno baviti u trećem delu).

Za razumevanje proizvođenja ostalih simulakruma na političkoj mapi, moramo razjasniti i drugi resurs iz koga su se pojavljivali budući opozicioni aktivisti. To su titoistički orjentisani komunisti koji su poraženi na čuvenoj Osmoj sednici SK Srbije. Ovi ljudi su dakle direktno proizašli iz titoističkog društveno-političkog aparata i predstavljali su struju koja je formirana na Titovoj doktrini po kojoj je najveći potencijalni problem Jugoslavije veliko-srpski hegemonizam. Takva politika je doživela poraz, pre svega zato što nije davala nikakve odgovore na postojeće pitanja (ovo će biti uglavnom odlika i opozicije tokom devedesetih godina), a njeni nosioci su se nakon poraza za izvesno vreme povukli iz političkog života. No veliki broj njih će se nekoliko godina kasnije javiti na alternativnoj političkoj sceni kao izuzetno značajni i uticajni faktori. Okupirali su pre svega alternativne izvore finansiranja (strane fondacije), a preko toga su ostvarili i istinsku dominaciju na alternativnoj ili opozicionoj političkoj sceni; pre svega na medijskoj, ali i među partijama. Zbog izrazitog političkog ekstremizma i nedostatka umerenosti u promišljanju situacije i dogadaja, već tada je

⁹ Srpski pokret obnove osnovao je sa svojim kumom Vojislavom Šešeljem, članom UKS, književnikom Vuk Drašković, a u njegovom vrhu su bili i Milan Komnenić i Slobodan Rakitić, takođe književnici. Demokratsku stranku su osnovali sociolog Dragoljub Mićunović sa IFDT i književnik Borislav Pekić. Pored njih, tu su još bili Vojislav Koštunica, Zoran Đindić, Svetozar Stojanović, Ljuba Tadić, takođe sa IFDT, kao i književnici Gojko Dogo, Rajko Petrov Nogo i drugi. I glavna ličnost takozvanog trećeg sektora, antiratnog pokreta i Građanskog saveza Srbije bila je saradnik IFDT, Vesna Pešić.

došlo do začetaka ekstremnih podela, potpuno neadekvatnih za razumevanje izuzetno kompleksne situacije u kojoj su se Srbi i Srbija našli krajem osamdesetih. Te podele je nametao režim, ali su mu izuzetno asistirali ovi poraženi titoisti, koji su u međuvremenu od internacionalistički orjentisanih komunista postali isto tako internacionalistički orjentisani pseudo-liberali (potpuno su prihvatali novu pomodnu ideologiju).¹⁰

6. Ele, ove dve grupe ljudi, izolovani pseudo-disidenti i poraženi titoisti su bili izvor iz koga se formirao budući simulakrum opozicije. Ovi prvi su dominirali u političkim partijama, a ovi drugi su najpre izbegli prvi talas političkog aktivizma (formiranje partija), da bi zatim gotovo potpuno okupirali ostale delove opozicionog prostora. Pre svega takozvano *civilno društvo*. Sam pojam “civil society” je jedan od temeljnih pojmove moderne političke teorije.¹¹ On je oživljen najpre 70-ih a zatim je doživeo pravu ekspanziju 80-ih usled nekoliko praktičnih podsticaja. Najpre su se 70-ih razvili i buknuli u Americi i Evropi razni socijalni pokreti, od nove levice, ekologa, feminističkih pokreta do homoseksualaca, crnaca i drugih marginalizovanih grupa koje su počele da sebe prepoznaju kao političke subjekte i da se bore za svoja prava i za mogućnost da oblikuju svet u kome će živeti. 80-ih je podsticaj došao iz istočne Evrope, pre svega zbog ogromnog značaja koji je dobio poljski sindikalni pokret *Solidarnost*, ali i zbog iskustava Čehoslovačke,

¹⁰ Zanimljiv je, inače, sam ovaj pojam konvertitstva u Srbiji i sve što on povlači. Bilo bi veoma interesantno napraviti političke biografije vodećih likova na alternativnoj sceni kako bi se uočio put od komiteta i analitičkih i ideoloških komisija CK do NVO-a i opozicionih političkih partija.

¹¹ Pred sam početak rata u bivšoj Jugoslaviji u Zagrebu je izašao jedan veoma zanimljiv zbornik u izdanju izdavačke kuće Naprijed. Zbornik se zove *Gradansko društvo i država* i predstavlja zaista veoma referantan pregled raznih diskusija o pojmu “gradansko društvo”. Pored ostalog tu se nalazi i prevod čuvenog teksta Manfreda Ridla “Društvo, građansko” koji je najbolji pregled istorijskih varijacija ovog pojma od grčke misli do 20. veka. Tu su takođe i dva teksta Džona Kina koji povezuju ova istorijska razmatranja sa novijim evropskim trendovima oživljavanja ovog pojma koji počinju sedamdesetih i afirmišu se naročito 80-ih u istočno-evropskim zemljama. Ovim istočno-evropskim iskustvima bave se u dva, takođe već klasična članka, Endru Arato i Džin Koen. Na kraju, tu je i pregled diskusije vodene povodom ovog pojma u Jugoslaviji 80-ih, kao i dobar pregled relevantne bibliografije. Pogledati sve u Zoran Pokrovac (ur.): *Gradansko društvo i država*, Naprijed, Zagreb 1991.

Mađarske pa i Jugoslavije (naročito Slovenije). U ovim zemljama počele su da se stvaraju alternativne strukture života, stvaralaštva i društvene organizacije koje su se jasno postavljale naspram totalitarne sveprožimajuće vlasti komunista. U njima su zapadni teoretičari prepoznali demokratsku energiju koja je na zapadu uveliko jenjavala u doba reganizma i tačerizma, a čak i zapadni lideri su prepoznali u njima energiju koja može razbiti protivnika iznutra.

Diskusije oko *civil society* pitanja vođene su i u SFRJ krajem osamdesetih. Međutim to se brzo raspalo kao zajednički projekat jer su se pojedinačna građanska društva formirala u okviru pojedinih centara, budući da je retko ko percipirao ceo jugoslovenski prostor kao jedinstven. U Srbiji je procvat ovoga pojma tokom devedesetih povezan sa pojmom stranih fondacija i ostalih finansijera, koji su davali novac i druga sredstva opozicionim akterima. Stranci su pre svega bili zainteresovani za pomaganje izrazito i bezrezervno prozapadnih projekata koji ni po kakvoj logici nisu mogli da nadju utemeljenje u narodu. Razlog tome je politika zapada prema bivšoj Jugoslaviji, i posebno prema Srbima. Sva ključna rešenja međunarodne zajednice i Zapada, počev od same odluke *Badinterove komisije* po kojoj se SFRJ nalazi u procesu raspada, i prihvatanje republičkih unutar-državnih granica kao državnih (što je presedan i protivno je Helsinškoj povelji) bile su uperene protiv srpskih interesa. Bilo je potpuno neverovatno i nelogično očekivati od građana Srbije da u vreme gotovo otvorenog sukoba sa zapadom glasaju za ili podrže zapadne favorite. Politička partija koja je u potpunosti zastupala zapadnu politiku u Srbiji (*Gradanski savez Srbije*) nikada sama nije mogla ni da uđe u parlament. Opozicione partije su brzo shvatile da moraju imati sluha i za nacionalističke stavove, jer je to jedini način da dopru do glasača zabrinutih pre svega za pitanja nacije i države. Takav stav je naišao na negodovanje Zapada, te su odlučili da novac usmere ka svojim potpunim favoritima. Tako je počelo da se formira “civilno društvo” u Srbiji (pre svega u Beogradu). Stvorena je ideologija Civilnog društva koja je potpuno prekrila i ugušila građansko društvo. Počelo je najpre sa antiratnim organizacijama koje su bile obilato finansirane spolja.

Već tada se razvio ceo sistem poslovanja unutar ovih nevladinih organizacija, koji je naknadno usavršen kada su Jugoslaviji zavedene sankcije i kada je prekinut platni promet sa ostatkom sveta. Jedini način

distribucije novca bio je direktno i u kešu. Cilj je bio izbeći platni promet i porez u Jugoslaviji, kao i sakrivanje tih alternativnih tokova novca od Miloševićeve vlasti. Međutim “aktivisti” su brzo otkrili prednosti takvog poslovanja: nikakva kontrola. Za mnoge je to postao veoma unosan biznis.

Sve što vam je tu potrebno je da napravite NVO, napišete neki projekat i nađete kooperanta napolju. Većina NVO-a¹² su zapravo privatne firme nekolicine ljudi, a sve formalno-demokratske odredbe o delovanju NVO-a su uglavnom samo fasade. Interes zapadnih birokrata je takođe veliki. Mnogi su zaista želeli da pomognu razvoj demokratije u Srbiji, ali veliki je broj i onih koji su pomoću te sheme zarađili silan novac. Naime, pošto je kontrola poslovanja NVO-a u Jugoslaviji za zapadne institucije nemoguća, njihovi izveštaji su se morali prihvati bez mogućnosti provere. Tako je bilo vrlo lako zatvoriti krug po sledećem sistemu: zapadni birokrata X odlučujuće doprinese dodeli Z para srpskom NVO -u Y; izvestan deo Z novca (recimo polovinu) Y odmah po prijemu daje na ruke X-u i sa drugom polovinom odlazi u Srbiju. U Srbiji potroši jedan deo novca na izvođenje projekta (recimo četvrtinu Z), a preostalu četvrtinu stavi sebi u džep. Nakon završetka projekta, napiše izveštaj u kojem uveća troškove kako bi pokrio celu sumu. Taj izveštaj šalje birokrati koji ga bez problema prezентује nadređenim instancama ili ga prosto stavi *ad acta*. Srpski režim je takođe izuzetno zadovoljan celom operacijom.

Iako tokovi novca ne mogu biti oficijalno kontrolisani, režim ima načina da pomoću odgovarajućih službi prati najveći deo sume koja spolja ulazi u zemlju na ovakav način. Projekat koji taj NVO uradi najčešće neće ama baš nikakave štete naneti režimu zato što je: 1) većina tih projekata najpre potpuno besmislena i beznačajna; 2) cela priča je konstruisana i dešava se u malom krugu ljudi koji su i inače protiv režima, a njihov domet je politički beznačajan i bezopasan; 3) mogućnost takvih opozicionih projekata daje režimu pseudo-demokratski legitimitet: eto dozvoljeni su anti-režimski projekti; 4) dosije o korupciji ljudi iz NVO -a debla i režim potencijalno subverzivne elemente drži u šaci sa mogućnošću da ih u potrebnom trenutku uceni; 5) devize ulaze u zemlju i tu se troše; 6) budući da je

veliki deo tih projekata besmisleno bulažnjenje o štetnosti nacionalizma kao takvog, o srpskom fašizmu i denacifikaciji, o tome kako se svi problemi rešavaju izgradnjom civilnog društva...ovi projekti su potpuno kontraproduktivni po izgradnju liberalne demokratije u Srbiji budući da demokratizaciju zemlje u očima običnih ljudi izjednačavaju sa rasturanjem zemlje i otvorenim vazalstvom; celu priču svode na sukob Milošević-Klinton i traže da se svi opredele na toj osnovi. 7) zatvaraju prostor za formiranje istinskih institucija građanskog društva, koje bi bile ukorenjene i kao takve predstavljale istinsku opasnot po centar moći.

Svi ovi elementi zajedno pokazuju kako funkcioniše simulakrum građanskog društva.

Drugi deo priče su GONGO-i¹³ poput *Omladinskog saveta Beograda*. Nakon formalnog uvodenja pluralizma, nekada državne organizacije poput *Saveza omladine* i sl. nisu smelete da opstanu kao takve. Režim ih je samo preregistrovao kao navodne nevladine organizacije (udruženja građana) i preko održavanja njihovog supstancialnog prioriteta na konkursima za novac kod Ministarstva, praktično održava isti status kakav su imale nekad.

Nevladine organizacije i drugi elementi (institucije) “civilnog društva” su instalirane od strane onog zatvorenog kruga o kome smo gore govorili, pod potpunom kontrolom vlasti. Sve te organizacije su neukorenjene, ne štite interese nijedne šire grupe građana koja bi stala finansijski i politički iza nje. One štite i zastupaju interesе najpre onih koji ih finansiraju (zapadnih zemalja), a indirektno, *de facto* svojom kontraproduktivnošću rade i za opstanak centra moći. U trećem delu ćemo na konkretnom primeru videti kako je “civilno društvo” kao potpuni simulakrum u Beogradu uništilo i potpuno razbilo građansko društvo, za razliku od unutrašnjosti gde su usled nepostojanja “civilnog društva” stvorenii veoma opasni neformalni pokreti građana kao izraz potrebe da se zaštite sopstveni interes.

Isti je problem i sa partijama; one takođe ne zastupaju interesе neke određene grupe. Zato i ne postoje partijske elite. Opozicione partije su

¹² NVO ili NGO: en-dži-o.

¹³ GONGO je skraćenica od “government organised non-governmental organisation”, reč je o direktnom simulakru NVO-a koji je napravila država.

privatna preduzeća jednog čoveka koji u njima ima gotovo apsolutnu vlast.

7. Posebno zanimljiva situacija je sa medijima. Prva premlisa svih analitičara Srbije devedesetih u vezi sa medijima je da je Milošević apsolutni protivnik "nezavisnih", zapravo opozicionih medija i da mu je krajnji cilj da ih potpuno uništi i eliminiše kako bi imao samo kontrolisano informisanje. Ova premlisa je pogrešna jer je bazirana na zastarem, klasičnim shvatanjima totalitarne diktature po kojoj je jedini način takvog vladanja potpuna cenzura informisanja, koja je povezana sa potpunom represijom usmerenom protiv energije za promene. Koncept Slobizma, odnosno veoma suptilne diktature polazi od drugih premlisa, a to je da fenomene i energiju ne treba potiskivati (jer će eksplodirati) već da je prethodno, preventivno treba kanalizati, kontrolisati i usmeravati u pravcu sopstvene koristi. Umesto potpune cenzure medija, u Slobizmu se izgrađuje simulakrum slobodnog informisanja, sastavljen od niza sistema simulakruma "slobodnih" i "nezavisnih" medija.

Prema klasičnoj liberalnoj šemi pluralizam informisanja nužno radi protiv apsolutnog centra moći i sve što je potrebno za demokratizaciju društva jeste funkcionisanje što većeg broja nezavisnih medija. Ovo je takođe zastarela postavka. Danas imamo situaciju drugog ekstrema u kojoj akceleracija informisanja, hiperprodukcija informacija praktično stvara nepregledni okean "različitih informacija" u kome se prava, značajna informacija gubi, a njen značaj se ne uvida. Jedna informacija potire drugu, haos infomisanja stvara efekat informativne fisije u kojoj je teško uhvatiti smisao. Stara dobra *Informacija* nestaje. Ovaj mehanizam hiperprodukcije informacija Milošević zajedno koristi sa klasičnim mehanizmom opresije informacija, zavisno od potrebe i situacije. Dakle nije tačno da Milošević želi da potpuno eliminiše nezavisne medije. Oni su mu izuzetno potrebni u sistemu. To jest potreban mu je simulakrum slobodnih medija, pri čemu:

1) Ovi mediji moraju imati strogo kontrolisani domet/tiraž. Ovde imamo pre svega indirektne simulakrume. Mediji moraju postojati kao ventil, ali njihov uticaj i domet moraju biti strogo kontrolisani kako ne bi postali preopasni. Njihovo postojanje daje Miloševiću pseudodemokratski legitimitet, jer simuliraju slobodu informisanja, slobodu kritikovanja vlasti... Dok god njihov uticaj nije previše opasan,

Milošević ih ostavlja na miru, u njihovom zabranu (pri čemu naravno vodi evidenciju o sumnjivim poslovima koji su povezani sa vodećim ljudima tih institucija; ovaj fenomen nazvan *Knjžicom Broja 1* objasnjuje kasnije). Ali kada njihov tiraž i domet, pa time i uticaj počinju da prevazilaze granice dozvoljenog, on koristi sve represivne mehanizme da bi ih sveo na meru koja im je dopuštena. Sličan je i postupak u izrazito kriznim situacijama; njihov rad se bez obrazloženja prosto suspenduje dok se prašina ne slegne. Kad se situacija smiri, oni počinju ponovo da rade, vršeći funkciju simulakruma. Sa medijima je inače stvar najipavija zato što zbog prirode svog posla i potencijalno velikog uticaja (potrebe ljudi za informacijama), oni se najpre mogu oteti i prevazići granice simulacije postajući realni fenomeni.

2) Ovi mediji moraju biti toliko pluralistički orijentisani da to liči na informativnu anarhiju. Oni moraju predstavljati različite sile u društvu i potirati jedan drugog (odnosno njihove informacije moraju potirati jedna drugu) kako bi se unela konfuzija u glave ljudi. Moraju dakle proizvoditi more "informacija" u kome istinska informacija, odnosno svaka prava reč gubi svoj smisao i značenje.

3) Ovi mediji se moraju uklapati u ideološki stereotip o izdajnicima, stranim plaćenicima... kako bi svojim radom davali Miloševiću legitimitet branitelja nacije i države.

Sve ovo nas vodi formulisanju **Miloševićeve jednačine o količini dozvoljene slobode medija**, koja se zasniva na spektralnoj skali o kojoj smo ranije govorili. Dakle u normalnim periodima Milošević može da dopusti onoliko slobode medija koliko mu ide u prilog. U kriznim periodima kada se ceo sistem pomera ka skali apsolutne diktature, on mora da ih za izvesno vreme suspenduje. Ova Jednačina je vezana za ove pseudo-normalne periode i ona kaže: Količina slobode dodeljena medijima proporcionalna je njihovoj ukupnoj pluralističnosti, odnosno anarhičnosti informisanja koju proizvode. Što je veća različitost informacija koje daju, to jest što je veći informativni haos koji stvaraju i količina opozicione nesloge koju iznose pred građane, to je veća sloboda koju uživaju i koja im je dopuštena u radu (iz prostog razloga što režim u tome vidi svoj interes); ovo je naravno vezano za periode izrazitih svađa i nesloga u opozicionim redovima. Mediji se bave pseudo-

problemima i ličnim prepucavanjima opozicionih lidera umesto da se bave realnim i konkretnim društvenim problemima.¹⁴

Obrnuto, ova dopuštena sloboda je utoliko manja ukoliko su mediji povezaniji, koordinisani i univokniji, odnosno ukoliko su posvećeni pravim problemima. To su obično periodi mira u opozicionim redovima. Tada se najpre pokušava njihova ponovna fragmentacija i dekoordinacija (*divide et impera*), odnosno suočenje na granice simulakruma, a ako se u tome ne uspe primenjuju se radikalne opresivne metode poput tehničkog ometanja, privremenog suspendovanja, oduzimanja dozvola za rad, kažnjavanja... Ali onoliko koliko se truda ulaže da mediji ne pređu previše preko granica koju im je nametnuo režim svojom logikom simulakruma, toliko se vodi računa i o tome da mediji ne odu previše ispod te granice, jer je to već opasno po pseudo-legitimitet koji je režimu potreban za opstajanje na vlasti. Dakle režim toleriše rad medija onoliko koliko interesa u njihovom konkretnom radu vidi.¹⁵

Svi ostali segmenti ovog opozicionog prostora (sindikati, ženski pokreti, alternativne obrazovne institucije...) funkcionišu na isti način. U njima su isti ljudi, isti krugovi koji su i u ovim ostalim segmentima opozicionog prostora. Svi zajedno čine jedan zatvoren krug, opozicionu aristokratiju, oligarhiju ili opozicionu plutokratiju koja funkcioniše u svom prostoru. S jedne strane, to je prostor koji im je režim dodelio i u kome su, dok simuliraju pluralizam i demokratiju bezopasni, a s druge strane oni sami ljubomorno čuvaju taj prostor od drugih pretendenata (autsajdera), jer time čuvaju svoj položaj, moć i novac. Na taj način oni čuvaju *status quo* u društvu: nisu sposobni da izadu van tog prostora, kako bi proširili svoju moć preko zadatih granica, a okupiraju te pozicije

¹⁴ Naročito je zanimljivo u ovom pogledu vreme raspada koalicije *Zajedno*. Treba samo pažljivo pratiti pisanje opozicione štampe u tom periodu, a naročito lista *Dnevni telegraf*.

¹⁵ Postoji mnoštvo tema u vezi sa takozvanim "nezavisnim" i "slobodnim", odnosno opozicionim medijima; posebno poglavje studije o tim medijima u Srbiji 90-ih moralo bi da obrađuje njihov odnos, odnosno povezanost sa opozicionim liderima. Većina ovih medija je itekako bila zavisna od pojedinih opozicionih lidera jer su kontakti sa stranim fondacijama, a često i donacije isle upravo preko pojedinih lidera. Izuzetno je bitno, takođe i to da mediji samo prenose svade opozicionih lidera, a da s druge strane izbegavaju da ih kritikuju i da prikazuju gluposti koje ovi prave, odnosno "pokrivaju ih"; umesto toga trebalo bi da ih kritikuju sa jasnih pozicija, što se gotovo nikada nije dešavalo.

ne dajući drugima da to pokušaju. Oni su mnogo više zainteresovani za očuvanje sopstvenih pozicija nego za borbu za promene. Istovremeno, oni su ti koji druge slojeve društva stalno optužuju kao konzervativne, antimodernizatorske i antireformske snage, a zapravo su oni ti koji su *de facto*, uz režim, ključni stabilizacioni faktori sistema, izuzetno zainteresovan za očuvanje stečenih pozicija, pa tako i za očuvanje sistema u kome uživaju te privilegije. Ovaj simulakrum navodnih snaga za promene zapravo parališe i demobilise ogromnu pro-reformsku energiju koja postoji u društvu, jer pokriva prostor onoga koji bi tu energiju trebalo da artikuliše i usmeri u pravcu promena.

8. Pokazali smo da je u postojanje i ovakvo funkcionisanje ovih opozicionih, pseudo-alternativnih simulakruma integrisana jedna veoma snažna i jasna logika, bazirana na interesima, kako režima koji ih je proizveo i koji ih čuva, tako i na interesima samih simulakruma. Međutim, usled faktora generalne nepredvidivosti ljudskog materijala i stalne potrebe ljudi da tragači za uvećanjem svoje moći (što je jedna od retkih konstanti kod ljudskih bića), režim mora da ustanovi dodatne mehanizme za osiguravanje funkcionisanja celog sistema; mehanizme koji će pre svega osigurati da simulakrumi ostanu u zadatim granicama.

Obično se kaže da Miloševićeva vlast počiva na tri stuba: 1) velika dominacija društvene i državne svojine nad privatnom, 2) mediji i 3) represivni aparat (pre svega policija, a sve više i sudstvo). Ja dodajem još dva elementa koji su permanentni izvor legitimiteta režima: 4) manipulacija nacionalnim i državotvornim pitanjima, 5) simulakrum opozicije.

Kada se govori o ovom trećem elementu, valja ukazati na položaj tajnih službi u policiji. Javnost nema apsolutno nikakav uvid u njihov rad, pa time ni bilo kakvu kontrolu. To je institucija vladavine koja jasno obeležava kontinuitet sa periodom od pre devedesete. Budući da je režim potpuno privatizovao državu i sve njene institucije, osnovano se veruje da i ove službe više služe očuvanju njegove vlasti nego zaštitu države i građana. Ovaj aspekt političkog i državnog života, omogućuje režimu da kao potpuno osiguranje ovog sistema simulakruma koristi *Sistem knjižice Broja 1*.

Broj 1 je legendarni junak iz crnoumornog stripa *Alan Ford*. On je cinični, veoma stari, paralizovani šef supertajne *Grupe TNT*, čije je

sedište u izvesnoj cvećarnici u Njujorku. Pored bistrog uma, odličnog poznavanja pokvarenosti ljudske prirode i izvanrednih organizacionih sposobnosti, njegovo najjače oružje je čuvena crna knjižica. U toj knjižici koju Broj 1 poteže kad god ima velikih problema sa ljudima iz vlasti (od običnog policajca do ministara i šefova tajnih službi), sa bankarima, industrijalcima, političarima i svim ostalim pripadnicima elite, nalaze se svi podaci o svim nepodopština, kriminalnim delima, protivzakonitim aktima... koje je dotični lik iz strip-a počinio. Ovaj princip je zasnovan na veoma radikalnoj, ali u narodu (verovatno ne bez razloga) prihvaćenoj logici da u jednom kompleksnom sistemu niko ne može da se uspne do visokih mesta (moći, položaja i para) a da nije uradio neko kompromitujuće delo. To kompromitujuće delo je ulaznica, članska karta za društvo bogatih, moćnih i uspešnih, koje se u velikoj meri i zasniva na toj medusobnoj grešnosti. Ali iznad svih je onaj ko je u poziciji da najviše zna o onim drugima i da na taj način kontroliše igru. U ovom slučaju to je Broj 1 koji u knjižici drži sve poverljive informacije o zlodelima drugih. To mu omogućuje da ih ucenjuje u svakom trenutku kada na drugačiji način ne može da reši konkretn problem.

Važno je takođe uočiti činjenicu da on ne vrši permanentno ucenjivanje određene osobe za sve vrste svojih potreba. To bi bilo neizdrživo za tu osobu i vremenom bi postalo kontraproduktivno, jer bi se u krajnjem slučaju ta osoba nateralala da nešto uradi kako bi skinula stalnu moru sa svojih pleča. Umesto toga, Broj 1 ostavlja svet i ove osobe u njemu da funkcionišu u svom prividu normalnosti, da igraju svoje uloge verujući u svoju apsolutnu snagu, neopterećeni tom činjenicom da ih neko stalno drži u šaci. Broj 1 izranja sa svojim poražavajućim tajnim oružjem samo u kriznim, graničnim situacijama, kada treba završiti određeni posao, skrenuti tokove u svom pravcu, i zatim se povlači u mrak svoga skloništa.

Ovaj mehanizam knjižice Broja 1 je ono što podcrtava sve napred navedene priče i daje im element osiguranosti da simulakrumi neće prerasti u realne fenomene. Kako to funkcioniše u Slobizmu?

1) Gotovo svi opozicioni akteri, čija bi delatnost potencijalno mogla biti opasna po režim, su konvertiti; bivši komunisti sa sumnjivom prošlošću. U titoizmu koji je vladao do devedesete, teško je bilo bilo šta postići bez nekog vida povezanosti sa nekim elementima režima. Valja

podsetiti da je taj sistem više bio zasnovan na prividu legalnosti nego na samoj legalnosti (čuvene Titove reči o tome da se Ustava ne treba držati kao pijan plota). U takvoj situaciji gde je korupcija bila gotovo legitimni, a svakako jedan od ključnih osnova funkcionisanja sistema, vrlo je lako bilo napraviti podebele dosijee o većini aktera koji se i do dan danas nalaze na političkoj sceni u širem smislu. I ovo je ključno: svi akteri devedestih su duboko ukorenjeni svojom prošlošću u prethodni sistem. To je ključni osnov kontinuiteta. Nema novih i nekorumpiranih ljudi jer ne mogu da se probiju zbog ovih prethodnih koji gotovo svi imaju nekog putera na glavi. A ove stare režim uglavnom, zbog različitih dela, sve ima u šaci zahvaljujući dosijeima iz "prethodnog života".¹⁶ Ključni momenat je bio zaposedanje zgrade saveznog SUP-a od strane Miloševićeve policije 1992. godine. Taj neverovatni čin koji je negde na granici državnog udara i terorizma, kada su pripadnici srbjanske policije pod okriljem noći oružanim napadom osvojili zgradu u Beogradu (!?) i iz nje isterali svoje kolege federalne policajce, samo je naizgled absurdan. Ovaj čin se odigrao u vreme sukoba između Miloševića kao apsolutnog gospodara Srbije sa jedne i tadašnjih predsednika i premijera savezne države Dobrice Čosića i Milana Panića sa druge strane. Milošević nije smeо da im ostavi u rukama tako snažno oružje kakvo predstavljaju dosijei koje je policija (i njene tajne službe) pravila u drugoj Jugoslaviji. Cilj prepada na zgradu Saveznog SUP-a je upravo bilo osvajanje dosjeja kao osnove za daljnju vladavinu.

2) Korupcija tokom poslednjih deset godina. Milošević ne samo da je osvojio kompromitujuće informacije o svim političkim akterima do 1992. godine, već je svesno koristio korupciju kao mehanizam za delegitimizaciju opozicionih lidera. Dozvoljavao im je da s jedne strane unose novac u zemlju, vodeći računa ko kakve pronestere sa time radi i ko se koliko obogatio od navodne borbe za demokratizaciju zemlje, a s druge strane davao im je neke elemente lokalne vlasti, koje bi ovi uvek iskoristili za besomučno pljačkanje često dokazujući Miloševićevu tvrdnju da su gori i od vlasti, ili direktnе sinekure kojima bi ih kasnije ucenjivao. Zanimljiv je i problem prisluskivanja. Govorilo se da je samo

¹⁶ O tome se dosta spekulise u javnosti jer pravi dokumenti naravno nisu dostupni, a sva je prilika da i kada se vlast jednom promeni oni takođe neće biti dostupni, budući da je opozicionim liderima takođe veoma stalo da ta dokumenta nestanu.

u Beogradu nasleđena mogućnost za prisluskivanje oko 100 000 telefonskih priključaka, a budući da Miloševićev režim nikada nije kasnio sa upotrebotem tehničkih dostignuća, nemamo razloga da sumnjamo da su te mogućnosti znatno unapređene. Svojevremeno je u obračunu sa Čosićem iskorišćen materijal dobijen njegovim prisluskivanjem; dakle prisluskivanjem Predsednika federalne države!

Obe ove politike omogućile su Miloševiću da ceo politički prostor i sve njegove aktere drži pod gotovo apsolutnom kontrolom. Način postupanja je isti kao i sa medijima i zasnovan je, dakle, na pomenutoj skali. U trenucima pseudo-normalnosti simulakrumi deluju u okviru zadatih granica, ali u trenutku kada se situacija promeni u smislu da izgleda kao da su na putu da preskoče zadate granice, aktivira se *Sistem knjižice Broja 1*. Verovatno je to jedini logičan način za tumačenje mnogih elementarno nelogičnih i nerazumnih postupaka lidera opozicionog prostora.

Uz ovo ide i mogućnost koju režim ima da u sve pore opozicionog prostora ubacuje svoje krtice koje skupljaju informacije, riju i rasturaju prostor i organizacije iznutra i konačno ukazuju na krizne momente kada se simulakrum nalazi na putu moguće transformacije.

9. Dosada sam pokušao da postavim teoretski model nove diktature, diktature simulakurmima. Gotovo sav prostor sam posvetio deskripciji i genealogiji simulakruma opozicije, odnosno opozicionog prostora, iz prostog razloga što je on ključni momenat za opstanak diktature. Simulakrum opozicionog prostora je fleksibilni zaštitni omotač koji je centar moći opasao kao providnu opnu oko sebe. Opnu koja ga štiti od naroda i reformske energije koja u narodu postoji. Cela deskripcija je izvedena na nivou analitike moći i sistema distribucije moći unutar takvog modela. Sledeći bitan korak u analizi bi mogao da bude analiza odnosa prava (*law*) i moći unutar takvog sistema; recimo praćenje kako je izvršena transformacija monističkog pravnog sistema u pluralistički bez ikavog većeg problema za centar moći. Zatim transformacija primene Marksovog načela o pravu kao instrumentu vladajuće klase (elite); selektivna upotreba ustavnih i pravnih načela. Zanimljivo je i pitanje kako se jedan relativno liberalno-demokratski ustav kakav je ustav republike Srbije, preko sistema rastegljivih i nedorečenih zakonskih normativnih akata i sistema uredbi praktično perverzira i

suspenduje zarad *de facto* vladavine moći. Dakle pratiti proces pravno-političkog života u kome se od liberalno-demokratske pozitivno-pravne osnove stiže do skoro ogoljene diktatorske moći.¹⁷

Postoji i mnoštvo drugih pitanja i aspekata ovoga sistema koji su zanimljivi za istraživanje. Najvažnije pitanje je svakako bilo pitanje simulakruma opozicionog prostora jer svi drugi simulakrumi su mogući kao simulakrumi upravo zbog postojanja ovih opozicionih simulakruma: i simulakrum parlamentarizma, i simulakrum političkog pluralizma, simulakrum tržišne ekonomije, simulakrum nezavisnog sudstva, simulakrum podele vlasti, simulakrumi u sferi rada (sindikati, menadžeri...), simulakrumi visoke kulture... Analiza pojedinih od ovih simulakruma, kao i njihove opšte poveznosti, je svakako zanimljiv i bitan posao.

Moja namera je bila da ovde izložim teoretsku matricu iz koje je moguće razumeti kako funkcioniše ovaj inovirani sistem diktature, koji tek omogućuje da se ovi fenomeni shvate kao simulakrumi, te da se shvati i izradi njihova genealogija kao simulakruma. Smatram da sam mogao da iznesem ovaj model zato što živim u njemu i zato što sam pre svega godinama skupljao materijal za analizu simulakruma opozicionog prostora, kako bih otkrio uzroke zašto taj opozicioni prostor ne funkcioniše, ne vrši one delatnosti koje bi opozicija trebala da vrši. Problem sam rešio kada sam shvatio da to nije prava opozicija, već da se radi o simulakrumu opozicije koji je prekrio opozicioni prostor. Bitna je pre svega analiza tog opozicionog prostora, a što u Srbiji niko ozbiljno ne radi. Razlog tome je to što su analitičari svi i akteri u tom prostoru i životno su zainteresovani za *status quo*, dakle za izostanak ozbiljne analize ovog prostora koja bi bila osnova da se sa promenama unutar tog prostora započne.

¹⁷ Nekoliko pravnih pisaca se ozbiljno bavilo ovim pitanjima i ostavilo mnoštvo materijala koji mogu ilustrovati različite načine zaobilaženja, suspendovanja i pervertiranja liberalno-demokratskog ustava kakav imaju Srbija i Jugoslavija. Pomenimo sledeće pisce i rade: Slobodan Vučetić, *Privatizovana država* (1996.) i *Fatalna vlast* (1998), oba izdanie Stubovi kulture, Beograd; Kosta Čavoski, *Ustav kao jemstvo slobode*, Filip Višnjić, Beograd, 1995; Slobodan Samardžić, »Ustavni problemi demokratske transformacije Savezne republike Jugoslavije« u zborniku *Lavirinti krize*, IES, 1998; Grupa autora, *Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, Beogradski centar za ljudska prava, 1997.

Nakon deskripcije i izlaganja ovog modela, u drugom delu će pokušati da napravim komparaciju tog modela sa klasičnim diktaturama, da pokažem njegove inovirane aspekte i da pokažem zašto se sa punim pravom može reći da je to novi sistem diktature.

b) KOMPARACIJA SLOBIZMA SA KLASIČNIM OBLICIMA DIKTATURE

1. Pri izučavanju diktature potreбno je najpre razlikovati objektivan, analitički (“naučni”) od pseudo-analitičkog, kič-političkog ili moralizatorskog pristupa. Razlike su sledeće: ovaj prvi se zasniva pre svega na jednom realističnom shvatanju ljudske prirode. Prema njemu, čovek je bića koje je na sredini između životinje i Boga; nije ni jedno od ta dva, ali nosi atribute i jednog i drugog; sposoban je za najveća dostignuća u sferama stvaralaštva, morala i kulture, ali je istovremeno sposoban za najkrvoločnija dela (jedina životinja koja ubija iz zabave); stalno je razapet između potrebe za sigurnošću (raznim oblicima čvrstog identiteta, pripadnosti određenim simboličkim i društvenim zajednicama) i potrebe za promenom (za novim, prethodno nepoznatim utiscima, za otkrivanjem novih prostora, za novim društvenim, političkim, trgovinskim, seksualnim partnerima); ima stalnu potrebu za praktikovanjem i uvećavanjem neke vrste moći...

Generalno radi se o jednom veoma dinamičnom shvatanju čoveka i njegovog identiteta kao nečeg što je u stalnom kretanju bez unapred određenog puta, i što se ne može *a priori* strpati ni u kakve matrice; o shvatanju čoveka kao bića koje neprestano luta, traži i izgrađuje sebe, svoje odlike, svoj identitet, bez ikakvog metafizičkog cilja koji bi mu naznačivao pravac kretanja. Uz ovo shvatanje ljudske prirode ide i odgovarajuće shvatanje ljudskih društava i državno-političkih sistema. I oni se moraju sagledavati kao entiteti koji se nalaze u stalnom kretanju i koji su podložni najrazličitijim partikularnim, podsistemskim, evolutivnim isto kao i globalnim, sistemskim i radikalnim promenama. Prema ovom shvatanju nijedan državno-politički sistem (pa ni liberalna demokratija) nije sam po sebi idealan i savršen u smislu da bi se mogao kseroksirati i uniformno primeniti u svim društвima. Svako društvo prolazi kroz razne etape u svom nelinearnom kretanju, i nikada se ne

može potpuno predvideti u kom će pravcu otici. Ovo kretanje zavisi od mnoštva najrazličitijih internalnih i eksternalnih faktora, od mnoštva podistema, od njihovih međusobnih odnosa, od antropoloških odlika njegovih članova, od geo-političkog okruženja, od prirodnogeografskih uticaja...

Od svega toga i posebno od ukupne konstellacije svih tih faktora zavisiće koji će oblik državno-političkog sistema članovi društva izabrati (odnosno koji će im (se) oblik nametnuti); i još više kako će *de facto* taj normativni oblik funkcionišati u datom društву (poznate su mogućnosti da u jednom društvu formalno važi izvestan sistem, a da usled raznih podsistemskih faktora uočavamo da se taj sistem zapravo transformisao u nešto sasvim drugo.)

Ovaj realistični model je svakako u opreci sa prosvetiteljskim modelom čoveka kao bića koje se u svom istorijskom razvoju nužno nalazi na putu konačnog obogotvorenja, čemu će ga zasigurno odvesti permanentan napredak tehnike, razračunavanje sa mitovima i tradicijom i prosvećivanje (obrazovanje) koje će sa njegove božanske suštine sastrugati sve životinske naslage istorije i tradicije, te istu ostaviti da poput sunca sija u jednom savršenom društveno-političkom sistemu, koji takođe nužno treba da se pojavi na kraju istorije. Poslednji izdanak ove normativne filozofije koja je pre jednog ili dva veka zavredivala pažnje, a danas predstavlja tek jedan filozofska relikt jednu kič-ideologiju novog *Globalizma*, jeste naravno Fukujamina čuvena knjiga *Kraj istorije i poslednji čovek*. Prema njegovim shvatanjima, čovečanstvo je konačno stiglo do kraja istorije kome je vazda težilo i na tom kraju se naravno nalazi liberalna demokratija američkog tipa koju samo treba iskseroksirati i instalirati podjednako u sve države, a sve to obaviti jednom opnom kosmopolitskog prava, koje treba da zameni lokalne pravne sisteme. Poruka je da nema više istorije i nema više kretanja, potrage ni dinamike.

2. Upravo ovakve ideološke matrice moramo izbeći ako se bavimo političkom teorijom, pa tako i kada se bavimo pitanjima diktature. Zato nam je Franc Nojman odlično polazište. Nojman je bio jedan od poslednjih velikih evropskih mislilaca politike i prava. Formirao se u tradiciji reformisane evropske leve, doktorirao kod vodećeg konzervativnog mislioca ovoga veka Karla Šmita, a svoje ključne rade

je uobličavao usvajajući dostignuća liberalnih demokratija u kojima je živeo. Izvanredno poznavanje istorije klasičnih i modernih političkih, pravnih i socijalnih doktrina, zatim političke istorije, posedovanje istančanog filozofskog pojmovnog aparata i poznavanje savremene filozofije kao i srodnih disciplina kojima su se bavili drugi pripadnici *Frankfurtskog kruga* kome je Nojman pripadao, omogućili su mu stvaranje jednog neidološkog pristupa fenomenima političke teorije koji društva posmatra kao izrazito kompleksne sisteme koji se nalaze u stalnom kretanju i suočavaju se sa različitim problemima na različite načine. Zahvaljujući ovome, pronalazio je i razobličavao mitove unutar svih ideoloških paradigm.

Sledeći nauk Karla Šmita prema kome su svi fenomeni političke teorije polemički, Nojman je pokušavao da pojmove i fenomene političke teorije sagledava u kontekstu i da im u skladu sa ukupnim odgovarajućim kontekstom daje vrednost. Recimo u tekstu "O teoriji federalizma"¹⁸ Nojman polazi od dva pitanja: "1. Postoji li vrijednost inherentna federalizmu kao takvom? 2. Postoje li ciljevi koji se mogu postići isključivo federalizmom?"¹⁹ Nakon pregnantnog istraživanja istorije i analitike ovog pojma, Franc Nojman zaključuje: "Ovaj je tekst pokušao pokazati neplodnost svake diskusije o prednostima federalizma koja bi federalizam posmatrala apstraktno. Nema vrijednosti koje bi pripadale federalizmu kao takvom, a federalizam se ne može uspešno zastupati tezom da jedinstvene države neumitno vode u političko potlačivanje. Svjedočanstvo povijesti ne podupira taj stav, pa ni stav da je ustavna dioba vlasti najbolje jamstvo političke slobode. Kada se tim razmatranjima pridruži i razmatranje o finansijskoj nemoći ili političkoj nespremnosti manjih jedinica da izadu na kraj sa ozbilnjim ekonomijskim neprilikama, neograničeno divljenje federalizmu pokazuje se još manje primjerenim."²⁰ Dakle bez namere da spori vrednosti koje federalističko uredenje može imati (i najčešće ima) u određenim kontekstima, Nojman insistira na odvajanju njegovog pragmatističkog opravdanja, odnosno njegove kontekstualne i kontingentne vrednosti od navodnog metafizičkog opravdanja, odnosno

navodne inherentne prednosti federalizma nad svakom unitarnom državom, nevezano od ostalih činilaca.

Sličan postupak Nojman primjenjuje i pri razmatranju diktature. Već na samom početku, Nojman nas podseća da sama reč *diktator* potiče iz rimskog ustavnog prava, te da je "rimска diktatura bila dužnost s jasno određenim ovlaštenjima, opsegom i trajanjem, te se ne smije miješati s političkim sistemom u kojоj si neka individua ili grupa prisvajaju vlast i gdje nema nikakvog opisa dometa ili trajanja diktatorske vlasti"²¹ Bitno je podsetiti se da je diktatura tradicionalno smatrana opravданom bar u dva slučaja: kada se pravi država i kada se ona čuva. Država je tradicionalno predstavljala osnov svakog političkog života i *conditio sine qua non* svih pojedinačnih i kolektivnih prava njenih građana. Zato se smatralo da u trenucima kada ona nastaje ili kada se brani od razgradnje spolja ili iznutra, nužno mora doći do redukcije ili suspenzije svih centripetalnih i pluralizujućih snaga te da se moć mora koncentrisati na jednom mestu zbog efikasnosti odlučivanja i delanja, kako bi se što bolje ostvario osnovni cilj, a to je stvaranje ili opstanak države. Zaboravlja se da je ova vrsta klasične ustavne diktature i danas živa i pohranjena u svim postojećim ustavima: dovoljno je pogledati odredbe ustava koje se odnose na Vanredno stanje. Ovo je nužno imati na pameti upravo da bismo izbegli "moraliziranje o političkim sistemima", koje "onemogućuje sagledavanje njihove funkcije."²² Nojman upozorava: "...s povjesnog stajališta (se) ne može održati uobičajena konfrontacija liberalne demokratije i diktature kao konfrontacija dobra i zla"²³ Polazeći od pragmatično-normativne (a ne apstraktno-metafizičke) prednosti liberalne demokratije nad diktaturom, Nojman upozorava da odnos ova dva sistema nije jednostavan kako se to obično misli. Moguće su tri vrste njihovog odnosa:

"1. Diktatura može biti način očuvanja demokracije. To se međutim odnosi na diktature koje nastaju u izvanrednom stanju s funkcijama sličnim klasičnom rimskom tipu što smo ga klasificirali kao neku vrst uprave.

¹⁸ Nojman, str. 180.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid, str. 194.

²¹ Ibid, str. 195.

²² Ibid, str. 211.

²³ Ibid.

2. Diktatura može biti pripremanje demokracije. U tom slučaju možemo govoriti o odgojnoj diktaturi.

3. Diktatura može biti prava negacija demokracije, pa time i totalno regresivan sistem.”²⁴

Videli smo da u dve od ove tri kombinacije diktatura može služiti promovisanju političkih, građanskih i ljudskih sloboda. Tek ovaj treći slučaj je onaj u kome je diktatura kao politički sistem usmerena direktno prema negiranju i potiranju ljudskih i političkih sloboda. I upravo je ovaj treći slučaj ono na što je danas redukovani sam pojam diktature (pri čemu se iz ideoloških, ali i iz istorijskih razloga, zbog iskustva diktatura u 20. veku, koje su gotovo sve bile ovoga trećega tipa i odnеле milione života, odstranjuju ona dva prva pozitivna značenja koje je diktatura imala u istoriji).

3. Slobizam kao sistem diktature kakav je stvoren i razvijan u Srbiji devedesetih izrazito je regresivan i štetan sistem, iznad svega zato što je usmeren protiv svojih građana. Videćemo kasnije da se on ne zasniva ni na kakvom ideološkom aparatu, te da iza njega ne stoje nikakvi opravdani ciljevi, već da je smisao ovoga sistema: 1) čisto upražnjavanje moći, zatim 2) sticanje enormnih profita nelegalnim i nelegitimnim sredstvima i 3) postepena transformacija društvenog kapitala “ispod žita”, a sve ovo od strane vladajuće klike u tom sistemu. Navećemo samo neke od razloga zbog kojih je ovaj sistem diktature izrazito regresivan:

1) Postavljen je na gušenju političkih, ljudskih i građanskih sloboda, umesto na njihovom razvoju. Razlog zbog kog ih sistem nije potpuno ugušio jeste isključivo kontraproduktivnost takve mere po opstanak sistema. Dakle iza toga стоји logika po kojoj je bolje kontrolisano dopuštanje određene slobode, ili simulacije tih sloboda, nego ih sasvim potiskivati jer bi time jačao pritisak protiv režima. A zašto je generalno gledano pogubno u jednom društvu gušiti slobode umesto da se one razvijaju, objasnilo nam je na stotine ozbiljnih autora do sada, dok je istorija verifikovala njihove tvrdnje.

2) Logika njegovog funkcionisanja u okolnostima i kontekstu u kome se Srbi i Srbija nalaze vodi upravo suprotnom od onog što

opravdava diktaturu: umesto njenoj odbrani (za šta se režim deklarativno zalaže) ova politika vodi postepenom cepanju, smanjivanju i uništavanju i srpskog etničkog prostora i same države Srbije. Konsekvene ovih procesa su istinsko dovođenje u pitanje opstanka srpskog političkog i kulturnog identiteta.

3) Katastrofalna ekonomska politika. Ovaj sistem, za razliku od diktatura tipa Čilea u vreme Pinočea, ili Južne Koreje, nije baziran na visokoj ekonomskoj efikasnosti, niti je povezan sa nekom vrstom ekonomske liberalizma. On je ekonomski zasnovan na snažnoj infrastrukturnoj mreži koju je nasledio, bogatim resursima kojima zemlja obiluje i solidnim ličnim finansijskim zalihamama građana, te spoljašnjim dotacijama koje stižu od dijaspore (procenjeno na oko milijardu maraka godišnje, a možda i više). Svakako, on sam od sebe ekonomski nije sposoban ni za samoreprodukciiju a kamoli za proizvodnju nove vrednosti, inovaciju proizvodnje, transformaciju zastarelih proizvodnih lanaca i tehnoloških sistema, još manje za profit. U osnovi se radi o raubovanju i trošenju osnovne ekonomske supstance i može se predvideti da će diktatura trajati donde dokle se ta osnovna supstanca ne bude spustila ispod kritičnog nivoa.

4) Iz svega ovoga gore navedenog slede katastrofalne demografske posledice: bela kuga o kojoj se tako mnogo govori i permanentan odliv najobrazovanijeg i najsposobnijeg dela stanovništva.

5) Konačno, opšti nivo kulture stanovništva srozava se do neverovatnih granica umesto da se radi na njegovom podizanju. Zato ovo nije ni odgojna diktatura, jer je usmerena u potpuno drugom pravcu (iako naravno režim po starom real-socijalističkom šablonu stalno insistira na razvoju kulture i ulaganju u nauku; pitanje za njih je naravno čemu to može da služi kada je struktura ekonomskog sistema upravo takva da se tim ljudima ne da prilika da pokažu što su naučili, kada nisu motivisani da stvaraju niti su adekvatno nagrađeni).

Dakle Slobizam je u svim aspektima izrazito štetan, uzurpatorski oblik diktature. Upravo na takvu uzurpatorsknu vlast se, čini se, odnosi Nojmanova klasična definicija diktature. Nojman kaže: “Diktatura za nas znači vladavinu jedne ili više osoba koje si prisvajaju i monopoliziraju vlast u državi, te ju izvršavaju bez ograničenja.”²⁵ Kao

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid, str. 195.

što smo videli, rimska ustavna diktatura svakako ne spada u ovo, ali ova definicija (koja je usmerena na ono treće, redukovano, ali danas ubičajeno shvatanje diktature) je sasvim dobro polazište za bavljenje usurpatorskem diktaturom kakav je *Slobizam*. Zato i krećemo od nje. Ele, po ovoj definiciji dakle postoji 1) jedan centar moći, koji 2) usurpira, monopolije i prisvaja vlast (a što mora počivati na prethodnoj usurpaciji, osvajanju i ovladavanju instrumentima i resursima moći) 3) pri čemu nema nikakvog ograničenja za tu vlast.

4. Za nas je ovde ključna distinkcija između vlasti i moći. Vlast je vezana za formalne institucije sistema, ma kakve one bile, a moć može biti više ili manje situirana u tim institucijama, ali se ne zasniva nužno na njima. Može se čak uslovno reći da osnovna razlika između demokratskih i nedemokratskih režima leži u stepenu povezanosti odnosno razdvojenosti formalnih institucija sistema i realno postojeće moći. U *Slobizmu*, koji je takođe usurpatorski sistem, postoji pomak u odnosu na ovu klasičnu definiciju, i taj pomak je upravo zasnovan na ovoj distinkciji između vlasti i moći. U ovom sistemu centar moći pseudo-ograničava sopstvenu vlast, stvara kontrolisano pseudo-ograničavanje samog sebe (svoje vlasti), kako bi predupredio istinsko ograničavanje svoje vlasti time što bi se ograničila najpre njegova moć. Postoje regularni izbori koji iako nisu slobodni nisu ni potpuno pod kontrolom režima, u smislu da građani zaista izlaze na izbore bez prinude i tajno glasaju. No, poenta je u prethodnoj pripremi i kontroli navodnih alternativa koje mu se nude. Centar moći se prethodno pobrinuo da građanin na izborima nema istinske alternative. Režim je kontrolisao konstruisanje simulakruma alternative i uz pomoć svih onih mehanizama koje sam u prvom delu pokušao da opišem, uspeo je da stvori tu višestruku korisnu opnu sastavljenu od simulakruma.

Postoji pseudo-alternativa, postoje različite formalno registrovane političke partije, ali to je kontrolisana i ograničavana alternativa, sastavljena od aktera potpuno izolovanih od naroda te zbog toga za većinu građana to *de facto* nije prava alternativa jer ne nudi nikakve odgovore na realno postojeće probleme. Cilj režima je da se pobrine da takva "alternativa", odnosno "opozicija" koja zapravo nije prava alternativa, ostane na svojoj poziciji, pokrivajući prostor na kome bi mogla da izraste prava alternativa koja bi pak mogla biti pravi izazov za

režim, a s druge strane, takođe, i da ti simulakrumi ne prerastu granice koje su im zadate. U takvom sistemu centar moći može sebi da dozvoli čak i taj luksuz da neke delove vlasti poput upravljanja lokalnim skupštinama, lokalnim medijima i kontrolisanja ograničenih finansijskih tokova kao što su lokalni budžeti, prosto preda tom simulakru opozicije, te da na tome još i profitira zbog korupcije opozicionih aktera. Dakle *pseudo-ograničavanjem svoje vlasti, absolutni centar moći održava neograničenu istinsku, suverenu moć i potpunu kontrolu sistema, čime sprečava istinsko ograničavanje i moći i vlasti*.

5. Ovaj tip diktature je zaista nov i specifičan, iako u sebe uključuje i neke elemente klasičnih tipova diktature. Franc Nojman govori o tri takva (pod)tipa: o jednostavnoj, cezarističkoj i totalitarnoj diktaturi. Za jednostavnu diktaturu Nojman kaže da se izvršava "u prvom redu posredstvom onoga što bismo mogli nazvati klasičnim instrumentima vladavine: posredstvom armije, policije, birokracije, sudstva." ²⁶ I to pomoću apsolutne kontrole nad tim sredstvima prinude. Za nju je karakteristično da se pojavljuje u zemljama u kojima "mase puka nemaju političke svijesti, te je politika stvar malih klika koje se natječe za prednosti". "Većina puka... nema posla s političkim životom." A jedina društvena kontrola koja je potrebna "jest potkupljivanje i korumpiranje nekolicine utjecajnih individua da bi ih se tjesno povezalo sa sistemom". ²⁷ U *Slobizmu* mase imaju dosta razvijenu individualnu političku svest, ali nemaju mogućnosti da je kolektivno artikulišu jer je sistem metodama atomizacije društva potpuno rasturio sve strukovne, korporativne i slične organizacije, koje bi mogle da kanalisanjem te energije stvore paralelne centre moći. Mase nisu potpuno van politike. Svest o krizi u kojoj se država i društvo nalaze je ogromna i postoji potreba među ljudima da se nešto učini. Naročito građanski protesti od 1996/97, ali i mnogi drugi veliki politički mitinzi, pokazali su i želju i potrebu masa da učestvuju aktivno u oblikovanju političkog života.

Centar moći ne kontroliše nužno sve ove represivne mehanizme i aparat prinude. Mora ih kontrolisati u velikoj meri, ali tek kao krajnju

²⁶ Ibid, str. 198.

²⁷ Ibid, str. 199.

instancu koju koristi u kriznim momentima.²⁸ Od sva četiri gore navedena klasična elementa prinude, može se reći da je Milošević direktno, u potpunosti kontrolisao samo policiju, dok su ostali mehanizmi bili manje-više ili bar delimično autonomni. Svakako se bar može reći da nisu bili u potpunosti pod njegovom direktnom kontrolom, kao što je to u klasičnim jednostavnim diktaturama.

Ovde takođe ne važi jednostavni princip kontrole po kome treba samo potkupiti nekoliko uticajnih pojedinaca. Sistemi kontrole su izuzetno složeni, suptilni i funkcionišu na mnogo različitih nivoa; što je i logično jer se radi o veoma složenom sistemu koji stalno mora da vodi računa o položaju mnoštva ključnih aktera u igri. Mase su više nego dovoljno politički osvećene da bi ih se moglo držati u pokornosti samo pukim elementima prinude. Režim je morao da izgradi čitavu jednu složenu strukturu koja je posrednički sloj između masa i centra moći i koji služi paralisanju inicijativa koje dolaze iz masa.

Sledeći tip diktature je cezaristička diktatura. Nojman je definiše preko potrebe diktatora za javnom podrškom. "U nekim situacijama diktator može biti prinuđen da si izgradi javnu podršku, da si osigura masovnu bazu, bilo za podizanje svoje vlasti, bilo za njeno izvršavanje. Taj tip diktature možemo nazvati cezarističkim; taj je tip, kao što govori ime, po obliku uvijek osoban."²⁹ Dakle uz posedovanje aparata prinude ovde pridolazi i javna podrška. Zato se ovaj tip naziva i plebiscitarna diktatura jer se smatra da je masa nekom vrstom implicitnog ili eksplicitnog plebiscita prenela na diktatora neograničenu moć, kako bi on efikasnije mogao da obavi neki posao: da uredi zemlju koja je u haosu, izvrši nužno potrebne reforme i sl... Za ovu diktaturu je bitan pojam *lex regia*. Kako Nojman objašnjava *potestas tribunica* (koja ide uz neku vrstu harizme koju diktator ima) diktatora je izvor *lex regia*, a *lex regia* je princip da "volja *preincepsa* ima snagu zakona... pomoću *lex regia* puk na njega prenosi sav svoj *imperium* i svu svoju *potestas*".³⁰ Nojman detaljno navodi slučajeve Kleomanesa, Pizistrata, Cezara, Avgusta i Kola di Riencoa, a pominje i Savonarolu, Kromvela,

²⁸ Zanimljivo je da je vojska svih ovih godina, sa izuzetkom 9. marta 1991, ostala van političke igre, te da je tadašnji načelnik Generalštaba Momčilo Perišić uspeo da tokom izborne krize 1996/97 sačuva potpunu autonomiju vojske.

²⁹ Nojman, ibid, str.198.

³⁰ Ulpijan, navedeno prema Nojman, ibid, str. 204.

Napoleona I, Luja Napoleona, Musolinija, Hitlera i Perona kao najznačajnije diktatore koji su imali plebiscitarnu podršku masa te su stoga uspostavljali cezarističke diktature.

Mnogi površni analitičari Miloševićeve vladavine, skloni su da njegov sistem poistovete sa nekom vrstom ovakve diktature, tvrdeći da su Srbi plebiscitarno dali podršku Miloševiću da započne ratove i da ga sve vreme bezrezervno podržavaju budući je on navodno nosilac srpske nacionalističke ideologije (pri čemu se nacionalizam pomodno izjednačava sa šovinizmom i fašizmom). Ove tvrdnje ne odgovaraju stvarnosti, ponajmanje kad se protegnu na ceo period njegove vladavine. Kao što sam već pomenuo, Slobizam uključuje neke elemente klasičnih diktatura, pa bi se tako u periodu od 1988-91, najkasnije 1992. u Miloševićevoj vladavini mogli naći neki elementi cezarizma. Zahvaljujući nizu faktora, a posebno osećaju da je stari državno-politički sistem na izdisaju te da mora doći do preuređenja odnosa u SFRJ, ogromna većina Srba je u ovom periodu stala iza Miloševića verujući da će on u tom procesu redistribucije odnosa i moći najbolje zastupati srpske nacionalne interese. Putem svih manipulativnih, propagandnih i sistemskih mehanizama, on je uspeo da za sebe izbori podršku najvećeg dela srpske populacije.

Međutim, ta podrška ni u kom slučaju nije bila bezrezervna, apsolutna i neograničena u smislu da bi na njega kao diktatora masa prenela *potestas* da odlučuje o životu i smrti, o imovini i drugim pitanjima toga tipa. Nikakvim aktom, ni neformalnim ni formalnim takva podrška nije iskazana niti je bilo kome to padalo na pamet. Štaviše, usled pritiska javnog mnenja i građanstva, sistem ne samo da nije formalno homogenizovan u smislu suspenzije pluralizma, demokratije..., već je upravo u trenucima najveće Miloševićeve popularnosti suspendovan formalan jednopartijski sistem, donet relativno liberalan Ustav i uveden formalni politički pluralizam i demokratsko ustrojstvo. Dakle čitava pravno-politička procedura je isla u obrnutom pravcu od onog u kome se obično kreću cezarističke diktature (gde se obično suspenduje pluralistički Ustav).

Zatim, kada se građani Srbije optužuju da su na prvim "slobodnim" izborima iz 1990. glasanjem dali podršku Miloševiću za otpočinjanje ratova u bivšoj Jugoslaviji, potpuno se previđa kontekst u kome je glasanje održano, kao i programi koje su nudili tadašnji akteri.

Celokupna kampanja je bila obeležena i odnosom prema pitanju rata. Upravo je Milošević uspeo da nametne sliku prema kojoj on nudi sigurnost, izbegavanje rizika, preuređenje zemlje mirlim putem, partizansku ideologiju mirnog suživota sa drugim nacijama, dok je sa druge strane predstavljana opozicija (pre svih najjača stranka SPO) kao nosilac mračnih tekovina četništva, šovinizma, mržnje prema drugim narodima, rizika, mogućnosti otpočinjanja ratova... Izgledalo je kao da on nudi umereni nacionalizam, zanovan na mirnoj borbi za preuređenje SFRJ i izbegavanju rata (te rizika i nesigurnosti skopčanih sa njim), naspram opozicije koja nudi rat, razaranje i šovinizam.³¹ Prema tome i po tom pitanju građani Srbije su se izjasnili protiv rata. Već od 1991, a najkasnije od 1992, Milošević nije imao tako veliki broj građana iza sebe. Veoma brzo je pao ispod 50 % realne mase. Dakle ni u kom slučaju se tu nije više moglo govoriti čak ni o elementima cezarizma.

6. Poslednji tip diktature koji Nojman analizira je totalitarna diktatura. Ona je najopsežniji i najkompleksniji sistem diktature. Javlja se kada kombinacija monopolizovane prinude i podrške masa nije dovoljna za garantovanje vlasti. O njoj Nojman kaže: "Može biti potrebno da se kontrolira odgoj, sredstva komunikacije i ekonomijske institucije, te se tako cjelina društva i privatni život građanina upregnu u sistem političke dominacije... Ona može biti bilo kolektivna bilo osobna, što će reći može, ali ne mora imati cezaristički element."³²

Posao koji mi je u ovom delu preostao je da pokažem da Slobizam nije ni totalitarna diktatura iako, naravno, sadrži neke njene elemente. Već sama činjenica postojanja liberalno-demokratskog ustava i formalnog političkog pluralizma, odvaja Slobizam od klasičnih totalitarnih jednopartijskih sistema koji su obeležili prvu polovicu ovoga veka (pre svega se misli na Musolinijev fašizam, Hitlerov nacizam i Staljinizam). Druga ključna razlika je svakako nepostojanje masovnog i otvorenog nasilja kao sredstva razračunavanja sa političkim neistomišljenicima. No najbolje će biti da i ovde sledimo Nojmana koji

³¹ Valja se setiti da je upravo Vuk Drašković u to vreme mahao kartama Velike Srbije koja se mora ostvariti po svaku cenu, a indikativno je da je ostala u opticaju i njegova navodna izjava data na zboru u Novom Pazaru o tome da će on prvi odseći ruku svakome ko ponese zelenu zastavu SDA.

³² Nojman, ibid, str.198.

daje pregled pet bitnih faktora koji odlučujuće determinišu totalitarnu diktaturu, i da preko njih izvršimo poređenje ovog sistema sa Slobizmom.

Prvi faktor je "prijelaz od države koja se temelji na zakonima (njemačkog *Rechtsstaat-a*) u policijsku državu. Vladavina zakona znači prepostavku u korist građanskih prava a protiv državne prinude. U totalitarnoj državi ta je prepostavka obrnuta". I dalje "...može (se) prepostaviti da su ovlaštenja izvršnih organa totalitarnih država da po svojem nahodenju raspolažu životom, slobodom i vlasništvom najpoznatijoj vid te diktature".³³ Slobizam se formalno temelji na vladavini prava i na građanskim pravima za razliku od totalitarne države koja se i formalno i sadržinski zasniva na državnoj prinudi. Ovo formalno postojanje ustavom zagarantovanih građanskih prava i pravne države jeste suštinski uslov opstanka takve vrste diktature. Čak ni u sadržinskom smislu nema velikog, masovnog i pre svega permanentnog kršenja osnovnih ljudskih prava i građanskih i političkih sloboda. (Problem Kosova je druge prirode i ne mogu ga razmatrati ovde).

Ovde Milošević opet koristi skalu o kojoj smo govorili. U normalnim periodima i uslovima, posebno u klasičnim imovinskim, krivičnim i drugim sporovima, pravna država najčešće funkcioniše i građanin uglavnom može računati na zaštitu svojih prava. Međutim, u trenucima krize i slučajevima koji su izuzetno bitni za opstanak režima, ta prava se najčešće suspenduju i gaze ili se pravo selektivno primenjuje. Milošević (u unutrašnjoj politici) obično koristi Makijavelijev savet da kad treba udariti, onda to treba izvesti što je jače moguće, a onda polako popuštati. U Slobizmu ni u kom slučaju ne važi ovaj poslednji Nojmanov paragraf po kome izvršni organi totalitarne države po svom nahodenju mogu raspolažati životom, slobodom i vlasništvom. To bi bila otvorena diktatura, a Slobizam je upravo suštinski oblik prikrivene diktature koja se zasniva na formalno postojećim odredbama liberalne demokratije. Slobizam se karakteriše time što kod građana postoji dominantan osećaj sigurnosti kad su u pitanju život, vlasništvo (ne i ono u banakama) i mnoge bazične slobode. U totalitarnoj diktaturi takvog osećaja nema već postoji obrnuti osećaj stalne ugroženosti ovih triju fundamentalnih prava.

³³ Ibid, str. 207.

Drugi faktor je, prema Nojmanu “prijelaz od raspršene vlasti u liberalnim državama u koncentraciju vlasti totalitarnih režima. Ta koncentracija može se razlikovati i po formi i po stupnju. No ni u kojoj totalitarnoj državi nema mjesta za različite liberalne načine raspodjele vlasti kao što su to dioba vlasti, federalizam, funkcionirajući višepartijski sistem, dvodomni sistem, itd.”³⁴ Ovde se Slobizam gotovo u potpunosti slaže sa svim ostalim oblicima diktature; ova centralizacija i monopolizacija moći i realne vlasti je upravo ključna odlika diktature. Svaka diktatura je totalitarna u smislu da mora da poseduje ili kontroliše sve oblike i izvore moći u društvu te stoga ona ne može dopustiti postojanje ozbiljnih paralelnih centara moći. Za razliku od klasične diktature kojoj ne treba nikakva, pa ni formalna podela vlasti, Slobizam se zasniva na takvoj formalnoj podeli vlasti. Međutim *de facto* ona ne funkcioniše, nego imamo simulakrume višepartijskog sistema, simulakrume partija, simulakrum podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku (centar moći kontroliše sve tri), a u Jugoslaviji imamo simulakrum federalizma. No ipak ključna je realna koncentracija moći i ova formalna podela vlasti je upravo uslov za opstanak nepodeljene moći. Kada Milošević počinje da gubi realnu vlast i realnu moć (finansije, tajnu policiju i druge elemente prinude) na određenom delu teritorije, odnosno kada na tom delu dođe do istinske disperzije moći koja preti da se pretvorи u disperziju vlasti i da nastavi da se širi prema centru Miloševićeve vladavine, on taj deo amputira kao gangrenozno tkivo da bi zaštitio svoju total(itar)nu vladavinu na ostatku teritorije.

Ova prva dva faktora prema Nojmanu nalazimo i u apsolutnoj monarhiji, dok je ono što je distinkтивna odlika totalitarne diktature postojanje monopolističke državne partije.³⁵ “Takva partija je”, kaže Nojman, “potrebna, budući tradicionalni instrumenti prinude nisu dostatni za kontroliranje industrijskog društva pogotovo zato što birokracija i armija ne moraju uvijek biti pouzdani. Monopolistička partija je fleksibilan instrument koja pruža snagu za kontroliranje državne mašinerije i društva, te izvršava gigantski zadatak betoniranja autoritarnih elemenata društva u jednu cjelinu.”³⁶

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

Valja napomenuti da Nojman sve vreme ima na pameti totalitarne diktature koje su nastajale iz liberalnih demokratija. Slobizam je diktatura koja je nastala iz jedne mekše verzije ovakve klasične totalitarne diktature, i svoju moć velikim delom duguje određenim kontinuitetima (pre svega kontrola policije i tajnih službi, kontrola društvene i državne svojine...) sa prethodnim režimom. Slobizam je višepartijski sistem, ali partije u njemu su više simulakrumi političkih partija nego što su prave partije.

Zanimljiv je položaj vladajuće partije (SPS). Ona najpre nije monopolistička u smislu u kome su to partije iz klasičnih diktatura, iako ona pretenduje na taj položaj i doživljava sebe kao jedinu državnu partiju. Ona izlazi na izbore i nema Ustavom zagarantovan monopolistički položaj. Ali Miloševiću su mnogo značajniji neformalni centri moći preko kojih vlada nego sama partija. Već negde od 1992/93, kada je prvi put imao probleme u sopstvenoj partiji, morao je da zaključi kako je takva i tolika partija nepouzdana i mnogo je teže kontrolisati nego neformalne centre moći. Zato je uradio neverovatnu stvar, da i od sopstvene partije stvari simulakrum; simulakrum masovne i vodeće partije. To je uradio tako što je partiju potpuno očistio od bilo kakve stvaralačke i misaone snage, od svih autoriteta koji su u njoj bili. Napravio je jedan veliki simulakrum koji aktivira samo pred izbore i koristi ga da preko nje, kao navodno nacionalističke i navodno socijalističke partije, osvaja glasove i formalnu vlast. Istovremeno je stvorio navodnu partiju (JUL) koja je u stvari pravi neformalni centar moći, jedan komunistički politbiro koji, iako na izborima nikad ne bi mogao ni cenzus da preskoči, ipak vlada državom. To je Miloševićev udarno jezgro, ideološka vojska, mala grupa pouzdanih ljudi kojima komanduje Miloševićeva žena, nešto poput boljševičke, lenjinovske partije u njenom začetku, nešto što nikada neće biti razvodnjeno omasovljenjem jer se zasniva na u zemlji veoma nepopularnoj komunističkoj ideologiji.

Dakle u slobizmu nema ove vodeće partije koja ima ustavom zagarantovani monopol na političku vlast. Ovde su partije prinuđene da se bore za vlast na izborima, ali radi se o kontrolisanim partijama i umnogome kontrolisanim, ne potpuno slobodnim izborima.

Cetvrti faktor koji Nojman navodi je prelaz od pluralističke u totalitarnu kontrolu nad društvom. “Društvo se više ne razlikuje od

države; ono je totalno prožeto političkom vlašću”.³⁷ Slobizam je, podsetimo se, nastao iz jedne totalitarne diktature, a ne iz liberalne demokratije, pa je zahvaljujući tome nasledio te različite mehanizme totalitarne vlasti, odnosno kontrole svih apekata društva od strane države. Njegova poenta je to što je ta totalitarna kontrola formalno ukinuta a sadržinski očuvana. Na jednom drugom mestu objašnjavao sam logiku po kojoj je kontrola mnogo veća u Slobizmu nego u titoizmu.³⁸ U titoizmu kao formalnoj jednopartijskoj diktaturi, partija je imala Ustavom zagarantovano, monopolisano mesto onoga koji drži vlast i moć. Zato je mogla da dopusti relativno slobodan razvoj nekih sfera društva u kome su ljudi mogli da kao pojedinci i kao članovi npr. strukovne organizacije praktikuju određeni, za diktaturu dosta visok stepen slobode i ne toliko kontrolisanog delanja. U Slobizmu, u kome partija nema takvu ustavom zagarantovanu poziciju, a sa nje kreće, centar moći je prinuđen da mnogo preciznije kontroliše aktere društva, kako bi mogao da deluje preventivno i da drži aktere u položaju simulakruma. Proces naknadne izgradnje navodno spontanih ili pseudo-spontanih institucija društvenog organizovanja mora biti potpuno kontrolisan, praćen i njime se bar delimično mora upravljati, kako građansko društvo ne bi zaista počelo da funkcioniše na principu spontanosti, i kako se u okviru njega ne bi izrodili istinski centri moći. Dakle nema direktnog mešanja i identifikacije države i društva, kakva je poznata u totalitarnim diktaturama; država i društvo su formalno odvojeni, ali se kontrola građanskog društva ostvaruje preko sistema simulakruma koji sam u prvom delu izneo.

Konačno, peti i presudni faktor totalitarizma, prema Nojmanu, “jest oslanjanje na teror, to jest upotreba neproračunljivog nasilja kao stalne prijetnje individui.”³⁹ U Slobizmu toga nema. Otvoreni teror bi bio kraj takvog režima: vodio bi u klasičnu jednostavnu diktaturu i kao posledicu bi imao homogenizaciju reformske energije koja bi bila direktno usmerena na režim. Tako bi bio izbrisana ceo ovaj zaštitini omotač simulakruma (uključujući i simulakrum pravne države) i nezadovoljstvo, bes i otpor bi bili usmereni direktno protiv režima, a ne i protiv

opozicije. U Slobizmu nema direktnog nekontrolisanog ubijanja, nema gulaga i sličnih logora, nema montiranih zatvorenih sudenja; javnost informisanja, suđenja i sl. je veoma visoka i razvijena. Sve to je moguće upravo zbog ove mreže simulakruma, koja demobiliše pro-reformske mase i razvejava njihovu energiju. Centar moći naravno poseduje monopol na upotrebu sile, ali je koristi veoma selektivno i dozirano; taman koliko treba da se protesti ograniče i ljudi delimično zastraše. To svakako nije onaj kvantitet i “kvalitet” stalno prisutne represije i terora, odnosno straha za goli život koji ljudi u klasičnom totalitarizmu osećaju za sebe i svoje bližnje.

Pomenuo bih još nekoliko suštinskih elementa u kojima se Slobizam razlikuje od totalitarne diktature. To su vladajuća ideologija, obrazovanje i problem straha.

7. U totalitarnim diktaturama vladajuća ideologija i sistem političkih vrednosti koji se proklamuju izrazito su nedemokratski i neliberalni (u smislu političkog liberalizma). Postoji jedinstvo officijelno, formalno proklamovane totalitarne ideologije i realno postojećeg totalitarizma. Vladajuća (jednopartijska i nedemokratska) ideologija ispoveda se i proklamuje u svim sferama društva i svim sferama duhovnog života. Ona prožima bukvalno sve delove društva i države. Kritika vladajuće ideologije, sistema političkih vrednosti, vladajuće partije i pojedinaca zabranjena je, kao i predlaganje drugaćijih političkih sistema i ideja.

U Slobizmu toga nema. Ne postoji officijelna totalitarna ideologija. Zapravo ne postoji nikakva vladajuća ideologija kojom bi režim pokrivaо svoje delovanje. Proklamovano političko uređenje je liberalno-demokratsko i režimu je i te kako stalo da se taj simulakrum liberalne demokratije održi. Postoje Ustavom garantovane slobode u tradiciji konstitucionalizma (koje se međutim raznim pravnim mahinacijama ugrožavaju onoliko koliko je potrebno da se režim zaštitи a da se ipak održi neko ubedjenje u masi da sudovi uglavnom rade po zakonu), postoji politički pluralizam (makar mnoštvo partija koje je lako registrovati, baš kao i nevladine organizacije), i što je bitno, kao pravilo uspostavljen je politički diskurs po kome se svi politički akteri pozivaju na demokratiju i slobodu (iako pod time podrazumevaju različite stvari). Teško bi bilo i zamisliti da režim suspenduje Ustav i bazične političke slobode (iako mu opozicija pomaže u tome dezavuišći postepeno

³⁷ Ibid.

³⁸ Pogledati eseј »Nadziranje i podvođenje«.

³⁹ Nojman, ibid, str. 207.

instituciju građanskog protesta) i da uvede kao zvaničnu neku vrstu jednopartijske diktature i neku vrstu nedemokratske ideologije. Iako bi ta faza mogla da potraje, to bi definitivno bio poslednji period vladavine režima jer bi se time potpuno ogolio i ostao bez zaštite koju mu opozicija pruža.

Mnogi analitičari su skloni da tvrde kako je nacionalizam ta vrsta sveprožimajuće ideologije koja homogenizuje Srbe (termin Srbi se izjednačava sa terminom "građani Srbije" koji se pak ne koristi jer im se to ne uklapa u postavku o primorodijalistički orijentisanim Srbima) uskraćujući osnovne slobode ostalim narodima koji žive sa Srbima. Pri tome se "nacionalizam" izjednačava sa šovinizmom i nacizmom i tvrdi se da u Srbiji postoji oficijelna ideologija koja poziva na teror prema ne-Srbima i na obračun sa i na etničko čišćenje svih stanovnika (ne opet "građana") koji nisu srpske nacionalnosti. Ove tvrdnje ne stoje. Najpre nigde nije ni sadržinski ni formalno proglašena takva politika.⁴⁰ Staviše, sam Milošević nije uopšte nacionalista i kao svim titoističkim dacima i njemu i njegovoj ženi taj diskurs i pristup politici izuzetno je stran i neprijatan. Teško će se bilo gde naći neki nacionalistički, a još manje šovistički izlet ili ispad u njegovim govorima. On po pravilu govori o "građanima Srbije" a ne o "Srbima".

Dalje, u praksi, što se tiče individualnih prava, nije bilo drastično većih kršenja pojedinačnih prava pripadnika nacionalnih manjina od kršenja individualnih prava pripadnika srpske nacije. Milošević se jednako odnosi prema svojim političkim protivnicima ma kojoj nacionalnosti oni pripadali.⁴¹ Ako dakle pogledamo položaj državi lojalnih nacionalnih manjina teško će se naći slučajevi kršenja individualnih prava pripadnika manjina kao pripadnika manjina. Takvih slučajeva je bilo (naročito u vremenu rata u susedstvu Srbije), ali ni u kom slučaju se ne može govoriti o planiranom, sistematskom, ideološki

⁴⁰ Vojislav Šešelj je samo instrument koji služi za zaplašivanje jednako Srba koliko i ne-Srba; njegovi šovistički nastupi su bili Miloševićeva taktika da sebi kod međunarodne zajednice, ali i kod građana obezbedi legitimitet umerenog nacionaliste koji je mnogo bolja solucija nego šovinizam Šešelja.

⁴¹ Slučaj kosovskih Albanaca ovde nećemo razmatrati jer je priča daleko složenija. Na Kosovu se nije radilo o njihovoj borbi za ljudska prava i za bolji politički položaj kao građana Jugoslavije i Srbije, već se radilo o borbi za otcepljenje jednog dela državne teritorije.

propagiranim i sproveđenom nacizmu i šovinizmu prema građanima Srbije koji su druge religije ili etničke pripadnosti. Dovoljno je navesti primer Vojvodine kao istinski multietičke i multikulture sredine gde pripadnici manjina imaju visok stepen kulturnih i političkih prava i gde i sama država Srbija puno daje za očuvanje distinkтивnih odlika manjinskih grupa i njihove kulture. Posebna je priča to što su Srbi (sa pravom) izuzetno zabrinuti za opstanak svoje države i nacije i što to daje širok prostor za različite manipulacije od strane neodgovornih političkih lidera.

U vezi sa ideologijom je i pitanje obrazovanja. U totalitarnim ideologijama, obrazovanje igra izuzetno značajnu ulogu u propagiranju i nametanju jednoumlja i nedemokratskog sistema političkih vrednosti. Ono je potpuno kontrolisano i podređeno političkim ciljevima vladajuće garniture. Nameću se, propisuju i kontrolisu i metodi i sadržina obrazovanja. Školskom sistemu ne sme biti ostavljen nikakav stepen autonomije, a profesori i učitelji su državni službenici koji nemaju nikakvih prava na slobodu mišljenja i rada kao ni bilo kakvih istinskih prava.

U Slobizmu je situacija drastično drugačija. Sistem obrazovanja i pre svega sistem političkih vrednosti koji se njime prenosi u visokom stepenu su slobodni. Svakako, nema sveopšte represivne kontrole i terora koji postoji u totalitarnim diktaturama. Profesori u školama veoma često štrajkuju boreći se za bolje uslove rada. Univerziteti su sve do 1998. bili skoro potpuno slobodni i tek nakon donošenja restriktivnog *Zakona o univerzitetu* režim ih je najvećim delom stavio pod kontrolu; pre svega zato što su bili jezgro političkih i protestnih okupljanja, a ne zato što su bili sporni nastavni planovi i programi. Ni posle stavljanja Univerziteta pod kontrolu nije došlo do nekih radikalnih promena u nastavnim programima kao ni u smislu i ideoškoj semantici onoga što se predaje. Kontrola u društvu se ostvaruje preko daleko suptilnijih mehanizama.⁴²

Konačno, pitanje straha. Za razliku od totalitarnih diktatura ovde nema terora, nema masovnih hapšenja, progona i zatvaranja, pa običan građanin čak ni u slučajevima političkih protesta nije svakodnevno zabrinut za svoj život i opstanak. Postoji selektivna i ograničena

⁴² Pogledati prvi deo članka.

upotreba prekomerne sile od strane policije i česta privođenja, naročito u periodima kad se režim nalazi u krizi; ali to nema nikakve veze sa svim onim što se dešava u klasičnim totalitarnim diktaturama gde najpre nikakvi javni protesti ne bi mogli ni biti zamislivi. Postoji Ustavom priznata i uglavnom prihvaćena sloboda kritikovanja vlasti. Strah za sopstveni život čoveka i živote njegovih najbližih nije izvor vladavine režima. Ljudi se ne plaše da protestuju i spremni su na mnogo toga da bi zaštitili svoja prava; uzrok neuspeha protesta nije strah građana već korumpiranost i nesposobnost opozicionih lidera kojima građani s pravom ne veruju. Obični građani imaju druge vrste realno zasnovanih strahova: strah od neizvesnih promena koje ne nose u izgledu sigurna poboljšanja, strah za ličnu ekonomsku i socijalnu sigurnost, strah od bolesti i gubljenja prava na zdravstvenu zaštitu, strah za očuvanje kolektivnog, nacionalnog i kulturnog identiteta, strah za opstanak svoje nezavisne države... Na sva ova realno postojeća i urgentna pitanja opozicija ne daje nikakve odgovore.

8. Da rezimiramo. Slobizam ne spada ni u jedan od ova tri oblika klasične diktature sa kojim smo ga uporedivali, iako, naravno poseduje neke njihove elemente. Radi se o inoviranom, suptilnom mehanizmu, o diktaturi koja vlada putem simulakruma; o sistemu koji umesto da prekrije sve delove društva zabranama, represijom i ideologijom, bez ikakve ideologije dopušta kontrolisane (pseudo)slobode te kontroliše i kanališe ove potencijalno subverzivne pokrete energije, čineći ih kontraproduktivnim po promene i stvarajući od njih *de facto* snažan mehanizam konzervacije sistema.

U poslednjem delu ove studije, izložiću na jednom eklatantnom primeru kako taj sistem funkcioniše u praksi i potrudiću se da na primeru krize od 17. maja 2000. pokažem kako svi ovi, u prvom delu nabrajani mehanizmi rade.

c) 17. MAJ SLOBODANA MILOŠEVIĆA

1. Kada je 2. decembra 1851. Luj Bonaparta izvršio državni udar u Francuskoj, javnost (francuska i evropska) bila je zgranuta tim činom jednog šarlatana i avanturiste, i smatrala je ceo događaj jednim

neshvatljivim aktom nasilja. Bio je to događaj koji je “kao grom iz vedra neba iznenadio ceo politički svet... koji su jedni osuđivali s povicima moralnog negodovanja, a drugi ga primali kao spas od revolucije i kao kaznu za njena zastranjivanja, no kojem su se svi samo čudili i koji niko nije razumeo.”⁴³ Neposredno nakon toga Karl Marks je napisao *18. Brimer Luja Bonaparte* “u kojem je izložio ceo tok francuske istorije od februarskih dana u njenoj unutrašnjoj povezanosti, objasnio čudo drugog decembra kao prirodan, nužan rezultat te povezanosti.”⁴⁴

Ogromna vrednost ovog spisa leži u tome što je Marks u njemu na briljantan način opisao celokupno francusko društvo u svoj njegovoj kompleksnosti. Ovaj spis je srećom lišen redukovanja svih društvenih i političkih fenomena na sukob dve koherentne i zatvorene klase (što će postati moda u kasnijoj marksističkoj ortodoksiji). Oslikavajući turbulencije i burne transformacije u francuskom društvu i državi u ovom post-revolucionarnom periodu, Marks nam izlaže mnoštvo najrazličitijih fenomena, mehanizama i metoda sukobljavanja i borbe između različitih klasa, ali i unutar njih, mnoštvo individualno-psiholoških kao i socijalno-psiholoških zapažanja, različite trendove koji dovode do takvog razbijanja društva u samom sebi da u kriznim trenucima više ne postoji nijedna organizovana snaga, a još manje snažan društveni konsenzus koji bi mogao da se suprotstavi usurpatoru i spase društvo.

Kada je Slobodan Milošević sedamnaestog maja izveo svoj *coup d'état* preuzimajući ili zatvarajući bez ikakvog zakonskog pokrića, najznačajnije opozicione medije u zemlji, beogradska javnost je pokazala svu svoju bedu: ne samo da niko nije dao odgovarajuće objašnjenje tog događaja već niko nije uistinu ni govorio o tome što taj događaj zapravo predstavlja (*coup d'état*) te kakve su konsekvence svega toga što se u narednih nedelju dana dogodilo (eutanasija opozicije i njeno ponovno svodenje na beznačajni politički faktor, na simulakrum opozicije). Preostali opozicioni mediji i opozicioni javni radnici i analitičari, trudili su se da se prašina što pre slegne i već nakon desetak dana počeli su da pišu kao da se ništa nije dogodilo, bez i jednog

⁴³ Fridrik Engels, “Predgovor trećem nemačkom izdanju”, u *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Kultura, Beograd 1960, str. 8

⁴⁴ Ibid.

analitičkog ili kritičkog teksta usmerenog prema najvećim krivcima, opozicionim liderima. U punoj meri su dokazali da se ne radi o nezavisnim medijima već o pravom simulakru koji je pokrivajući neuspeh opozicije *de facto* pomogao da se stvari slegnu i da se i nadalje održava *status quo*.

Udar od sedamnaestog maja bio je nužan rezultat prethodnog šestomesečnog procesa ponovnog ujedinjavanja opozicije u kome se činilo da je opozicija prerasla granice simulakruma i da je usled silnih Miloševićevih grešaka počela da predstavlja realnu političku snagu sposobnu da izvede promenu režima. Ovaj proces ujedinjavanja iniciran je nenamerno od strane režima.

Naime, krajem 1999. srpska opozicija bila je radikalno razjedinjena po svim pitanjima i jedino im je geslo bilo zajedničko: "Marširati do pobede u više kolona". Nikakvi oblici zajedničkog delovanja nisu prema opozicionim liderima bili mogući. U takvoj situaciji, režim je pred kraj godine izglasao novi *Zakon o lokalnoj samoupravi* koji je doneo i novi izborni sistem. Umesto dotada važećeg proporcionalnog, uveden je jednokružni većinski izborni sistem za izbor članova lokalnih parlamenta. Računica je bila veoma jasna: budući da je ukinut cenzus, time je najpre izbegнутa mogućnost bojkotovanja izbora od strane birača (a što je izgledalo kao najrealnija opcija s obzirom na "poverenje" koje birači imaju u sve političke lidere); zatim, ovakav sistem jasno favorizuje ukupnjavanje budući da pobeđuje kandidat koji na jednom glasanju dobije najveći broj glasova (ma koliki on bio). Dakle, razjedinjena opozicija ne bi imala nikakve šanse protiv jedinstvene liste vladajuće koalicije.

Režim je smatrao da će ovim zakonom povratiti opštinsku i gradsku vlast u najvećim gradovima, a koju je izgubio na izborima iz 1996. Još najmanje dvadeset dana nakon donošenja zakona, opozicioni lideri su nastavili da guslaju svoju priču, a onda je neko seo i pročitao taj zakon. Shvatili su da će time izgubiti ono što su dotada osvojili; pre svega kontrolu znatnih finansijskih sredstava koji se nalaze u gradskim budžetima (naročito Beograd), kontrolu lokalnih medija i konačno, kontrolu biračkih spiskova. Po hitnom postupku zakazan je sastanak i već desetog januara 2000. postignut je *Sporazum o zajedničkom delovanju opozicije* koji nije ponudio ništa novo u vezi sa strategijom

delovanja, ali je bio bitan jer se otada *Ujedinjena opozicija* pred narodom pojavljuje kao jedinstven faktor koji zajednički donosi odluke i reaguje na poteze režima. Zajednička platforma je bila traženje što hitnijih izbora na svim nivoima, a Drašković je otvorio vrata *Studio B* kao najvažnijeg nevladinog medija u Srbiji za ostale lide, kao i za druge opozicione faktore. Najvažnije je bilo da su lideri prestali da se pljuju, optužuju i napadaju. Sve od tada pa do Udara od 17. maja, *Ujedinjena opozicija* nije uradila ama baš ništa: niti je pokazala ikakvu sposobnost da iznudi tražene izbore niti je ponudila neku ozbiljnu zajedničku sadržinsku platformu koja bi je pred zabrinutim građanima predstavila kao ozbiljnu političku alternativu režimu, koja nudi odgovore na ogromne postojeće probleme (kao što su problem Kosova, problem ekonomskih reformi, strategija zaštite države i nacije...). Sve što su uradili bilo je da su prestali da se pljuju.

Nakon puno priče i uzaludnih sastanaka na kojima ništa konkretno nije dogovorenato niti urađeno, postalo je jasno da se ne mogu izboriti za prevremene izbore na svim nivoima. Ali do kraja godine bilo je nužno održati redovne izbore za lokalne skupštine, kao i savezne izbore. Ispostavilo se da je zbog ogromnih problema u kojima se država nalazi, kao i zbog sijaset neverovatnih grešaka koje je Milošević pravio od početka godine, bilo sasvim dovoljno to što Opozicija ništa ne radi (dakle ne pravi ni gluposti) i slika se zajedno, da većina građana najavi pobedu i takve opozicije na predstojećim izborima. Jasno se videlo i osećalo da je Milošević ostao bez ikakvog legitimiteta i da će ljudi glasati za opoziciju samo da ne bi glasali za njega.

Režim je, verujući u svoju izbornu snagu, najpre najavio lokalne izbore za proleće (u tu svrhu je na čelo najznačajnijih lokalnih odbora SPS postavio izuzetno značajne kadrove), a zatim je, kad se unutar tih partija shvatilo koliko im je nizak rejting, morao da odustane i da ih odloži za jesen. Milošević je upao u istinsku krizu. Upotrebio je gotovo sve mehanizme koje koristi u uobičajenim momentima (permanetno drakonsko kažnjavanje opozicionih medija, stalne optužbe opozicije da su izdajnici i NATO plaćenici...), počeo je sam veoma često da se pojavljuje u javnosti i da time potpuno kontraproduktivno troši i ono malo harizme što mu je ostalo, gurnuo je Šešelja nazad u političku arenu, pri čemu je ovaj doživeo nekoliko žestokih šamara u duelima sa opozicionim liderima... Ništa od tih pseudo-legalističkih metoda nije

vredelo, a vreme je prolazilo neumitno donoseći izbore sa, u najmanju ruku, neizvesnim ishodom po Miloševića.

2. Polovinom aprila, opozicija je konačno uspela da napravi veliki miting u Beogradu na kome se okupilo oko 200 000 ljudi, koji su, iako nezadovoljni liderima, izašli da pokažu kako u Srbiji postoji ogromna želja za promenom, te da pruže još jednu šansu toj opoziciji kako bi se svi zajedno izborili za promene. Poneseni ovim uspelim mitingom, nakon incidenta koji se dogodio u Požarevcu (srpskom Kumrovcu, gradu iz koga je familija Milošević), kada su pretučeni i uhapšeni članovi *Otpora*, opozicioni lideri su za 9. maj zakazali miting u tom mestu.

Tih dana se u medijima stalno spekulisalo o građanskom ratu; tenzije su opasno podizane, a aktivisti *Otpora* i opozicije neprestano su bili privodenici i hapšeni širom Srbije. Režim je bio izuzetno nervozan, a zakazivanje mitinga u Požarevcu shvaćeno je kao izuzetno bezobrazan izazov. I represivna mašina se pokrenula punim zamahom. Održavanje mitinga nije oficijalno zabranjeno (ovaj režim ne ostavlja pismene tragove iza sebe kad god je to moguće), ali je na istom mestu zakazan i održan miting (proslava 9. maja) u organizaciji JUL-a i levih snaga.

Požarevac je pretvoren u zabranjen grad: opasan je policijom koja je proveravala, zaustavljala i vraćala sva vozila bez požarevačke registracije koja su želela da uđu u grad; organizovane grupe građana (sa opozicionim liderima) su zaustavljane još kod Beograda bez ikakvog obrazloženja. Pogaženi su mnogi fundamentalni članovi Ustava, poput onih koji garantuju slobodu kretanja, političkog organizovanja i delanja... U kampanji protiv uhapšenih članova *Otpora* iz Požarevca, upotrebljeni su njihovi medicinski dosiјei što je sraman, protivustavni čin (zaštita ličnih podataka) nezabeležen do sada.⁴⁵ Intenzivirane su optužbe otporaša za terorizam, a opozicije za izdajstvo zemlje. Režim je očigledno krenuo u represivne akcije sa namjerom da stvari vrati u "normalne tokove" i da pre svega opoziciju razbije i vrati na status simulakruma opozicije čiji je zadatak postojanja davanje legitimite Miloševiću i razvejavanje antirežimske energije. Ovo je opozicija dočekala potpuno nesprema i bez ikakvog odgovora.

Od tog devetog maja, idila je bila završena, a opozicioni lideri su počeli da prave sumnjive i pogrešne poteze .

3. No, već pre toga desila se jedna zanimljiva i za buduće događaje izuzetno značajna stvar. Skupština republike Srbije je usvojila novi *Zakon o izboru poslanika u veće republika Savezne skupštine*. Nakon što je Savezni ustavni sud doneo presudu (nekoliko godina zakasnelu i politički motivisanu zbog Crnogoraca) da je dotada važeći adekvatni zakon neustavan (jer ne predstavlja proporcionalno sve političke partije zastupljene u parlamentu već parlament o izboru poslanika odlučuje većinski), republička skupština je donela novi, regularan Zakon. Ovaj Zakon jeste ustavan, u smislu da primarno zadovoljava uslov o proporcionalnoj zastupljenosti političkih partija, ali uvodi i klauzulu prema kojoj ako se na zasedanju kada se biraju poslanici, republički poslanici neke partije ne pojave onda će njena mesta zauzati poslanici iz drugih partija. *SPO* nije učestvovao u radu zasedanja skupštine na kome je ovaj zakon izglasан, tvrdeći da se njega to ništa ne tiče i da ne želi da prekine svoje bojkotovanje parlamenta zbog nepokretanja istrage o incidentu na Ibarskoj magistrali. Zhvaljujući tome, vladajuća koalicija je zauzela četiri mesta *SPO*-a. *De facto* Vuk Drašković je Miloševiću dao svoja četiri mandata, zahvaljujući čemu je ovaj dva meseca kasnije promenio Savezni Ustav i omogućio sebi ostanak na vlasti uz još jače ustavne ingerencije. (Rezultat cele operacije sa ovim izborom poslanika je to da je brilljantnom operacijom svih dvadeset poslanika bilo iz redova vladajuće koalicije i tako je formalno proporcionalni zakon u stvarnosti sveden na većinski).

Motivi zbog kojih je Drašković predao ova četiri poslanika su u najmanju ruku sumnjivi. Drašković svakako nije političar u čiju se konsekventnost i doslednost može verovati, pa tako njegov izgovor za neučestvovanje u radu ove sednice ne deluje uverljivo. Valja imati na umu da je *SPO* vladao Beogradom više od dve godine (od jeseni 1997. do jeseni 1999.) kao manjinska vlada uz direktnu podršku levice, kao i indikativno česte glasine o šurovanju i nekoj vrsti tajne kooperacije između Miloševića i Draškovića.

Ovaj ključni događaj je prošao potpuno nezapaženo u opozicionim medijima. Videlo se još jednom da ne postoje nezavisni mediji i da navodni nezavisni analitičari (naučnici i novinari) potpuno ne razumeju

⁴⁵ Pogledati *Politiku* od 8. maja 2000.

političke procese koji se odvijaju u zemlji. Umesto da se javnom mnenju jasno objasni šta znači ovakva Draškovićeva odluka i da se izvrši snažan pritisak na njega da tu odluku promeni ili bar adekvatno objasni, mediji su ovu stranu priče prečutali i samo registrovali događaj bez komentara. Smatrali su da se ne sme dirati u navodno jedinstvo opozicije. Međutim, ovaj događaj je pokazao da je cela ta priča u najmanju ruku sumnjiva i da to navodno jedinstvo nije zasnovano ni na kakvim zdravim i jasnim osnovama, te da lideri opozicije ne smatraju da su građanima odgovorni za svoje postupke. Svaki analitičar je mogao da zaključi da *SPO*-u nije zaista stalo do promena čim ne koristi sve mehanizme koji bi do njih mogli da dovedu. Ali to su svi ili prevideli ili prečutali. U dalnjim događajima videlo se koliko je lako razbiti bilo šta što, poput *Udružene opozicije*, nije zasnovano na jasnim temeljima i interesima.

4. Prva velika greška načinjena je iste te večeri nakon događaja u Požarevcu. Umesto da ponovo pokušaju da održe miting u Požarevcu, lideri opozicije su potpuno kontraproduktivno zakazali novi miting u Beogradu za 15. maj. Taj postupak potpuno odslikava njihov pristup politici tokom svih deset godina pluralizma: najlakše i najlepše je kretati se po Beogradu, okružen medijima koji od vas prave bogove, i praviti skupove na kojima se osećate sigurni, na kojima vam se samo povlađuje i gde nećete biti suočeni sa bilo kakvim većim političkim problemima. Beogradska salonska opozicija je po inerciji nastavila da živi u Beogradu kao sopstvenom salonu, umesto da krene po selima i gradovima Srbije i da uprkos problemima prilazi ljudima, upoznaje ih i time tera režim da pravi greške.

Umesto svega toga oni su napravili novi miting u Beogradu koji je svojom slabom posećenošću dao zeleno svetlo Miloševiću da preuzme radikalne mere u sređivanju situacije. Miting je, za razliku od prethodnog, aprilskog, zakazan svega šest dana pred održavanje; bio je veoma loše organizovan i pripremljen. Nisu došli ljudi iz drugih gradova Srbije, a ni u Beogradu nije dovoljno reklamiran. Posebno bitno je da ljudima nije bila jasna svrha tog skupa. Rezultat je bio taj da je umesto 200 000 (prošli miting) na ovaj skup došlo svega nekoliko desetina hiljada ljudi. Isti lideri su se pojavili pred masom govoreći iste dosadne i deplasirane priče o tome da će demokratija sigurno pobediti i da je Milošević na izdisaju (ovo isti lideri pričaju već deset godina; slično je

ponašanje Montanjara u navedenom Marksovom delu). Odziv je bio slab, a reakcije na mitingu mlake. Kao da je svima bilo dosadno i da su celu priču odradili reda radi.

Milošević je jasno mogao da zaključi nekoliko stvari: najpre da masa ne stoji iza lidera opozicije, drugo, da oni nisu spremni ni sposobni da urade bilo šta osim da prosipaju praznu priču i konačno, usled svega toga, on može da uradi šta god hoće.

Istovremeno SPO, sam Vuk Drašković i njegov *Studio B* su radikalno podizali tenzije u društvu neodmerenim i provokativnim izjavama. Na tradicionalnom četničkom skupu na Ravnoj Gori, Drašković je izašao pred svoje pristalice praćen silnom puščanom paljbom sa sledećim rečima: "Prekini paljbu! Štedite municiju!" Slične težine je bilo i njegovo obraćanje na mitingu od 15. maja. Govorio je da se okupatori Srbije moraju oterati svim sredstvima i da će biti što mora biti. Na oba događaja njegove vatrene pristalice su skandirale "Ustanak!" i "Osvetu!". Dok su ostali lideri opozicije insistirali na tome da režim želi neku vrstu provokacija i podgrevanja strasti, i tražili da opozicionari ostanu prisebni, da ne odgovaraju na provokacije režima, sam Drašković, kao najznačajniji opozicioni lider, radikalno je doprineo povećanju tenzija i praktično potvrdio izjave režimskih ljudi da opozicija hoće gradanski rat.

Istog dana kada je nebo nad Ravnom Gorm parala *SPO*-ovska municija, u Novom Sadu je na otvaranju sajma ubijen visoki funkcijoner *SPS*-a Boško Perošević. Ubio ga je iz potpuno nepoznatih motiva njegov zemljak Gutović. Ovo tragično ubistvo vlast je na potpuno sraman i beskrupolozan način iskoristila kao inicijalnu kapsulu za obračun sa svojim političkim protivnicima. Gutović je proglašen za člana *Otpora* i *SPO*-a. Najavljen je po hitnom postupku *Zakon protiv terorizma* koji nije donet ni dok je *OVK* držala trećinu Kosova pod sopstvenom kontrolom i dok su policajci i obični građani svakodnevno ubijani u toj pokrajini. To samo ilustruje činjenicu da je jedino što Miloševića zanima opstanak na vlasti po bilo koju cenu i da u tu svrhu ne preza od (zlo)upotreba bilo čega i bilo koga. Može se reći da je već tada ceo represivni mehanizam bio potpuno pripremljen i da je miting od 15. maja bio lakmus režimu da vidi na kakav otpor može da računa kada krene u obračun. Milošević je video upravo ono što je očekivao: na drugoj strani nije bilo ničega.

5. Udar je usledio u noći između 17. i 18. maja 2000. godine. Bio je usmeren protiv glavnih opozicionih elektronskih medija od kojih je televizija *Studio B* bila najznačajnija. Ovu televiziju je gledalo više od polovine stanovnika Srbije i može se reći da je to bio najveći problem režima, naročito od 10. januara kada je *Studio B* prestao da bude porodična televizija Vuka Draškovića i kada se otvorio za pripadnike drugih stranaka i zastupnike različitih opozicionih opcija. U situaciji kakva je bila pre udara od 17. maja *Studio B* je igrao izuzetno bitnu ulogu time što je pre svega prenosio informacije o greškama režima. Njegov značaj je daleko prerastao značaj lokalnog beogradskog medija i pretio je da postane opoziciona televizija sa uticajem u celoj državi. Bio je to klasičan slučaj kad se neki medij otme kontroli i preraste granice delovanja koje su mu date od strane režima. Zato je udarenou na njega.

U noći između 17. i 18. maja nekoliko stotina policajaca je okupiralo zgradu Beograđanke u kojoj su se nalazili svi najznačajniji opozicioni mediji u Beogradu: *RTV Studio B*, radio *B2-92*, radio *Indeks* i dnevnik *Blic*. Milošević je izveo jedan izvanredan diktatorski potez, potpuno u skladu sa situacijom. Upotrebio je taman onoliko sile koliko je bilo potrebno da završi posao, a da ne pretera i ne izazove istinski otpor građana. Ovaj dogadjaj po svom značaju ima težinu privremenog državnog udara, u skladu sa sistemom koji smo opisali u prvom delu. Milošević nije suspendovao Ustav, ukinuo partie i zaveo vanredno stanje, kako bi se to uradilo u klasičnim diktaturama i državnim udarima. On je sve to u osnovi i na duže staze ostavio nedirnuto, a prosti je svojom akcijom pogazio onoliko članova Ustava i Zakona koliko mu je bilo potrebno. Bolje reći on je *de facto* suspendovao i pogazio neke zakonske odredbe, formalno ih ostavljući nedirnutim. Budući da se demokratija kao sistem zasniva i na postojanju različitih centara moći koji jedan drugi ograničavaju, Milošević je iskoristio činjenicu da je on sam jedini istinski centar moći u državi, te da nije bilo drugog centra koji bi mogao da ga spreči i ograniči, i zato je ponovo demonstrirao svoju suverenu moć; naravno, opet vodeći računa da ne prede previše preko granice potrebnog i da sačuva neki privid (pseudo)-legalnosti.

Zašto je ovo imalo težinu pravog državnog udara kontrolisanog dometa? Zato što su policajci uleteli u zgradu pod okriljem mraka, kao pravi diverzanti, bez ikakvog zakonskog pokrića. Potpredsednici Vlade

Srbije, Bojić i Šešelj su kasnije tvrdili da su oni potpisali neku vrstu Uredbe ili naredbe za ovu akciju, ali taj papir nigde i nikada nije obelodanjen. Niti je poslat upravi *Studio B*, niti je bilo kakav dokument toga tipa objavljen u *Službenom glasniku Republike Srbije*. Već sama činjenica da su javno ljudi iz režima prezentovali dva različita obrazloženja ove akcije, može biti veoma indikativna. Najpre se tvrdilo da je *Studio B* zauzet jer je pozivao na rušenje Ustavnog poretku i na građanski rat, a zatim je potegnuto pseudo-legalističko obrazloženje po kome je akcija opravdana *Zakonom o sredstvima u vlasništvu Republike*. Ovaj zakon se odnosi samo na nekretnine, a *Studio B* je zaplenjena sva oprema, tehnika, i sve što mu pruipada kao firmi čiji je osnivač Grad Beograd. Nema nikakvog stvarnog legalnog pokrića za ono što je Vlada Srbije uradila sa *Studio B*. Radi se o čisto političkoj, i protivpravnoj akciji.

Posebna priča je način na koji je to urađeno koji je takođe nenormalan i protivan normalnom političkom životu. Tajna je u tome što nema pisanog dokumenta po kome su oni delovali već je cela akcija bila protivpravna i bilo bi mnogo komplikovanije izvesti je tokom normalnog radnog vremena. Kao kolateralna šteta otišli su i drugi nabrojani mediji. Dok je *Blicu* i *Indeksu* dozvoljeno da nastave sa radom nakon nekoliko dana, kada se prašina malo slegla, *Radiju B2-92* nije više dozvoljeno da radi niti da koristi frekvenciju *Studio B*, kao ni svoje prostorije i opremu u palati Beograđanka, iako su i za jedno i za drugo imali pravno važeće ugovore. Ali procenjeno je da je to u tom trenutku bio suviše opasan medij.

Od ovoga trenutka počinje hronologija raspada *Udružene opozicije*. U roku od desetak dana naizgled stabilno funkcionisanje jedinstvenog opozicionog prostora se raspalo u paramparčad i Milošević je uspeo da biračima razveje i poslednju iluziju o mogućnosti da je opozicija sposobna da nešto uradi i da ti lideri zaslužuju ikakvo poverenje. U veoma kratkom roku Milošević je uspeo da ceo taj prostor, prividno ujedinjen, koji mu se bio oteo na neki način i prerastao funkciju zaštitnog omotača, pocepa, razbijje i vrati u status niza simulakruma.

6. Počelo je istog tog 18. maja. Radnici ovih zauzetih medija koji su bili izbačeni iz zgrade pokušali su da se samoorganizuju i da započnu neku vrstu protesta. Niko od opozicionih lidera nije došao da im se

obrati ili priključi. Lideri su bili potpuno zatečeni akcijom, bez ikakve ideje šta bi moglo i trebalo da se uradi, a sve pretnje koje su sa velikim samopouzdanjem upućivali prethodnih dana pokazale su se kao prazne puške. Zakazan je protest i javno čitanje vesti u 19 h. (vreme uobičajenog dnevnika *Studija B*) sa balkona zgrade skupštine Beograda. Lideri su celog dana zasedali u zgradi Skupštine, ali bez Draškovića koji se nalazio negde u Crnoj Gori. Veoma je zanimljivo da se Drašković, čije je glavno medijsko oružje, *Studio B*, bilo oduzeto, pojавio tek nakon nekoliko dana. Navodno je strahovao za svoj život. Ovim gestom Drašković je sebe politički ubio, isto kao što je to Đindić sebi učinio za vreme bombardovanja time što je otisao iz zemlje. Naprosto, ljudi kojima bi u ovakvim trenucima moralno najviše da se veruje nisu bili na "strašnom mestu".

U trenutku kada je Milošević izveo ovaj Udar, prema relevantnim anketama protiv njegove politike je bilo između 70-80 % građana. Ključno je pitanje zašto se ljudi nisu pobunili i kako je takav udar mogao da prođe? Kada je u jesen 1996. godine pokušao da uradi sličnu stvar poništavajući rezultate lokalnih izbora, građani Srbije i studenti su se odazvali pozivu opozicije u ogromnom broju i dugotrajnim masovnim protestima uspeli su da nateraju Miloševića da se vrati nazad u granice ustavnosti. Koja je razlika između 1996. i 2000.?

Najpre valja imati na umu da je masovnost i uspešnost protesta iz 1996. bila iznenadujuća za sve analitičare kao i za vođe opozicije. Baš pred njihov početak bilo je opšte mesto među opozicionim komentatorima tvrditi da su građani Srbije zapali u apatiju i da ništa ne preduzimaju kako bi se oduprli režimu. Ove tvrdnje su plasirane od nesposobnih opozicionih političara i srodnih analitičara koji su, po tradiciji, istraživanja o stanju srpskog elektorata vršili iz beogradskih salona. Na njihovo zaprepašćenje građani Srbije su izašli da zaštite ne opoziciju već svoja izborna prava i ustavnost u državi. Drugi bitan faktor je bio taj da lideri opozicije, iako nisu imali neki kredibilitet, ipak nisu bili u tolikoj meri dezavuisani i lišeni poverenja da ih građani ne bi sledili u protestima (odnosno bolje reći da građani ne bi smatraruši kako su lideri dovoljno sposobni da budu iskorisćeni kao nosioci pokreta za zaštitu ustavnosti i građanskih i političkih prava). Treći faktor je to što zapadne zemlje još uvek nisu bile tretirane kao otvoreno neprijateljske, a i Miloševiću je bilo stalo do dobrih odnosa sa njima. Ovo je značajno jer

je nažalost beogradska opoziciona elita unela u svest ljudi potpuno pogrešnu identifikaciju demokratizacije zemlje sa njenim vezivanjem za zapad. Ovo je greška sa dalekosežnim posledicama jer se u Srbiji radilo ne o demokratizaciji uz pomoć Zapadnih vlada, već upravo obrnuto, o demokratizaciji uprkos ovim vladama koje su sve do 1998. uglavnom podržavale Miloševića. Zatim, građanski protesti kao efikasno oružje borbe za demokratizaciju zemlje bili su još uvek sveže i moćno oružje.

2000. godine situacija je bila umnogome izmenjena. Jedino je broj ljudi koji je bio protiv Miloševićeve politike bio još veći. No to zbog ukupne konstelacije snaga i odnosa na političkoj sceni, odnosno zbog prirode Slobizma kao sistema, nije bilo presudno, jer su svi ostali faktori bili promenjeni u negativnom kontekstu. Najpre, otvoreno se pokazalo da su najveći problem zemlje opozicioni lideri, odnosno to što umesto opozicije imamo simulakrum opozicije. Već nakon završetka protesta 1996/97 opozicioni lideri su izgubili najveći deo poverenja koje su ljudi gajili prema njima. Glavni dugoročni cilj protesta, smena režima Slobodana Miloševića nije bio ostvaren. Lideri su jedva dočekali da zagrabe svoje parče (lokalne) vlasti umesto da idu na smenu sistema u zemlji. U sledećih nekoliko godina ovi lideri su se do krajnosti iskompromitovali raznim svojim postupcima. Što se Beograda tiče najznačajnija je bila sveopšta korumpiranost gradske vlasti koju je sačinjavao *SPO*. U ukupnoj raspodeli snaga Milošević je *SPO* korumpirao time što im je dao Beograd kao što se opasnom psu baci dobra koska. Već u jesen 1997. raspala se koalicija *Zajedno* u Beogradu, a sledeće dve godine (do slučaja na Ibarskoj magistrali) *SPO* je vladao uz podršku *SPS-a* i *JUL-a*. Ovo je bio jedan od genijalnijih poteza Miloševića na kome se jasno videla priroda njegove simulakrumske vladavine. Podržavajući iz senke *SPO*, najpre ga je neutralisao kao opasnog političkog protivnika. Zatim je otvorio vrata opštoj pljački Beograda koju je *SPO* sprovodio tokom svoje vlasti, a istovremeno je sve vreme pokazivao na RTS-u katastrofalne posledice opozicione vladavine u Beogradu. Od mnoštva kriminalnih radnji koje se vezuju uz vlast *SPO-a* u Beogradu pomenimo samo najupečatljivije: uništavanje GSP-a zarad privatnih prevoznika od kojih je gradska vlast ubirala dobre namete, termitoidna invazija kioska koju je odobrila gradska vlast i konačno besprizorno nadzidivanje zgrada sa ravnim krovovima. Mnoštvo drugih radnji sličnog tipa otkrivali su svojevremeno *DS*

(snimanje filma *Nož* sredstvima od gradske takse) a kasnije naročito Radikali u emisiji *Radikalni talasi* (pomenimo samo zarađivanje na snabdevanju obdaništa!!!!).

Budući da su ovakve radnje bile opštepozнатe građanima Beograda i da su ih režimski mediji neprestano prikazivali, normalno bi bilo da se angažuje Javni tužiоc i da on ispita sve naznačene slučajeve. No to je upravo ono što režim nije htio da uradi iz jasnih političkih razloga. Najpre, korupcijom se eliminiše oponentska politička snaga *SPO-a*, zatim time se lideri ove partije drže u šaci pod stalnom pretnjom; narodu se pokazuje opozicija kao još gora od državne vlasti i ostvaruje se poslednji izvor legitimite. Ovo se naročito dobro videlo u trenutku krize. Kada je režim udario nasilnim i protivpravnim sredstvima, na ulici nije bilo nikog da stane iza *SPO-a* i drugih opozicionih stranaka. Ljudi nisu hteli da brane korumpiranu gradsku vlast niti televiziju koja je više od dve godine bila jeziva replika RTS-a, porodični partijski servis Vuka Draškovića. Opozicioni lideri su takvom svojom politikom izgubili svaki kredibilitet kod ljudi, a to je neoprostivo naročito za opozicione liderе u ovako problematičnim političkim sistemima; u njima je izuzetno važno da u kriznim trenucima, građanin koji u datom trenutku rizikuje mnogo (zdravlje, slobodu, ostajanje bez posla...) zaista može da veruje lideru, da može da se s pravom nada da batine koje dobija od policije nisu uzaludne. U Beogradu su ljudi odbili da izadu jer nisu hteli da dobijaju batine da bi se branila Vukova televizija i da bi se branile privilegije korumpirane opozicione vlasti. Nisu više hteli bilo šta da rizikuju jer su uvereni da sa ovakvim liderima opozicija nije sposobna da se izbori za promene i jedino što radi jeste da se i sama bogati.

7. Ljudima je odavno jasno da lideri opozicionih partija nisu osobe adekvatne za posao koji bi trebalo da se uradi. Međutim, uprkos svim svojim političkim neuspesima, bez problema opstaju na vlasti u svojim partijama. Razlog tome je priroda tih partija. Naime, to nisu organizovane političke grupacije sa jasnim identitetom i snažnom partijskom elitom. To su pre privatne firme određenih ljudi koje služe za ličnu promociju i bogaćenje. Svi ti lideri se najpre trude da zadrže svoje lidersko mesto unutar stranke po svaku cenu. U tom cilju najpre uništavaju partijske elite i ne dozvoljavaju da bilo ko od partijskih ličnosti ugrozi njihovu vladavinu. Time što uništavaju elite u svojim

partijama, *de facto* pomažu Miloševiću jer se na taj način ne mogu formirati jake partije koje bi ugrozile njegovu vlast. Svakome od njih je najvažnije da ostane prvi u prostoru koji je okupirao iako je svestan granica sopstvenog napredovanja.

Naprimjer, iako je Drašković sve vreme daleko ispod Miloševića po broju glasova koje osvaja, njemu ne pada na pamet da se posle izbornog poraza povuče sa funkcije. Njemu je mnogo važnije da sve vreme ponavlja kako je on najvažniji lider opozicije u Srbiji i kako je njegova stranka najvažnija opoziciona stranka. Upravo to je mehanizam simulakruma. Drašković je nesposoban da ugrozi vlast zato što nema poverenje ljudi. Međutim on okupira opozicioni prostor i ne dozvoljava da njega u tom zabranu bilo ko ugrozi. Na taj način štiti sebe ali i Miloševića, jer je nužan uslov promene režima, prethodna promena lidera u opoziciji. No Drašković ne dozvoljava da se pojavi novi lider i time demobiliše, suspreže i razvejava energiju koja postoji za promene. *De facto*, *SPO* i njegov lider su, zajedno sa ostalim liderima i opozicionim partijama, taj zaštitini omotač koji čuva Miloševića na vlasti.

Zahvaljujući neproračunatoj upotrebi od strane ovih lidera, institucija građanskog protesta kao potencijalno najjače oružje u borbi za demokratizaciju zemlje, potpuno je dezavuiasana i isprofanisana. Lideri bez kredibiliteta počeli su svakog časa da pozivaju na neku vrstu neprestanih i dugotrajnih protesta, kao da ljudi nemaju šta da rade nego da svaka tri meseca izlaze da po svim vremenskim situacijama šetaju, rizikuju batine od policije, gube vreme...

Kako je Bodrijar jednom primetio, svaki događaj je Događaj samo prvi put kada se desi; ostalo je samo repriza koja nema draž, snagu i privlačnost Događaja. Isto je i sa građanskim protestima; oni mogu biti organizovani jedanput efikasno i snažno kada mogu prikupiti energiju sposobnu da postane snažan politički faktor. Ako se stalno poziva na njih, kao što je to opozicija počela da radi, oni gube snagu i postaju bljutavi, unapred propali pokušaji da se ponovi nešto u šta su ljudi verovali, a što je po shvatanju većine učesnika završeno neuspehom - opstankom Miloševićevog režima. Ovo je posebno opasno zbog mogućnosti Udara kakav je bio onaj od 17. 5. Kad se na ovaj način uništi i poslednje oružje za odbranu od siledžijskog režima, onda je tom

režimu dozvoljeno da radi šta hoće. Naprosto, nema više mogućnosti da se organizuje odbrana od njegovih usurpatorskih namer.

Dakle trošenjem, uništavanjem i dezavuisanjem ovog instrumenta, opozicija je otvorila vrata diktatoru, da po želji čak zavede i vanredno stanje, da ide do samih granica nasilja, jer neće naići na bilo kakav otpor. Taj otpor bi morale po prirodi stvari da organizuju opozicione partije; no njenim liderima ljudi više ne veruju pa je otpor unapred osuđen na propast. Ali režim je mudar pa ne ide do kraja; on neće suspendovati sve slobode i ukinuti političke partije. One mu trebaju upravo ovakve kakve su. Kad ih ne bi bilo, stvari bi bile mnogo jasnije i ljudi bi krenuli da se organizuju spontano, u svojoj okolini kako bi zaštitili svoje istinske interese. Tek to bi bio početak formiranja istinskog, građanskog društva iz koga bi se izrodile i prave opozicione političke partije.

8. Ovi procesi spontanog organizovanja u velikoj meri su prisutni u gradovima po unutrašnjosti Srbije. Uopšte, situacija nakon 17. maja, pokazala je koliko je Beograd truo i politički mrtav grad, upravo zbog ovih problema vezanih za genealogiju opozicionih pokreta i organizovanja. U gradovima poput Niša, Čačka i Kragujevca, koji su i do deset puta manji, okupljalo se nekoliko puta više ljudi na protestima nego u Beogradu. Poenta je u spontanoj ili *grass rooted* prirodi organizovanja ljudi u tim gradovima. U Beogradu je prostor za organizovanje ljudi pokriven od strane centrala političkih partija s jedne i od strane "civilnog društva" (NVO-a) s druge strane. I jedni i drugi su potpuno apstraktne organizacije udaljene od običnih ljudi, izolovane i zatvorene u nekom svetu koji obični građani sve manje doživaljavaju kao svoj. Teško da je bilo koja od brojnih i bogatih nevladinih organizacija ubedila građane Beograda da ona štiti njihove interese.

Upravo je obrnuto; većina tih NVO-a je doživljavana kao anti-srpski orijentisana, kao neko ko zastupa politiku i interesu zapadnih zemalja. Kada se zna da su one i finansirane od strane zapadnih fondacija i drugih izvora, i da su zahvaljujući tome postale dobar biznis od koga mnogi nazovi intelektualci žive, onda je potpuno jasno zašto obični građani celu ovu oblast organizovanog građanskog društva doživljavaju kao apstraktну ideologiju civilnog društva uperenu protiv svojih interesa.

Time se anulira mogućnost njihovog istinski spontanog organizovanja radi zaštite nekih sopstvenih interesa, što zapravo jeste način na koji se razvija građansko društvo.

S druge strane, centrale velikih opozicionih političkih partija, koje su sve smeštene u Beogradu, takođe su postale klubovi za sumnjivo bogaćenje i okupljanje bogatih ljudi. Među običnim ljudima se ukorenilo shvatnje da opozicija nije ništa bolja i moralnija od vlasti i da su svi oni tamo samo da bi pljačkali. Mladi ljudi su, ne bez razloga, shvatili da je bavljenje politikom, ma u kojoj stranci, jedini siguran način za bogaćenje i ličnu promociju. Ali takve opozicione partije koje imaju takav imidž u narodu, svakako nisu nešto što narod doživljava kao svoje i iza koga bi stao u kriznim trenucima.

U unutrašnjosti je, međutim, situacija išla upravo onako kako je funkcionalisala svuda gde se postepeno i iz temelja, na osnovu istinskih interesa, formiralo građansko društvo. Naime, od početka devedesetih, kada su počela partijska organizovanja, opoziciono orijentisani ljudi bili su po manjim gradovima izloženi užasnom pritisku bahatih lokalnih režimskih moćnika. Po komunističkoj tradiciji, svako ko je bio na drugoj strani doživljavan je kao izdajnik i anti-državni element. Budući da se radi o manjim sredinama, pripadnici raznih opozicionih organizacija i partija bili su prinuđeni na blisku saradnju radi zajedničke odbrane. Veoma često su se dešavala šikaniranja opozicionara, izbacivanje sa posla, pretnje pa i fizički obraćuni.

U manjim sredinama od Beograda, ljudi još uvek imaju neku vrstu ličnog, neposrednog kontakta i važi ono čuveno "sve se zna". Tako građanima nisu ostajale nepoznate sve mahinacije, prevare i zloupotrebe radene od strane izuzetno bahatih lokalnih moćnika (čuven je slučaj funkcionera SPS-a u Nišu, Mileta Ilića). Progonjeni opozicionari su u tim sredinama dobijali oreol mučenika i ljudi su ih postepeno prihvatali kao svoje. Štaviše, na lokalnim izborima 1996. prihvatali su lokalne opozicionare kao zastupnike sopstvenih interesa, kao način da se odbrane od režimskih nasilnika i da zaštite svoje sredine koje su uveliko propadale.

Ključno je bilo to što su lokalni opozicioni lideri doživljavani kao ljudi iz naroda, kao neko ko zaista živi u toj sredini, zna sve probleme i po cenu ličnih nevolja bori se protiv nasilne vlasti. Kredibilitet tih

lokalnih opozicionih lidera u njihovim sredinama daleko je veći nego ukupni kredibilitet partijskih voda.

Konačno, nije zanemarljiva činjenica to što se “civilno društvo” ograničilo na Beograd. Beogradski intelektualci koji su stvorili taj svoj učauren i po demokratizaciju zemlje kontraproduktivni svet, srećom nisu izlazili iz Beograda (kruga dvojke) i to je ostala specijalnost samo prestonice. Zahvaljujući tome, po drugim gradovima nije formirano “civilno društvo” kao simulakrum građanskog društva pa su ljudi mogli u veoma jasnim i čistim terminima, bez poznavanja teorije, prosto intuitivno da se samoorganizuju i da tako stvore *grass-rooted* oblike građanskog društva koje se za svoja prava i autonomiju bori protiv totalitarno usmerene državne vlasti.

Posebno je zanimljiv razvoj nakon 1997. i priznavanja rezultata lokalnih izbora. Za razliku od Beograda, u ovim drugim sredinama sredstva kojima je raspolagala gradska vlast bila su daleko manja pa je i prostor za manipulisanje bio sužen. Izloženi velikom pritisku državne vlasti, lokalni opozicionari koji su postali lokalna vlast, morali su mnogo više da se pomuče da opravdaju poverenje koje su im građani dodelili. U tim sredinama nije bilo moguće da dode do koalicije sa SPS-om kao što je to bio slučaj u Beogradu. Tamo je koalicija *Zajedno* preživela jer su lokalni lideri bili prinuđeni više da vode računa o zahtevima svoje sredine i svojih građana nego o dešavanjima u centralama u Beogradu. Oni su sebe videli pre svega kao pripadnike Opozicije pa onda kao članove svojih partija što im je pomoglo da održe poverenje građana i tri godine nakon preuzimanja vlasti. Bez obzira na manje greške i na neke ne baš legalističke strategije delovanja, oni su uspeli da sačuvaju poverenje građana i da uprkos svim problemima i dalje imaju iza sebe najveći broj sugrađana, što je posebno bitno u kriznim trenucima.

Tako je režimu bilo nemoguće da otme lokalne medije u tim sredinama kao što se to desilo u Beogradu. Kad god su državni organi pokušali da navodno pravnim sredstvima preuzmu ili zatvore lokalne medije, naišli su na snažan, masovan i organizovan otpor sa kojim se nije bilo šaliti. Ljudi su te medije doživljavali kao nešto što im istinski pripada, a lokalna vlast koja je organizovala odbranu je opet doživljavana kao neko kome treba verovati. Otud je lako razumeti zašto su propali pokušaji otimanja lokalnih medija i u Kraljevu, i u Čačku i Bajinoj Bašti, i svim drugim mestima gde su desetine hiljada građana

izašle da svojim telima štite svoje medije. Posebno je slikovito to moglo da se vidi nakon 17. maja. Dok je u Beogradu na poziv svih opozicionih lidera i na poziv korumpirane i nekredibilne gradske vlasti izašlo manje od deset hiljada ljudi, u Kragujevcu je bilo 15.000, a u Nišu i Čačku, koji su pravi primjeri spontano nastalog i razvijanog građanskog društva, na poziv gradske vlasti u svakom trenutku na ulici se nalazi 20.000 ljudi.

Među ljudima u unutrašnjosti polako se razvila predstva o korumpiranosti i političkoj trulosti Beograda. Međutim zbog potpune centralizacije finansijskog i političkog života koju je nametnuo Milošević a svi opozicioni lideri su jednako sledili, nemoguće je organizovati se nevezano od Beograda. Na taj način se sva ta reformska energija koja postoji u gradovima izgubi i neutrališe preko simulakrumskega lidera beogradskih opozicionih partija. Nemoguće je promeniti bilo šta dok se promene ne dese u Beogradu a one upravo nisu moguće jer je nemoguće zbog ukupnog sistema odnosa napraviti promene opozicionih lidera u Beogradu.

Slična situacija kao sa građanskim protestima je i sa studentskim protestom. Nakon 1997. godine sa pravom se može tvrditi da više neće biti moguće u Beogradu organizovati studentske proteste. I ta institucija je zloupotrebljena i kao konačni rezultat studenti su izgubili poverenje u nju. Tokom protesta 1996/97 mnogi studenti su izgubili godinu, nisu polagali ni spremali ispite i pojedinačno gledano svako je imao određenu štetu od cele te akcije. Međutim, verovalo se da se time ostvaruje dugoročna zajednička korist. Na kraju se ispostavilo da od toga nema ništa i da je jedino uzaludno potrošeno mnogo energije, a ostala je pojedinačna šteta. Posebna priča je to što su svi lideri studentskih protesta od 1991. naovamo izuzetno profitirali od svog buntovništva i liderstva. Lideri protesta od 1997., Jovanović i Antić još istog leta su postali članovi *Demokratske stranke*. Jedan je postao portparol a drugi visoki funkcioner veoma blizak Đindiću. Ostao je utisak da su studenti pojedinačno imali ogromnu štetu da bi lideri profitirali. Nakon toga teško je očekivati da će studenti ikada ponovo rizikovati da uđu u takve poduhvate.

Tu je još jedan zanimljiv faktor, a to je da se formirala i neka vrsta studentske aristokratije/oligarhije. Po svim studentskim organizacijama, kao i po podmladcima opozicionih partija uglavnom se svih ovih godina kreće jedna ista ekipa ljudi koja je već ili na ivici tridesete ili je čak

zagazila u četvrtu deceniju života. Ti ljudi su bili u svim pokretima i studentskim organizacijama, a i dalje su ključni za dobijanje finansijskih sredstava za studentske akcije. Ti isti ljudi su napravili i *Otpor*. Međutim, ti ljudi su takođe istrošeni i vremenom su izgubili kredibilitet. Naročito zato što više i nisu u studentskim godinama. Ali oni jednakopostaju na studentskoj sceni kao nezamenljivi jer i ta vrsta rada donosi ne baš zanemarljive finansijske i druge privilegije. Tako da se praktično formirao i jedan trajni simulakrum studentskog vođstva.

9. Kada se sve ovo ima u vidu, onda je jasno zašto se nakon udara od 17. maja cela situacija smirila za desetak dana. Prvih nekoliko večeri se okupljalo po desetak hiljada građana ispred gradske skupštine. Opozicioni lideri su beskonačno zasedali u toj zgradi, prva tri dana bez Vuka Draškovića, bez ikakvih konkretnih rezultata. Dve večeri uzastopno, policija je primenila silu i tukla demonstrante što je bilo taman dovoljno, uz nesposobnost opozicije, da se ljudima sve smuči i da više ne izlaze. Od mnogih se moglo čuti i da neće da poturaju svoju grbaču za batine da bi se drugi bogatili. Već nakon nekoliko dana broj ljudi koji je dolazio pred skupštinu u sedam uveče spustio se na hiljadu. Posebno upečatljivom će ostati scena kada policajci tuku demonstrante dok opozicioni lideri gledaju ceo prizor sa balkona.

Dodatna bruka je napravljena oko navodnih razgovora sa Grčkom i Rusijom i posebno oko loše planiranog puta u Rusiju.

Očigledno nespremni i nesposobni da bilo šta urade (a do pre samo desetak dana Drašković je bio izuzetno samouveren), lideri opozicije su po tradiciji zakazali miting za 27.maj. Miting je, naravno, bio fijasko. Protekao je u jednoj tužnoj ijadnoj atmosferi u kojoj su opozicioni lideri optuživali građane što ne izlaze u većem broju da brane "svoje" medije. Pred nekoliko desetina hiljada ljudi Drašković je poručio građanima da moraju da pitaju režimske ljude odakle im toliko bogatstvo (kao da se ljudi istovremeno ne pitaju odakle njemu i njegovim ljudima isto toliko bogatstvo); i poručio im je da na ulicama Beograda mora da bude pola miliona ljudi (no nema ih upravo zbog njega i Dindića). U NIN-u od 29. juna 2000. Milan Božić, jedan od najbližih Draškovićevih ljudi, besramno je optužio građane Beograda (koji su dosada nebrojeno puta pokazali da se ne boje ničega kada u nešto veruju) da nemaju građanske kuraži!? Na taj način je samo ponovio opšte mesto beogradske tragedije.

Korumpirani i nesposobni opozicionari koji su zapravo simulakrum opozicije i kao takvi prozreti od naroda, za svoje greške optužuju građane koji neće da poturaju grbaču za njih i onda ih ovako bez trunke stida optužuju za strah, nacionalizam, podaništvo, autokratofiliju i tako dalje. Ovo samo ilustruje do koje mere su Srbi nesrećan narod kome je elita potpuno uništена i umesto elite imaju gomilu nemoralnih i beskrupoloznih "likova" spremnih da racionalizuju svaki svoj neuspeh i da ga prebacne na teret građana.

Draškovićev kompanjon Dindić je poručio pak građanima da se tuku sa policijom i da ih ne puštaju u svoje prostorije. Vikao je da svi moraju biti neposlušni. Istovremeno, ljudi su se pitali zašto prvo oni nisu neposlušni i zašto se najpre oni ne tuku sa policijom. Sve ovo vreme gradska vlast je nastavljala normalno da funkcioniše, a palata Beograd je uredno imala struju i vodu. Nije ni čudo što su se uveliko pronosile glasine da je cela akcija dogovorena između Draškovića i Miloševića, pa su lideri *SPO*-a ovo neprestano demantovali (savetnik Vuka Draškovića, Pribićević je 24.maja tvrdio da je to deo specijalnog rata režima protiv *SPO*-a). Dan pre ovog mitinga, 26.maja, dve hiljade studenata se skupilo na još jednom neuspelom pokušaju da se otpočnu studentski protesti i prošetalo do zgrade skupštine grada gde je poručilo skandiranjem opozicionim liderima: "Jebite se lideri!" Na mitingu sutradan, čovek iz *Otpora* je javno napao lidere da za sve vreme ništa nisu uradili i da nemaju nikakav plan delovanja.

Na ovom mitingu se videlo da je polet opozicionog organizovanja od 10. januara do 17. maja bio jedan veliki naduveni balon, projekat izgrađen na staklenim nogama. U roku od deset dana Milošević je probušio balon, izduvao ga, polomio te jadne staklene noge i potpuno počistio opoziciju sa političke scene. Gotovo u vazduhu je moglo da se oseti ogromno razočaranje ljudi te kako rejting opozicije strmoglavo pada. Nakon nekoliko dana Milošević je dozvolio da *Radio Indeks* ponovo počne sa radom, a i *Radio Pančevo* je ponovo moglo da se čuje u Beogradu. Sve to više nikome nije bilo značajno budući da je opozicija vraćena na simulakrumsko stanje od pre 10. januara. Ona više nije bila nikakav značajan politički faktor. Svakodnevno su na RTS-u išli prilozi o tome kako *SPO* pljačka Beograd i kako je gradska vlast uništila GSP. Počeo je štrajk privatnih autoprevoznika koji je potpuno ogoljeno pokazao da je zaista GSP mrtav, da je gradska vlast zaista uništila

gradskog prevoznika. 1.6. Vlada Srbije je preuzeila GSP (po krajnje sumnjivoj uredbi, ne obaveštavajući gradsku vlast kao osnivača) uz veliko odobravanje građana Beograda koji već nekoliko dana nisu imali prevoz. Odmah sledećeg dana privatnici su počeli da rade, a koji su mehanizmi primenjeni tokom ove operacije možemo samo da nagadamo. Bilo kako, sve to je bio veliki šamar gradskoj vlasti i dodatna erozija poverenje građana u opoziciju.

Istovremeno je najavljena i od 1. 6. započeta isplata po 150 DM od stare devizne štednje, što je bio izvanredan psihološki potez koji je simbolizovao navodnu snagu države. (Zanimljivo je da je u vreme udara od 17. 5. vrednost DM delimično pala na crnom tržištu).

U ponedeljak 29. juna, prireden je veliki spektakl u Novom Sadu na kome je pred možda i 100.000 svojih pristalica Slobodan Milošević otvorio novi drumsко-železnički most. Opet je to bio stari, samouvereni Milošević koji je bez trunke nevoze suvereno vladao situacijom. U kojoj meri je ovo bio *coup de grace* cele dvonedeljne operacije govori i činjenica da se nije ni osvrnuo na opoziciju. Ona jednostavno više nije bila nikakav problem. Njena navodna snaga je anulirana u veoma kratkom roku, sa nekoliko izvanredno proračunatih i efektnih poteza u kojima čak nije ni upotrebljeno više sile nego što je bilo potrebno. Ovo je bila jedna od najbriljantnijih operacija od početka Miloševićeve vladavine. Gotovo savršeno izvedena i ubistveno efektna.

10. Sve što se nakon ovoga dogadalo, bilo je potpuno predvidljivo i rutinski je sledilo logiku ranijih situacija. Krenula su prepucavanja i otvoreni sukobi opozicionih lidera koji su jedan drugog krivili za ovu katastrofu. Na sastanku od 2. juna, svi sem *SPO*-a se dogovaraju da izaću na bilo koje izbore pod bilo kakvim uslovima i da počinju pripremu zajedničkih lista. Sledećeg dana Vuk Drašković daje intervju u kome napada ostale lidere da su izdali sporazum od 10. januara i izjavljuje da *SPO* neće izlaziti na izbore pod ovakvim uslovima kao i da neće učestvovati u daljem radu *Udružene opozicije* jer se ostali ne pridržavaju dogovora. To je bio i kraj Bajke od 10. januara koja je još uvek mnogima ulivala nadu da može doći do promene u zemlji. No da do tih promena ne može doći zbog prirode sistema koju smo opisali u prvom delu, može biti jasno svakome ko pogleda pisanje opozicionih medija u ovom periodu. Neće naći nijedan jedini kritički i analitički članak koji bi

rekao ono što su svi građani osećali i videli: da je opozicija mrtva i da jedino što može da se uradi jeste da se ovi lideri sklone i da oslobođe prostor za nove snage koje bi možda nešto mogle da urade. Ne, opozicioni listovi su nastavili da pišu kao da se ništa nije dogodilo, da beskrupulozno prikrivaju greške opozicionih lidera i da tvrde kako je Milošević i dalje ugrožen od te opozicije. U *NIN*-u od 1. juna, lideri *SPO*-a govore o “anemičnom narodu”, a Milan Božić tvrdi kako im sve ovo nije nanelo nikakve štete!

Zahvaljujući svemu ovome (i zahvaljujući posebno onoj četvorici poslanika koje mu je Drašković poklonio), 6. jula Milošević je izvršio ustavni puč kojim je *de facto* Crnu Goru isterao iz zemlje i tako zahvaljujući i tom simulakru opozicije ugrozio opstanak države. Pokazalo se da je simulakrum opozicije poslednji izvor legitimiteta koji Milošević ima i trajno osiguranje od nezadovoljnih masa.

EPILOG

Ovaj tekst je napisan u letu 2000. godine i predstavlja pokušaj opisa sistema Miloševićeve vladavine. I danas, godinu dana kasnije smatram da model ima veoma jaku deskriptivnu snagu. To što su se promene desile svega nekoliko meseci nakon članka, ne samo da ne ugrožava ovaj model već ga umnogome potvrđuje. Naime, ono što je usledilo nakon opisanog perioda su sledeće činjenice koje su konačno dovele do Miloševićevog pada, a koje upravo potvrđuju moje prepostavke o tome na čemu se zasnivala njegova vlast:

1. Uklonjen je glavni simulakrum opozicije, *SPO* pa je tako oslobođen prostor za konačno pojavljivanje prave opozicije odnosno za prerastanje indirektnih simulakruma u realnu snagu. (Naravno ostaje engima ko je i zbog konačno sklonio Draškovića iz igre; da li su to bili Amerikanci jer su konačno rešili da obore Miloševića, da li je to bio sam Milošević koji je pogrešno prepostavlja da će nezadovoljni narod ipak glasati za bilo koga, ili je to uradio sam Drašković... Svakako tek time je oslobođen prostor za pravi obračun sa Miloševićem. Naravno, moguće je da je kompletan priča bila održena od strane samog Miloševića jer je zbog nekih razloga rešio da se povuče...)

2. Osim Draškovića i drugi propali lider Đindjić povukao se u drugi plan a tim je otvoren prostor za novog, još uvek nepotrošenog lidera Koštunica koji je očigledno jedini imao potencijal da stekne poverenje naroda.

3. Ono što je verovatno osnovno, a to je da su Zapadnjaci (pre svega Amrikanci) zaista konačno rešili da sruše Miloševića. Odатле je sledilo to da su po prvi put podržali jedinu struju, ideologiju i program koja je mogla da obori Miloševića još 1992: reformisani, liberalni srpski nacionalizam. Sve druge ideologije i političke priče su sklonjene iz opozicionih medija.

4. Odatile je takođe sledilo i to da su naredili svim političkim i NVO strukturama koje su izgradene njihovim novcem da podrže tu ideologiju po kojoj su sve vreme pljuvali kao po još opasnijoj od Miloševića, pa su iza Koštunice stali bukvalno svi slojevi opozicionog prostora sa velikim novčanim, stručnim, medijskim i drugim potencijalom, a sa druge strane srpska nacionalistička opozicija je po prvi put dobila novac i podršku.

5. U vezi sa tim je i prvi pravi izlazak srpske salonske inteligencije i Koštunice kao njenog paradigmatičnog, verovatno i najkvalitetnijeg predstavnika, iz totalne samoizolacije, i susret te inteligencije sa običnim narodom. Kampanja je bila jednako prijatno iznenađenje i za sam narod i za Koštunicu (koji je doduše po prvi put imao sredstva za takav poduhvat). Ljudi su videli da ipak imaju nekog kome mogu da veruju i ko može da ih povede u promene. Ne radi se pri tome o potrebi za vodom već za nekim ko simboliše kvalitet, moralnost i uliva veru u vrednost uloženog truda i rizika, a što je, kako sam to u tekstu stalno ponavljam, više nego potrebno u trenucima krize i velikih društvenih lomova.

6. Zemlja je bila potpuno fizički iscrpena, ali ovoga puta zapadnjaci nisu kao posle Dejtona dozvolili Miloševiću da proda neki važan infrastrukturni sistem i time produži svoj politički život.

Naravno iza ovog ostaje ključno pitanje zašto su Amerikanci dozvolili da se sve ovo desi, odnosno zašto nisu to ranije uradili, ali time već ulazim u domen geo-političkih spekulacija što nije moj posao. Ovde je cilj bio da opišem jedan nov model sistema diktature. Na ovom modelu se još itekako može raditi, a moje je da se nadam da će ideja naići na interesovanje kolega i javnosti.

POP-POLITIKA I POP-IDEOLOGIJA O (ZLO)UPOTREBI MASOVNE KULTURE I UMETNOSTI U POLITIČKO-IDEOLOŠKE SVRHE

Prethodna napomena

Da bih predupredio pogrešna čitanja i tumačenja ovog teksta želim da ukažem na dve stvari. Prvo, u političkoj filozofiji, i političkoj i socijalnoj teoriji uopšte nužno je praviti makar aproksimativnu razliku između normativnog i deskriptivnog dela. Normativni deo se bavi apstraktним pojmovima, teorijama, konstrukcijama, projekcijama; pokušava da odredi značenje apstraktnih ideaala kao što su pravda, jednakost, sloboda, i pokušava da stvori što je bolje moguće modele institucija, poretku i društvene organizacije. Deskriptivni deo, međutim, usmeren je na što precizniji, detaljniji i adekvatniji opis postojećeg društva; pokušava da da što bolju deskripciju postojećih i važećih institucija i modela, odnosno realnog stanja u društвima u kojima oni deluju. Stoga su najčešće, mada ne nužno, i kritički osvrти i zapažanja usko povezani sa deskripcijom: upoređuje se postojeće stanje sa proklamovanim modelima i kritikuju se neopravdانا odstupanja i zloupotrebe vlasti. Ovaj deskriptivni deo analize, daleko je bliži pojmu nauke nego normativni deo, upravo zato što je mnogo više vezan postojećim uslovima i činjenicama. Studija koja je pred čitaocima ima namere da se smesti upravo u ovaj prostor deskripcije.

Druga bitna stvar je ova: budući da je kod nas došlo do radikalne i najbanalnije politizacije svega, pa i naučnih istraživanja, stvorila se navika da se svako naučno delo povezuje sa nekom ideologijom, političkom paradigmatom, centrom moći, klanom, čak određenom političkom opcijom, tj. da se implicitno pretpostavlja da po svakom pitanju postoje samo dve opcije (ili-ili varijanta), te da svaki javni iskaz autora automatski svrstava na neku od tih strana. Sa tim je išlo i uverenje da svaki deskriptivni pokušaj i svaki kritički osrvti nužno implicira i određene normativne stavove koje autor zastupa. Ovaj pristup je sasvim pogrešan i kao čovek koji želi da se bavi društvenom naukom a ne političkim angažmanom, najoštije protestujem protiv toga. Ovaj pristup

se najbolje vidi u odnosu prema "Zapadu" (koji je kod obe strane stvoren kao mitski, esencijalistički konstrukt): jedni su do parokszima doveli priču o "trulom Zapadu", o Evropi kurvi, o hiljadugodišnjim zaverama zapada protiv Slovena, Vizantije i Srba naročito, dok su mnogi njihovi protivnici fascinirani svime što dolazi iz zapadnih zemalja (ili od zapadnih vlada) stvarali svoje mitove o idealiziranoj, progresivnoj, benevolentnoj zapadnoj civilizaciji i retrogradnom, kolektivističkom Balkanu. Obe paradigmе (i nekriticke odbijanje i nekriticke prihvatanje svega, u totalu) su potpuno neozbiljne, mitomanske, obe su podjednako izraz palanačkog duha, obe vide Zapad kao esencijalistički konstrukt i onemogućuju ozbiljno, segmentirano istraživanje tokova zapadne civilizacije sa svim svojim prednostima, manama, problemima, izgledima. Ovo predstavlja izrazito veliki problem za naše društvo upravo zato što se konačno nalazimo na putu da udemo u taj politički, ekonomski, kulturni i civilizacijski krug i da tako preuzmemu mnoge-i dobre i loše-stvari koje su u tim zemljama prošle ili se događaju. A o svemu tome vrlo malo znamo, opterećeni sopstvenim unutrašnjim diskusijama i problemima koji su obeležili intelektualnu scenu u poslednjih deset godina.

Zbog svega ovoga moram da naglasim da smatram kako je liberalna demokratija zapadnog tipa najbolji normativni model organizacije društva koji je čovečanstvo dosad stvorilo. No, jedna stvar je apstraktni, normativni model, a druga je opis funkcionalisanja tog modela u konkretnoj situaciji i kritika loših strana koje se pri tome uoče. Pri tome je nužno veliku pažnju obratiti na ukupnost kulture (u širem smislu) u jednom društvu jer bez nje same institucije nemaju mnogo smisla. Kritika jednog modela nije njegovo odbacivanje nego doprinos pokušajima da se on učini boljim, odnosno da on bolje i adekvatnije funkcioniše. U tom smislu smatram da neko iz Beograda, Niša, Novog Pazara, Sofije, Sarajeva i sl. ima podjednako pravo da se bavi tim poslom kao neko iz Pariza, Berlina, Lisabona, Kopenhagena ili Njujorka.

Konačno, smatram da svaka vlast, bez obzira na ideoške predznake nastoji da nametne određenu ideologiju, da pri tome manipuliše, zloupotrebljava i podvodi svoje građane određenim ideologemama. Upravo zbog toga, kvalitet života u jednom liberalno-demokratskom sistemu, velikim delom zavisi od otpora građana, od kritike i

razotkrivanja ideoških matrica koje se nameću preko različitih mehanizama.⁴⁶ Deskripcija ovih procesa je prvi korak u tom pravcu. A to je moj zadatak u ovoj studiji.

a) IDEJA O POP-POLITICI I POP-IDEOLOGIJI

1. Kada je neko relativno mlad i nadobudan istraživač, analitičar, mislilac... stalno mu se čini da svet od njega počinje i da je upravo on pozvan da imenuje i označava stvari, iako je prema biblijskom predanju Adam to odavno uradio. Pomenuti poriv bi se onda mogao shvatiti kao obični bezobrazluk nevaspitanog derleta, hibris nekoga kome još uvek nije pokazano gde mu je mesto. Ovakav klasični konzervativistički⁴⁷ stav, koji je poslednji svoj veliki teoretski izdanak dao u ranim, herojskim danima još uvek uticajnog logičkog pozitivizma (dakle 20-e i 30-e godina prošlog veka) prepostavlja, međutim, jednu već investiranu i integrисану statičku filozofiju stvarnosti prema kojoj jednom imenovana stvar, entitet ili odnos, ako je imenovan(a) *na Pravi način*, to ime mora zadržati zanavek.

Autor ovog teksta pak smatra da je takav pristup društveno-istorijskoj stvarnosti u najmanju ruku nepotreban (a zbog potencijalnog fanatizma koji sa sobom nosi, takođe je i opasan). Umesto toga, čini mi se da je prostor našeg sveta beskonačno bogat raznim entitetima (od kojih mi usled ograničenosti svoje sposobnosti percipiranja, spoznajemo tek smešno mali broj utisaka), koji usled takođe beskonačne vremenske dinamike stalno stupaju u nove odnose, stvaraju nove konstelacije relacija, razlažu postojeće fenomene, oblikuju nove, grupišu se na različite načine, pri tom ukidajući, zatamnjujući, potiskujući, sklanjajući

⁴⁶ Ovim člankom ne pretendujem da dajem odgovore već pre svega da uočavam probleme, da ih reflekтуjem i da postavljам neka, čini mi se, značajna pitanja. Naprimjer, želim da pokažem i konstatujem kako se umetnička dela i proizvodi masovne kulture koriste za nametanje i interiorizaciju određenih ideoških poruka bez postojanja refleksije kod samih potrošača o tome šta im se dešava. Potpuno je drugi nivo rasprava koja nakon toga može uslediti o tome da li je to opravданo, odnosno da li je poželjno da se naprimjer liberalno-demokratski ideali nameću bez refleksije o njima.

⁴⁷ Prived "konzervativistički" ovde koristim u njegovom popularnom savremenom značenju koje, naravno, nema mnogo veze sa bogatom istorijom konzervativizma kao političke teorije i prakse.

ili uništavajući već postojeće kvalitete da bi iznadrili neke nove koji mogu biti ili absolutno novi ili varijacije nekada postojećih, sličnih fenomena u izmenjenim okolnostima. U oba slučaja, ti novi kvaliteti traže da se imenuju, odrede, zahvate, razgraniče od poznatog, sličnog, drugog i da tim specifičnim činom imenovanja zadobiju pravo na diskurzivni život, na postojanje u sferi ljudske komunikacije.⁴⁸

Voden ovom logikom, dozvoliće sebi taj luksuz pretencioznosti da pokušam da imenujem i označim jedno specifično područje istraživanja koje bi se bavilo jednim adekvatno specifičnim područjem fenomena, a koje bismo mogli nazvati područjem Pop-politike i Pop-ideologije. Dakle, ideja je krajnje ambiciozna: pokušati da se omedи jedan prostor za posebnu istraživačku disciplinu.

No, ne radi se naravno o pokušaju da se izmisli nešto nepostojeće, što nikо pre mene nije video. Malo je takvih fenomena na svetu. Uvidi koje ћu ja iznositi bliski su i srodnii shvatanjima i radovima mnoštva teoretičara koji su ovim fenomenima prilazili na sličan način, i mnoge od tih teoretičara ћu ja i pominjati u radu. Ono što ja pokušavam je da se to područje jasno odredi, približno omedи i da se shodno tome izvrši izvesna formalizacija (discipliniranje) koje bi pomoglo da se mnogo bolje uvidi značaj ovog tek mestimično zahvatanog i/ili samo doticanog područja. Ideja je da se ukaže na ogroman značaj ovog područja u promjenjenim socijalno-tehničkim uslovima gde se ceo život, pa tako i gotovo svi klasični teorijski fenomeni posreduju preko masovnih medija popularne kulture.⁴⁹ Na primer, sve klasične političke ideologije u eri masovnih medija i popularne kulture dobijaju izmenjeno značenje, koje njihovu imanentnu dijalektiku može odvesti ka krajnje opasnim političkim posledicama nezavisno od proklamovanih normativnih idea;

⁴⁸ Kao što je poznato za čoveka nešto postoji tek kada ga je imenovao, kada ga je na taj način klasifikovao i odredio mu mesto u svom jezičkom univerzumu preko koga zahvata stvarnost. Za naše sadašnje istraživanje zanimljiva je i ilustrativna savremena, već legendarna varijacija ovog uvida, koju je izrekao *boss* CNN-a Ted Turner, a to je da nešto postoji tek ako se pojavi na televiziji. I sam drevni proces imenovanja posredovan je televizijom: stvari se klasifikuju tako što se upoznaju na televiziji. Za savremenu decu televizija je mesto na kome sreću, upoznaju i gde spoznaju najveći broj fenomena, tako što nauče da određena imena spajaju sa slikama koje gledaju na TV-u.

⁴⁹ Tako i politika i ideologija kao klasični fenomeni dobijaju u naslovu ove discipline prefiks *pop* kao svoju odrednicu.

nekad čak uprkos njima kao što se dogodilo sa komunizmom i kao što se danas izgleda događa sa liberalizmom.

Dakle, želimo da izvršimo određenu disciplinarnu formalizaciju, nadajući se da bi to moglo pomoći preciznijem konceptualnom i metodološkom tretmanu fenomena na koje ukazujemo. Da upotrebim metaforu iz političkog rečnika, radi se o pokušaju pomoći ovim fenomenima da ostvare pravo na samoopredeljenje, da se izvuku ispod hegemonističke prevlasti klasičnih, pred-masovnih ideologema i metoda i da tako ostvare pravo na samostalno organizovanje, izučavanje, klasifikovanje, deljenje, promovisanje sopstvenih simbola, mitova, obeležja, zabluda, strasti, ambivalentnosti, ali i inspirativnih i zavodničkih kreativnih podsticaja.

2. Cela ova ideja pop-politike i pop-ideologije ima svoj izvor u jednoj naročitoj tradiciji koja je prisutna u društvenim naukama. Ova tradicija je, za razliku od *mainstreama* socijalno-političkih disciplina koji je bio okupiran transparentnim institucionalnim i van-institucionalnim oblicima praktikovanja moći, te društvenom komunikacijom ukoliko je sa time povezana, bila usmerena na sva ona brojna marginalna i neobična (uvrnuta) područja kojima se u glavnom toku političkih istraživanja odričao značaj. Naime, pojedini autori su bili veoma kritični prema standardnim obrascima i metodama socijalno-političkih istraživanja jer su smatrali da ona ne daju dovoljno jasnу i realnu sliku društvenog života, te su se usmeravali na razna zapostavljena područja svakodnevnog života verujući da će u njima naći važeće, ali prikrivene ideologije u daleko otvorenijem i shvatljivijem obliku.

Ideja koja stoji iza tog pristupa je shvatanje da su politika i ideologija prisutne u svim oblastima života, te da se često mnogo bolje mogu analizirati, shvatiti i razotkriti preko takozvanih marginalnih fenomena, odnosno preko kulturnih fenomena u širem smislu, kao što su humor, zabava, seksualnost, dokolica, horoskopi, sport, moda, materijal u oglasima i revijalnoj štampi,⁵⁰ nego preko institucionalno-političkog

⁵⁰ Ovo izučavanje marginalnih fenomena posebno je razvijeno u francuskom strukturalizmu i post-strukturalizmu odnosno u semiologiji kao posebnoj disciplini. Najznačajnije ime je svakako Roland Bart. Kod nas se time najviše i sa najzanimljivijim rezultatima bavio Ivan Čolović. Za upoznavanje sa Bartom pogledati njegovu knjigu *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979, te njegov članak "Sistem

ustrojstva i preko deklarativnih normativnih tvrdnji samih političkih aktera.⁵¹

Ova tendencija izučavanja marginalnih fenomena u koju ukotvljujemo svoju disciplinu Pop-politike i pop-ideologije, istorijski vuče korene od starih Grka. Po prvi put se sreće u raspravi između Sokrata i ostalih sofista kako nam je Platon to preneo. Dok Sokrat pokušava da “otkrije” normativna, univerzalna i sveobavezujuća moralna pravila društvenog života, sofisti (Protagora, Gorgija...) se usmeravaju na stvarne oblike društvene prakse pokazujući kako proklamovana normativnost zapravo izgleda u realnom životu. (Zanimljivo je da je već Platon prilikom razrade normativnih pravila društveno-političkog uređenja veliku pažnju posvetio umetnosti i posebno muzici.) Ova realistička ili deskriptivistička tradicija koja je svoje važne predstavnike imala npr. u Vikou, Herderu i Paskalu, svoje relativno precizne i zaokružene oblike dobila je u devetnaestom veku.

Ako je osamnaesti vek ostavio u nasleđe zaokruženu liberalno-prosvjetiteljsku normativnu ideošku paradigmu, devetnaesti vek je obeležen njenim gotovo univerzalnim prihvatanjem u evropskim zemljama te ustoličavanjem kao vladajuće. Međutim, sa različitim stranama uvidalo da stvarni društveni život odstupa od proklamovanih normativnih idea, te da sadržina međuljudskih odnosa pokazuje potpuno drugačije tendencije od onih koje je vladajuća liberalna oligarhija proklamovala. Napadi su dolazili od zainteresovanih strana koje su se usredsredile na analizu upravo tih stvarnih društvenih odnosa, boreći se na različite načine da u ukupnoj društveno-političkoj stvarnosti ostvare što bolji položaj. Centralna liberalna paradaigna napadana je sa različitim strana (npr. od ugroženih manjina kao što su žene ili od nacionalnih manjina koje su tražile pravo na samoopredeljenje), ali najjače sa levih i sa desnih pozicija.

Iako su normativne paradigmme koje su sa ove dve ideološke pozicije nuđene vukle na različite strane, deskriptivni kritički uvidi, minuciozna

mode” u *Marksizam - strukturalizam*, Delo, Nolit, Beograd, 1974. Od Čolovićevih dela najzanimljivija je *Divlja književnost*, Nolit, Beograd, 1985; valja pogledati i Ivan Čolović, *Politika simbola*, Radio B-92, Beograd, 1997.

⁵¹ Povežimo ovo sa dve popularne narodne mudrosti. Prva kaže “Sve je politika”, a pošto je politika kurva i pošto po univerzalnom popularnom silogizmu svi poroci idu zajedno, neumoljivo sledi i druga: “Svi političari lažu!”

skeniranja liberalnih društava devetnaestog veka često su bili potpuno identični kod njihovih autora.⁵² Mislioci iz obe paradigmme nastojali su da pokažu liberalizmu njegovu skrivenu istinu, odnosno neistinu, tj. njegovim auto-prezentacijama suprotstavljalii su deskripciju stvarnih političkih odnosa, sistema vrednosti i ideologija. Među najzanimljivija imena spadaju Demestr, Bonal, Donozo Kortez, Špengler s jedne strane i Prudon, Bakunjin i Marks sa druge, te Niče i Frojd. Dvadeseti vek je doneo njihove brilljantne naslednike kao što su Karl Šmit, Hajdeger, Lukač, te posebno pripadnici Frankfurtske škole (Horkajmer, Adorno, Nojman, Benjamin), a zatim francuske (post)strukturalističke (Fuko, Delez, Altise, Liotar, Bodrijar, Derida). Međutim taj vek je doneo i pokušaje da se ustanove nove normativne paradigmme društvenog uređenja koje su se pokazale kao daleko gore od devetnaestovackog kapitalističkog liberalizma. Sa prljavom vodom izbačeno je i dete i ceo taj proces rezultirao je najgorim terorom koje je čovečanstvo ikada video; građani nekih država pretvoreni su u savremene robe, umesto da se postignuti nivo sloboda i prava uvećava on je odbačen zarad vraćanja u varvarstvo, a u nasleđe nam je ostavljeno sećanje na holokaust, koncentracione logore, gulage, kulturnu revoluciju i Crvene kmere.⁵³ Kraj dvadesetog veka obeležen je masovnim vraćanjem normativne liberalno-demokratske paradigmme koja se nakon svega pokazala kao najmanje opasna (bar po odnose unutar jedne zemlje).

Međutim, kao i u devetnaestom veku, društvena relanost najčešće umnogome odstupa od proklamovanih idea, te se tako ceo krug zatvorio. Nakon dramatičnog iskustva dvadesetog veka, ostaje nam zadatak da branimo i dalje razvijamo te normativne ideale, ali pre svega da ukazujemo na njihova stalna izigravanja u realnom društvenom

⁵² O ovoj bliskosti marksista i konzervativaca, pa i fašista puno je rečeno. Pomenimo samo neke slučajeve. Naprimjer, delo jednog anarho-sindikaliste Žorža Sorela lako je inkorporirano u teoriju i praksu italijanskog fašizma; čuvana je bliskost Martina Hajdegera i Hane Arent te Herberta Markuzea koji su oboje bili njegovi studenti; među Šmitovim studentima spadaju i Leo Strauss, Franc Nojman, Oto Kirhajmer...

⁵³ Ovde, naravno, pominjem samo zločine koji su činjeni prema stanovništvu sopstvene države od strane relativno legalnih, pa dakle i “odgovornih” vlasti, kako bih ilustrovaо navedenu tezu. Međutim, ne sme se zaboraviti monstruozno uvećanje tehničkih mogućnosti (i atomskih i konvencionalnih) koje stoji državama na raspolaganju za vođenje ratova protiv drugih država, dakle za klasični oblik rata. Pomenimo samo Hirošimu, Nagasaki i Vijetnam.

životu i da se trudimo da stvarnost zaista bude što bliža proklamovanim normama (npr., da sloboda zaista bude sloboda, a individualnost zaista individualnost, a ne njen potrošačko simuliranje)⁵⁴. Za to nam je pomenuta deskripcija od presudnog značaja, a radovi pomenutih autora sa svim svojim bogatstvom analiziranih fenomena predstavljaju izvanredno konceptualno, metodološko i teoretsko polazište koje u savremenim radikalno izmenjenim uslovima tehniciširanog sveta može dati veoma zanimljive rezultate.

3. Analiza fenomena pop-politike i pop-ideologije kao pomenute deskripcije tzv. marginalnih fenomena sprovodi se preko onoga što je Mišel Fuko nazvao *Poredak govora*. Nas će zanimati upravo poredak raznih govora u javnom diskursu; kako se govor proizvodi, okupira, usmerava, upotrebljava, zloupotrebljava, da bi se individue i grupe ljudi nadgledale, kontrolisale i usmeravale. Ideju *Poretka govora*, Fuko je u svom pristupnom govoru na *Kolež d' Frans*-u odredio na sledeći način: "Pretpostavljam da je u svakom društvu proizvodnja govora u isti mah kontrolisana, selekcionisana, organizovana i rasporedena preko izvesnog broja procedura koje treba da od njega otklene moći i opasnosti, da gospodare njegovim aleatornim ostvarivanjem, da izbegnu njegovu tvrdnu, strašnu materijalnost."⁵⁵

Presudno je uočiti metode koje Fuko izdvaja kao efikasne za kontrolu i pacifikaciju govora. Nasuprot standardnim teorijama totalitarizma, dikature i autoritarnih režima prema kojima se kontrola odvija odsecanjem, zatomičavanjem, ukidanjem, represijom i zabranom, Fuko ističe da se kontrola u savremenim društвима daleko efikasnije sprovodi kontrolisanom pseudo-afirmacijom, tj. prethodnim organizovanjem, raspoređivanjem i usmeravanjem pomenutog subverzivnog govora.

⁵⁴ Ovo iskustvo najbolje se uočava kod razočaranih radikalnih levičara. Horkheimer i Adorno su u predgovoru za drugo izdanje *Dijalektike prosvjetiteljstva* istakli da "Kritičko mišljenje koje ne sustaje pred napretkom zahtijeva danas zauzimanje za preostatke slobode i tendencije spram realne humanosti, čak i ako su nemoćne naočigled velikog historijskog pravca.", te "...da je danas značajnije sačuvati, širiti i razvijati slobodu nego, ma koliko posredno, ubrzavati put u upravljanu društvo...". Pogledati u Horkheimer i Adorno, *Dijalektika Prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, 2. izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 5, 6.

⁵⁵ Mišel Fuko, "Poredak govora", u časopisu *Pregled*, Sarajevo, oktobar 1971, str. 378.

Kratko rečeno, daleko je efikasnija kontrola putem usmeravanja nego preko zabrane, kao što je "kvalitet" savremenih, modernih oblika vladavine da vladaju dušama ili delovanjem na duše a tek posredno i mnogo manje nego ranije delovanjem na tela.⁵⁶

Fuko insistira na značenju prinude na govor. Umesto da se, kao što je to u psihoanalizi tvрđeno, stvari (konkretno seksualnost) stalno potiskuju, prema Fukou se zapravo od strukture moći stalno nameće jedna prinuda na govor, stimuliše se iznošenje, prikazivanje, pokazivanje, jedan diskurzivni egzibicionizam koji je nesumnjivo u interesu vlasti i moći koja teži potpunoj transparentnosti društvenih odnosa kako bi mogli biti izloženi njenom panoptikumu.⁵⁷ Anders ukazuje na to da su savremena društva vojnerska i egzibicionistička i insitira na značaju odsustva zidova u konformističkom društvu i na perpetuiranom ponavljanju savremnih zapadnjaka : "I've got nothing to hide!".

Ovi autori su značajni jer su pokazali u kojoj su meri zapadna potrošačka društva zapravo totalitarna te se naše shvatanje totalitarizma i diktature proširilo budуći da nije ograničeno na standardne otvoreno represivne sisteme. Za ovo novo shvatanje u jednom svom ranijem radu, iskoristio sam metaforu o *Podvodjenju (Sub-ducere)*. Ova metafora potiče iz sveta prostitucije i označava proces u kome se potrošaču seksualnih usluga podvodi roba u obliku žene (sve više i muškarca, dečaka i devojčice, starije osobe...). Značajno je da podvodač (metafora za onog ko posreduje, nadgleda, osmišljava i praktično kreira ceo proces; tj vlast) nabavlja, oblikuje i priprema robu, a zatim namamljuje potrošača i tako izvršava čin podvođenja. Položaj i uloga podvodača je suštinska. Vlast je podvodačka jer isto tako stvara lažne društvene, ideološke i političke alternative koje oblikuje, šminka i pušta u promet,

⁵⁶ Ovo je Fuko izvanredno razvio u nekim drugim svojim delima. Za tezu o preusmeravanju moći i vlasti sa tela na dušu pogledati *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka knjižarnica Žorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997. Za tezu o kontrolisanju putem prinude na govor i usmeravanja govora pogledati u Fuko, *Istoriјa seksualnosti*, I deo, Prosveta, Beograd, 1982. U sličnom pravcu idu i izuzetno provokativna i zanimljiva istraživanja Gintera Andersa radena 50-ih, 60-ih i 70-ih godina prošlog veka. Pogledati Ginter Anders, *Zastarlost čoveka*, Nolit, Beograd 1985.

⁵⁷ Ovo stimulisanje društvene transparentnosti obično je proporcionalno skrivanju sopstvene delatnosti, odnosno težnji da se sadržinski bitne sopstvene aktivnosti što manje iznose u javnosti.

namamljujući građanina na prestupe i kontrolisano uživanje, hvatajući ga u svoje zamke, a zatim ga kao ucenjenog stalno drži u sopstvenoj zavisnosti navodeći ga na nove poroke, stvarajući mu zavisničku potrebu za stalno novim uživanjima i terajući ga stalno da se otkriva, da čini, da govori, da se izlaže.

Ova metafora mi je bila potrebna da bih opisao prirodu Miloševićeve vlasti. Dok recimo Erik Gordi⁵⁸ insistira da je priroda Slobizma bila u stalnom uništavaju alternativa (što je varijacija klasičnog shvatanje totalitarne diktature), ja sam smatrao da je Slobizam potpuno inovirani oblik političke diktature u kome je Milošević sam stvarao lažne alternative, briljantno kontrolisao autohtone pacifikujući ih i zajedno ih sve nudio građanima kao gore od sebe kako bi na taj način legitimisao sopstvenu vlast.⁵⁹ Ova metafora o podvođenju nažalost nema samo lokalno značenje već je, čini mi se, umnogome primenljiva i na savremena zapadna društva i to pre svega u vezi sa celom potrošačkom filozofijom. Reklama kao sveprisutni, suptilno nasilnički fenomen je upravo kulminacija podvođenja.

b) SOCIO-FILOZOFSKA I KONCEPTUALNO-TEORETSKA OSNOVA ZA IZUČAVANJE POP-POLITIKE I POP-IDEOLOGIJE

1. Pop-politika i pop-ideologija bi zapravo bile analize politike i ideologije, usmerene na izučavanje ova dva fenomena onako kako oni funkcionišu i kako se rasprostiru u i preko sredstava popularne (masovne) kulture i umetnosti.

Pop je popularna(!) skraćenica od engleske reči *popular* koja znači "masovno", "narodno", "poznato", "omiljeno". Koristi se za označavanje oblasti kulture koje su široko prihvaćene i rasprostranjene među narodom, populansom, pukom, masom. Veoma rasprostranjen je naprimer termin pop-muzika koji se ustalio za jedan pitkiji oblik savremene zabavne muzike. On je nastao u Engleskoj šezdesetih godina dvadesetog veka kako bi odvojio popularnu, komercijalnu muziku, koja

⁵⁸ Eric Gordy, *Culture of Power in Serbia*, The Pennsylvania State University Press, 1999.

⁵⁹ Pogledati studiju "Dikatatura simulakrumima - Slobizam kao inovirani oblik političke diktature".

se u to vreme etablirala preko radio-stanica i top-lista, od takozvane klasične, umetničke muzike s jedne strane i tradicionalne, narodne, odnosno folk-muzike s druge strane.

Pop-ideologija bi dakle bila ideologija, kao relativno koherentan skup ili sistem nekih postvarenih⁶⁰ ideja, značenja, shvatanja i vrednosti, koji se širi, rasprostire, interiorizuje i suptilno i sublimno nameće preko pomenuтиh pop-fenomena (pop(ularne)-kulture i umetnosti). Svaka vlast ili politička grupacija po definiciji nastoji da nameće izvesnu ideologiju i da na taj način oblikuje i pacifikuje svoje podanike, da ih usmerava u određenom pravcu, i da im tako iz horizonta isključuje neke druge mogućnosti. Obrt koji nas ovde zanima sastoji se u tezi da se ovaj proces nametanja ideologije sve više i odlučnije odvija preko pop-fenomena, pop-kulture i sredstava masovne komunikacije koje ih promovišu. Dok je ranije proces ideologizacije uglavnom sproveden preko formalnog, školskog obrazovanja, danas se on daleko više, snažnije i značajnije obavlja preko pop-fenomena.. U drugom delu navodićemo primere kojima ćemo pokušati da ilustrujemo savremene pop-ideologije koje pre svega deluju u okviru, unutar, državno-kultурне zajednice.

Pop-politika bi sledila jedno radikalno, šmitovsko shvatanje politike, koje se zasniva na grupisanju prijatelj-neprijatelj i prema kome je osnovni princip područja političkog princip borbe, *polemosa*, trajne kompeticije.⁶¹ Ovo shvatanje je direktno usmereno protiv prosvjetiteljskog viđenja politike kao normativne, izmirujuće, moralne i principijelne delatnosti, i danas se obično klasificuje kao real-politika.⁶² Pop-politika bi dakle bila upotreba ovako definisane pop-ideologije u borbi protiv političkog protivnika. Ona se može voditi i unutar jedne iste države, ako je javno mnenje u njoj radikalno podeljeno oko nekih fundamentalnih pitanja. Tako je Francuska dugo vremena u prošlosti

⁶⁰ Valja posebno naglasiti ovaj značaj postvarenja/fetišizacije tih vrednosti i ideja jer se tako izvlače iz konteksta i pretvaraju u kvazi-religiozne nereflektovane mantre. O tome više u drugom delu.

⁶¹ Pogledati u Karl Šmit, "Pojam političkog", III program Radio Beograda, br. 102. O ovom shvatanju politike pisao sam u knjizi *Poredak, moral i ljudska prava*, Institut za evropske studije, 2001.

⁶² Tako se na primer, pravi navodna razlika između navodno na moralu i principima zasnovane spoljne politike koju u SAD vodi *Demokratska stranka* i real-političke, na pukom interesu zasnovane spoljne politike koju vode *Republikanci*.

veku bila ideološki pa i politički radikalno podeljena zemlja čiji je bazični konsenzus bio opasno ugrožen. Danas je u samim zapadnim zemljama došlo do visokog stepena saglasnosti oko fundamentalnih pitanja tako da je i taj osnovni konsenzus veoma jak. Stoga je pop-politika mnogo zanimljivija za izučavanje u obliku u kom se ispoljava i ostvaruje u sukobu dveju političkih zajednica, država, političkih poredaka ili čak civilizacija, kada se sprovodi u cilju kulturnog, nevojnog ovladavanja duhovnim i idejnim prostorom protivnika, te osvajanjem duha, volje, stavova njegovih građana. Cilj je naravno potčinjanje i pobeda nad protivnikom, ali za razliku od ranijih oblika rata kada se bitka vodila za uništavanje tela i konvencionalnog naoružanja protivnika, danas se nastoji na njegovom paralisanju, pacifikovanju i ne-konvencionalnom, integrativnom potčinjanju. U drugom delu ćemo dati puno primera, pre svega iz kulturnog hladnog rata vođenog između SAD i SSSR, a pokazaćemo i nekoliko momenata iz današnjih hladnih ratova.

Pop-politika se, naravno, služi pop-ideologijama kao svojim glavnim oružjem u političkoj borbi.

2. Osnovna teza od koje ovde polazimo je sledeća: masovna, popularna kultura sve više preuzima ulogu vaspitača koju su nekada, u klasična vremena imali porodica, škola, crkva, običajnost... Sistemi vrednosti, ponašanja i potreba, kao cela jedna savremena *paideia*, daleko se više i uspešnije (sublimno i prikriveno) nameću preko pop-kulture nego preko gore pomenutih institucija, a čak i u njima se opet sve to posreduje preko pop-kulture.⁶³ Taj fenomen možemo veoma dobro uočiti na primeru unutar-porodičnih odnosa. Radio i televizija su gotovo sve vreme uključeni, a članovi porodice su im podjednako izloženi i

⁶³ Nakon što sam prvi put izložio ove ideje na predavanju od 14. februara 2001, naleteo sam na gotovo identičan uvid Gintera Andersa iz 1962/63. On kaže: "Način na koji se danas sмеjemo, hodamo, volimo, govorimo, mislimo, čak i način na koji smo danas spremni na žrtve, to smo samo sasvim nezнатним delom naučili u roditeljskom domu, u školama ili crkvama, a skoro isključivo posredstvom radija, ilustrovanih časopisa, filmova ili televizije - ukratko posredstvom 'azonode'. Dok je ona u ranijim vremenima bila samo jedna od mnogih 'snaga obrazovanja' i, svakako, ne ona najuticajnija, sada je ona rapidno napredovala do monopolističkog položaja." – Ginter Anders, *Zastarlost čoveka*, str. 141. Anders pod "azonodom" podrazumeva najveći deo onoga što mi nazivamo pop-fenomenima.

jednako usvajaju uniformne utiske, imperative, stavove i vrednosti. Na taj način oni usvajaju jedan zajednički *apriori* koji suštinski određuje, ograničava i usmerava njihovu međusobnu komunikaciju.

Ovaj proces pop-ideologizacije jače se primećuje kod odraslih nego kod dece (što samo naizgled zvuči paradoksalno). Deca se kreću u nekoliko različitih sfera i dimenzija od kojih svaka veoma često nameće različite sisteme vrednosti (škola, okruženje, porodica, ulica). Oni se još uvek nalaze u procesu formiranja bazičnih vrednosti, njihov kategorijalni, vrednosni i socijalni *apriori* još uvek nije zacementiran, imaginacija nije sapeta, a čula su još uvek otvorena za različite percepcije, i posebno za njihovo različito oblikovanje. (Deca su daleko više filozofi i sanjari nego odrasli. To se posebno vidi u igrama rečima dok uče jezike ili kasnije dok se trude da ih oneobičavaju, da ih kombinuju na "nenormalne" načine.) Odrasli su, međutim, najčešće zatvoreni u jednu ili dve dimenzije, sfere i imaju relativno apsolutno formiran sistem, matricu vrednosti i shvatanja koju najčešće uopšte i ne reflektuju, a jako teško je menjaju jer je shvataju i kao deo svog nepromenljivog identiteta iz čega izvlače i samo-poštovanje i samo-uverenje... Dok se deca obrazuju i formiraju preko mnogo sfera, odrasli se najčešće obrazuju i formiraju (u smislu u kome taj proces traje celog života) isključivo preko sredstava masovne jednosmerne komunikacije (odnosno "ulivanja" kako to Anders naziva) i preko fenomena pop-kulture.

Pomenuli smo da se porodični prostor posreduje preko televizora. Prema nekim istraživanjima u 9/10 slučajeva, članovi porodice samo bulje u televiziju bez ikakve međusobne komunikacije i komentara, što očito predstavlja simulaciju zajedništva, porodičnog života i kontakata. Autohtoni, privatni porodični prostor je okupiran, osvojen nekim spoljašnjim prostorima koji ulaze u kuću preko televizije. Ovaj fenomen Anders s pravom naziva "shizotopija" - postojanje dva prostora na istom mestu.

No u novije vreme ne samo da se to događa sa porodičnim prostorom već i sa prostorom radnog mesta. Ako su osamdesete bile okupirane severno-američkim sapunicama poput *Dinastije* i *Dalasa*, druga polovina devedestih je u Srbiji obeležena latino-američkim novelama koje su bile glavni izvor preokupacije ljudi. One su uglavnom ispunjavale časove dokolice, takozvanog slobodnog vremena, ali su

definitivno bile glavna tema i na većini radnih mesta putem naknadnih komentara, prepričavanja onima koji su propustili neku epizodu, proricanja budućeg toka fabule, mogućih zapleta i naravno razrešenja.⁶⁴

3. Da bismo objasnili iznesenu tezu moramo pokušati da rekonstruišemo istorijski proces koji je doneo pomenuti obrt, novum. U tu svrhu potrebno je vratiti se dva veka unazad i istražiti strukturu promene javnog mnenja. Ova promena svoj izvor ima u tehnološkim, ekonomskim, demografskim, socijalnim i političkim promenama koje su obeležile američko i zapadno-evropska društva u devetnestom veku. Naime, nakon tehničke i industrijske revolucije koja je krajem osamnaestog i početkom devetnaestog veka otvorila dotad neslućene mogućnosti za povećanje proizvodnje, transporta (železnica i parobrod) i trgovine dobrima, desila se neverovatna migracija stanovništva iz sela u gradove kao nosioce nabujalog ekonomskog života. U Engleskoj je krajem tog veka u gradovima već živilo tri četvrtine stanovništva dok je

⁶⁴ Srbija, naravno nije jedinstven slučaj; kao što je poznato sapunice su američki izum koji je osvojio svet jer se sa malo para proizvodi beskonačni serijal koji obavlja mnoštvo bitnih društvenih funkcija: ispunjava slobodno vreme (sto je veliki problem za većinu gradana), nameće određeni sistem vrednosti, razvija celu jednu industriju sa pratećim sadržajima... Ono što bi bilo zanimljivo izučiti jeste specifičan položaj ovih serija u Slobizmu i mnoštvo zanimljivih momenata koji su uz njih vezani. Npr., jedna od bizarnosti "komšijske" saradnje je čuveni odlazak na buvljak da se za 5 dinara kupi informacija od neke Bugarke o tome kako će se završiti prva od ovih serija, *Kasandra*. Ova serija je ranije počela da se prikazuje u Bugarskoj tako da su komšije imale privilegiju da ranije saznaju ono što je uzbudivalo maštu mnoštva Srbinaca. Iako je opšte mesto da se inteligencija sablažnjava nad ovim serijama, ozbiljno i objektivno istraživanje bi moralо da uključi i pozitivne stvari cele priče. Jedna od njih je neverovatna popularnost španskog jezika koja je dovela do tega da je katedra za ovaj jezik na Filološkom fakultetu u Beogradu naglo postala interesantnija za studente od mnogih tradicionalno privlačnijih jezika. Na Filozofskom fakultetu su takođe bili prinuđeni da po prvi put uvedu fakultativno učenje španskog jezika. Zatim, svako ozbiljno istraživanje fenomena društvenog morala u Slobizmu bi moralо da uključi i ove serije. Slobizam se karakteriše potpunim uništavanjem svakog sredenog i "normalnog" sistema vrednosti, jer je zasnovan na kontrolisanom haosu, atomizaciji i razbijanju elementarne društvene solidarnosti. U vreme povratka na zakone džungle, ove serije su paradoksalno vršile ulogu poslednjeg propovednika, učitelja morala. U njima su poruke svedene na nezahtevan nivo, lako su prijemčive većini i stoga se lako interiorizuju. A te poruke su, ipak, upravo klasične univerzalne poruke svakog morala bez koga jedno društvo ne može da opstane: afirmišu odanost, pravdu, ljubav, neisplativost i kažnjavanje zla... Više o sapunicama u Dejvid Mek Kvin, *Televizija, Clio*, Beograd, str. 47-69.

na selu ostala jedna četvrtina. Početkom veka situacija je bila potpuno obrnuta, što govori da je u Engleskoj za nešto više od pedeset godina polovina stanovništva prešla iz sela u gradove.⁶⁵

Posledica ovog procesa bila je promena demografske strukture gradova koja je donela i promenu političke strukture, političke organizacije, ali i promenu političke kulture. Neobrazovani i nisko obrazovani radnici postaju učesnici političkog života koji se bore za svoja osnovna prava⁶⁶, ali u skladu sa svojom kulturom i svojim shvatanjem sveta. Kao posledica ovih kretanja, javno mnenje se od obrazovanih staleža (koji su ga uglavnom sačinjavali tokom 18. veka) pomera ka plebsu, neobrazovanom i nisko obrazovanom narodu koji se tek bori za građanska, politička i socijalna prava.⁶⁷ Ovo proširenje javnog mnenja novim političkim činiocima valja posmatrati kao dijalektički proces:

1) S jedne strane, desila se demokratizacija društva, uvođenje radništva, žena i drugih potisnutih i marginalizovanih grupa u politički život, kao i afirmacija njihove kulture i potreba.

⁶⁵ Pogledati u Slobodan Jovanović, *Primeri političke sociologije*, BIGZ, Beograd, 1990. str. 72.

⁶⁶ Kao što je poznato, ceo 19. vek je zapravo protekao u borbi za proširenje prava glasa, u borbi radnika za uvođenje opštег prava glasa čemu se buržoazija iz razumljivih razloga na sve načine protivila: uvođenje tog prava značilo bi u to vreme nesumnjivu prednost socijalističkih stranaka u parlamentarnom i političkom životu.

⁶⁷ Ovim problemom na izvanredan način bavio se Karl Šmit u radu *Duhovno-povesni položaj današnjeg parlamentarizma*. (Original: "Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus" in Bonner Festgabe fuer Ernst Zitelmann, 1923, str. 413-473. Ja sam imao privilegiju da koristim manuskript prevoda ovog teksta na srpski koji je uradio Danilo Basta i koji će se pojaviti do kraja 2001. godine u izboru Šmitovih radova u izdanju izdavačke kuće Filip Višnjić iz Beograda). Rad je naročito instruktivan za razumevanje političkih tokova 19. veka, kao i za shvatanje političko-teoretskih pojmoveva i ideologija koji su tada bili na snazi, a čije se pravo značenje danas zaboravlja. Šmita posebno zanima pojam parlamentarizma (čiji je princip rasprava, dijalog) i u vezi s njim liberalni pojam javnog menja koji po njemu tokom 19. veka gubi svoj princip: nesputanu javnu raspravu, koja postaje puka propaganda. Drugo nezaobilazno delo je rani rad Jirgena Habermasa, kod nas preveden pod nazivom *Javno mnenje*, Kultura, Beograd, 1969. (U originalu *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1965.). Naslanjajući se na pomenuto Šmitovo istraživanje, Habermas je sproveo jednu minucioznu analizu transformacije pojma javnog menja tokom 19. i 20 veka. Za probleme kojima se ovde bavimo, posebno su zanimljiva poglavља 4, 5 i 6. (str. 115 i dalje.)

2) No rezultat ove kvantitativne promene javnog menja (političkog prostora) jeste njegovo kvalitativno opadanje, tj. daleko veći populizam na političkoj sceni. Politika i politička rasprava se iz institucije salona koji je karakterisao uspon građanstva, a u 19. veku gubi na značaju, sele na masovne pozornice: kafane, fabrike, trgrove, ulice koji zauzimaju mesto i salona, ali sve više i parlamenta kao poprišta političke borbe i reprezentovanja. Na ovim masovnim pozornicama argument, artikulisana rasprava, tolerantni dijalog gube snagu i smisao, a jačaju manipulacija, politička mitologija, pokreti masa sa svojim zapaljivim frazama, demagogijom i ideološkim poklicima koji umesto razložnog ubedivanja imaju za cilj da pokrenu masu podilazeći joj. Stoga je Šmit bio prilično u pravu tridesetih godina prošlog veka kada je tvrdio da je parlamentarizam izgubio svoj princip, argumentovanu diskusiju i raspravu, te da je ostala samo beživotna forma u kojoj vladajuća politička volja beskrupulozno majorizuje i nadglasava manjinsku, a čak i sama ta većinska volja nije rezultat nekih principa već obično naredba političke oligarhije koja kontroliše većinsku partiju. Princip parlamentarizma bio je Javnost koja je podignuta protiv dotada vladajućeg principa Arkane, državne tajne i državnog razloga, koji je obeležio 16. i 17. vek i cilj je bio izvući političko odlučivanje na svetlost dana, učiniti ga transparentnim. Rezultat procesa demokratizacije u 19. veku je paradoksalno bio vraćanje na teoriju Arkane, odnosno pomeranje kreiranja politike van parlamenta, u izdvojene oligarhije koje svoju volju nameću puku pseudo-demokratskim sredstvima.⁶⁸ Politički život i parlament republike Srbije tokom devedesetih je brilljantna ilustracija ovih uvida.

Sa dvadesetim vekom ovaj proces transformacije javnog mnenja od argumentovane rasprave ka populizmu postaje sve jači i izraženiji zahvaljujući napretku tehnologije i sredstava masovne komunikacije: radio, televizija, film, satelitska televizija, muzička industrija, konačno internet. Džon Stuart Mil⁶⁹ i Aleksis de Tokvil⁷⁰ koji su već polovinom devetnaestog veka uočili kako demokratizacija društva vodi okupiranju i

silovanju privatnosti i kako prosečnost i mediokritetstvo zamenjuju slobodu i stvaralaštvo u politici, danas bi bili frapirani.

4. Veoma značajan za ovaj proces je fenomen inflacije javnog diskursa. Dok je u ranom periodu uspona građanstva retka nezavisna štampa predstavljala istinski revolucionarno oružje koje je vodilo ka transparentnosti i argumentovanoj kritici u politici (a što je takođe značajno u svakoj klasičnoj represivnoj diktaturi - recimo institucija samizdata u SSSR-u), danas smo suočeni sa jednim totalitarizmom obilja u informisanju. Područje informisanja je postalo jedna od najprofitabilnijih svetskih industrija, a informacija je postala roba kao i svaka druga koju treba prodati vodeći pre svega računa o reklami, dizajnu i pakovanju.

Današnji totalitarizam obilja nas takođe odvraća od pravog informisanja kao što to čini i represivni totalitarizam. Dok ovaj drugi to čini uskraćivanjem informacije, ovaj prvi to radi bombardovanjem, inflacijom informacija sa svih strana, koja obesmišljava sam proces informisanja. Suočeni smo sa neverovatnim uvećanjem broja reči i informacija koje nam se svakodnevno, sa svih strana plasiraju i sve to vodi ka tome da pojedina vredna i značajna reč (na koju bismo možda mogli da se usredsedimo i da je promislimo kad bi nam se servirala na miru), argument, informacija nestaje, potanja i bledi u moru drugih, sličnih ili bezznačajnih utisaka koji nas okupiraju, napadaju, uzjavaju, stiskaju i tako nam otupljuju i blokiraju čula i razum. Danas nije dovoljno čuti nešto jednom jer odmah zatim čujemo mnoštvo drugih informacija koje nam brišu taj utisak i ubedjenje iz glave; taj utisak biva nadvladan brojnim drugim utiscima pre nego što stignemo da ga obradimo i uključimo u neki sistem koherencije naših stavova i shvatanja.

Dakle, da bi se stvorilo ubedjenje nije dovoljno dati informaciju samo jednom, ma kako ona zanimljiva bila, već se ona mora stalno ponavljati, ili davati sa veoma sličnim i bliskim informacijama, kako bi se stvorio dovoljno jak i dovoljno dugo prisutan utisak koji bi mogao da nas

⁶⁸ O greškama, devijacijama i problemima parlamentarizma pogledati Šmit, navedeno delo, str.22. O teoriji Arkane i javnosti pogledati str. 40.

⁶⁹ Pogledati Dž. S. Mil, *O slobodi*, Plato, Beograd, 1998.

⁷⁰ Pogledati u Aleksiš de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990.

okupira i da usmeri našu pažnju u tom pravcu te da se tako relativno trajno upiše u naš sistem shvatanja.⁷¹

Sve ovo vodi ka neprestanom jačanju propagande u sferama koje se još uvek eufemistički nazivaju informisanje. Propaganda (uključujući i reklamu u svim oblicima) spada među najjače industrije, među najprofitabilnije privredne grane, danas. Zaključujemo da je politički diskurs iz sfere argumentacije u poslednjih dvesta godina, a naročito tokom druge polovine dvadesetog veka prešao skoro potpuno u sferu propagande.⁷² Dokaz tome je to da političari sve više liče na pop-zvezde, a tako se i ponašaju jer publika to traži od njih. Već je Ajzenhauer⁷³ bio prvi predsednik koji je unajmio PR-agenciju u svojoj predizbornoj kampanji i od tada je predsednik roba koju treba prodati biračima. Kenedi i Nikson su pristali da ih našminkaju pred čuveni televizijski obračun. Boris Jelčin je uprkos svom nagriženom zdravlju tokom kampanje 1996. godine morao da skače uz rok'n rol. Ovu tendenciju čini se najdalje je sledio Bil Klinton sa sviranjem saksofona i širenjem predstave o sebi kao plejboju, "savremenom" čoveku koji je pušio marihanu, "ali nije uvlačio", čiji su život i ljubavne avanture godinama punile časopise žute štampe, itd.⁷⁴ Nedavno se pojavila informacija da mu je bilo ponuđeno da svira saksofon na festivalu u San Remu...

Ovako veliki značaj propagande i reklame povezan je sa fenomenom potpuno okupirane privatnosti.⁷⁵ Umesto istinske privatnosti, slobode i

⁷¹ Ovo je frapantno iskustvo svakog ko je sedeо za računaram tokom Kosovske krize iz 1999. i pokušavao prijateljima, poznanicima i drugima zainteresovanima da objasni šta se ovde zaista dešava, koji su stvari, kompleksni uzroci rata, i kako su sve tri strane podjednako zainteresovane za rat. Nakon izvesnog vremena svako je shvatio koliko su zapadni elektronski mediji jaki sa svojom propagandom jer bi svaku informaciju koju bi odavde neko poslao pokrili sa hiljadama drugih, relativno koherenih, tako da su ljudi odgovarali: "Da, ovo je sve zanimljivo i uverljivo, ali znaš slike na CNN-u, BBC-ju... Ipak je dole etničko čišćenje i rat se mora nastaviti dok ne nateramo Miloševića da prestane sa tim."

⁷² Tokom poslednje predsedničke kampanje iz 2000. u SAD prema nekim izvorima potrošeno je između 4 i 5 milijardi dolara!!!

⁷³ F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, Granta Books, London, 1999, str. 147.

⁷⁴ Više o ovom fenomenu pop-političara ili top-političara, kako ih Virilio naziva koristeći aluziju na modne top-modele, vidi u Pol Virilio, *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000, str. 74.

⁷⁵ Ginter Anders to naziva "zastarelošću privatnosti" i "zastarelošću individualnosti". Vidi u Ginter Anders, navedeno delo.

autonomije u savremenim društvima dominiraju pseudo-privatnost, pseudo-subjektivnost i pseudo-autonomija, tako da su i ta društva pseudo-liberalna. Ne samo javnost već i privatnost, koja je veliki ideal zapadnog liberalizma, potpuno su okupirane od strane svemoćnog tržišta.

Postoje dva moguća viđenja, dve koncepcije individualne slobode; jedno je sloboda kao dozvola (*licence*), a drugo je sloboda kao autonomija ili nezavisnost (*independance*). Prva koncepcija je klasičnija, prosvjetiteljska i polazi od verovanja da se ljudi rađaju kao formirane osobe, koje tokom svog života nužno postaju autonomne, samosvesne i zrele osobe i koje same uvek najbolje znaju šta je za njih dobro. Prema ovoj koncepciji zadatak države je samo da se ne meša u delovanje individue, te da je sprečava da povredi druge, odnosno da poštuje individualnu slobodu sve dotele dok ona ne ugrožava plauzibilne tude slobode (što je varijanta Milovog *harm principle*).

Ova koncepcija je usmerena samo na formalne oblike slobode i stoga je bila podložna veoma snažnim kritikama tokom 19. veka zato što je propuštalda uvidi koji su sadržinski oblici te slobode. Kritikovana je koncepcija subjekta kao apsolutne, nedodirljive, samosvesne lajbnicovske monade i ukazivano je koliko su ljudi podložni raznim uticajima, odnosno šta sve utiče na profil, oblikovanje i sadržinu "subjekta".⁷⁶

Druga koncepcija slobode upravo polazi od rezultata pomenute kritike i integriše značaj teme obrazovanja subjekta. Prema njoj sloboda je autonomija, ali subjekat se mora obučiti, pripremiti i naučiti da se ponaša kao autonomna i svesna osoba, kao autohtoniji politički subjekat. Zadatak društva i države jeste upravo da ga preko školskog i drugih vrsta obrazovanja pripreme za ulogu autonomnog subjekta i svesnog građanina (naravno, koliko je to moguće).

Ako sagledamo funkcionisanje savremenog zapadnog sveta, uvidećemo da prva koncepcija izrazito dominira upravo zbog gore iznute teze, da popularna kultura sve više vrši funkciju obrazovanja i vaspitanja. Zahvaljujući ovom procesu dobili smo prelaz "od publike

⁷⁶ Krajnja konsekvenca ove kritike je priča o kraju ili smrti subjekta koja je od šezdesetih vođena u Francuskoj.

koja rezonuje o kulturi ka publici kao potrošaču kulturnih dobara”.⁷⁷ Gotovo sva kultura se spušta na nivo masovne kulture da bi bila prijemčivija što većem broju potrošača. Usmerava se na najniže strasti i povlađuje najnižim potrebama tržišta. Umesto formiranja za autonomiju, za mišljenje i prosudivanje, ljudi se formiraju za potrošnju i ispovedanje ideologije. (Podsetimo se uvida da problem obrazovanja individualne i grupne volje predstavlja ključni politički problem.) To je savršena formula vladanja jer se u istom procesu udružuju:

- 1) uvećanje profita (koje teži što većoj masovnosti potrošača) i
- 2) ideološka i politička manipulacija (koja takođe teži što većoj masovnosti receptora ideooloških poruka).

Uviđamo da proces formiranja ljudi, koji se vrši preko sredstava masovne komunikacije i popularne kulture, omogućava izvanredno kontrolisanje i upotrebu podanika jer se istovremeno formiraju i pacifikovani, ideološki usmereni podanici i zahvalni potrošači: formiranje političkih stavova odvija se paralelno i istovremeno sa formiranjem (pseudo)potreba.

Presudna je, naravno, uloga masovnih, popularnih (pre svega elektronskih) medija,⁷⁸ preko kojih se:

1) plasira aktuelna informacija biraču i to u obliku lepo i atraktivno upakovane propagande tako da i informativni programi poput CNN-a sve više liče na TV-sapunice, video-igrice, ili naučno-fantastične serijale, što će reći da se gubi razlika između informativnog programa i klasične pop-kulture, i

2) individua unapred formira sa takvim sistemom vrednosti i takvom percepcijom koji joj omogućavaju da bude prijemčiva za ideologije u okviru kojih onako plasirana informacija dobija pun značaj.

5. Danas se često susrećemo sa fenomenom “kraja svih ideologija” i sa navodnom depolitizacijom i neutralizacijom unutar opštег konsenzusa. Međutim, radi se zapravo o izrazito političkom konceptu navodne depolitizacije i navodne de-ideologizacije gde se u stvari nameće samo jedna ideologija, ideologija hedonističke, konformističke

potrošačke kulture. Građanin, čovek, sveden je samo na dimenziju potrošača, a javnost je *populus*, masa čija je refleksivna distanca abolirana, a privatnost okupirana. Reklama i popularna kultura nas ne ostavljaju same nigde, ni na jednom mestu: naprimer, ceo gradski prostor je prekriven, okupiran bilbordima, napisima, slikama, panoima i drugim propagandnim materijalom kojim se izvesna roba neprestano izlaže, nameće, vuče nas, nabacuje se.

Nije slučajno što ove metafore liče na ponašanje prostitutki. Mi zapravo živimo u gradovima u kojima se roba neprestano prostituiše, na svakom koraku i na svakom mestu pokušava da nas zavede i da nas ubedi da su njene usluge nužne i najkvalitetnije i da je svakako moramo upotrebiti, uz izvesnu nadoknadu. Zamislite život u gradu gde bi vas prostitutke na svakom koraku vukle za rukav. Upravo to nam se događa sa potrošačkom robom, ali mi smo se toliko navikli da to više i ne primećujemo. Ceo grad, (kao i auto-putevi) postao je izložbeni prostor – svaki njegov segment dobija reklamni karakter. Pored velikih, uočljivih mega-reklama, sve više se okupira mikro-prostor na kome caruje mikro-reklama. U autobusima, na staklima i tablicama automobila, na ulaznim vratima zgrada, na našoj odeći, u našim poštanskim sandučićima, svuda se neko i nešto reklamira nudeći nam svoje usluge. Mi tome dobrovoljno robujemo i postajemo zavisnici od reklame koja daje neku pseudoraznovrsnost i vašarsku šarolikost našem životnom habitusu. Televizija, radio, računari služe nam da pobegnemo od samoće i privatnosti i da stalno budemo *Nekim* okruženi plašeći se momenata kada bi ostali suočeni sa onim što istinski jesmo.

Kulminacija ovih tendencija je prisustvo radija i televizije ne samo u kuhinji (svaka američka domaćica radi poslove gledajući televiziju) već i u kupatilu i toaletu (ko ne mašta o tome da se kao Al Paćino u filmu *Skarfeis* zavalji u džakuziju pred kojim se nalazi nekoliko televizijskih ekrana - zašto bi se tokom kupanja lišavali svoje najomiljenije zabave?)

Dejid Risman je u svom delu *Usamljena gomila* ukazao na to da masovna sredstva zabave od malena vaspitavaju decu da budu potrošači (veštačko stvaranje potreba je osnova savremene kapitalističke ekonomije; proizvodnja i potrošnja, uništavanje proizvoda kako bi se stvarala potreba za novim koji će opet biti uništeni, moraju se obavljati kao na traci iz Čaplinovih *Modernih vremena* i to što je moguće brže. Od te brzine zavisi produktivnost, zavise plate, standard, koji omogućuje

⁷⁷ Habermas, *Javno mnenje*, Kultura, Beograd, str. 202.

⁷⁸ Setimo se, sam medij je već izvesna poruka (*media is the message*) jer transformiše navike, percepciju, potrebe...

da se što više toga kupi i potroši itd.⁷⁹⁾ Ovo manipulisanje decom je takođe nemoralno i nepravedno ali nikome ne pada na pamet da digne glas protiv toga. Sve se to, kao i u slučaju odraslih podvodi pod zabavu koja se jel' deci mora pružiti.

Tržište neprestano stvara nove dečje junake koji pokreću čitavu industriju podržavanu od medija stvaranom histerijom. Pomenimo *Itija* (ET), *Nindža kornjače*, *Hi-mena*, *Barbiku*... Trenutno je u Srbiji prava pomama za malim *Hugom*, jednozubim crtanim junakom prvog interaktivnog kviza koji se svakog radnog dana odvija na BK televiziji. Deca najpre troše veoma skupe impulse mobilnih telefona dok pokušavaju da pomognu Hugu da osloboди svoju Hugolinu i decu od zlih uzurpatora; zatim sledi kupovina Hugombona (Hugo-bombona), Hugolade (Hugo čokolade), i Hugo-sladoleda, sve to podržano agresivno reklamiranim nagradnom igrom, a tu spada i mnoštvo drugih proizvoda i džidža-midža koje nose neodoljivi Hugo lik: kape, šolje, majice, čarape, olovke, značke, igrackice, kantice za pesak, lopte, gaćice, kupaće gaćice, sveske, bojice, fascikle, blokovi za crtanje, bojanke, trenerke itd. Ako se nešto od ovoga još nije pojavilo u prodaji, ne brinite, brzo će; samo ako Hugo i dalje bude atraktivn. Ovim se prosto ponavlja obrazac koji na zapadu savršeno funkcioniše i uz male varijacije obnavlja se sa svakim novim dečjim junakom. Nakon Huga doći će faza općinjenosti igricama, *Najk* patikama, farmerkama, CD-ovima i logično, kad se odraste, skupim automobilima, odelima itd, kada umesto Huga idoli budu Tom Kruz, Bil Klinton, Dženifer Lopez. Svejedno: on/ona je već savršeno formirani potrošač isto kao što je i savršeno istesani propagator interiorizovanih političkih ideologija.

c) ANALIZA PRIMERA I ILUSTRACIJA

1. U drugom delu ćemo se baviti analizom primera koji bi trebalo konkretno da ilustruju šta su zapravo pop-politika i pop-ideologija i kako one deluju. No, pre analize primera pokušaćemo da objasnimo šta je danas na zapadu globalno vladajuća ideologija i kako danas politika funkcioniše.

⁷⁹⁾ O tome više u Ginter Anders, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985.

Ako se prisetimo marksizma, koji je na ovim prostorima dugo vremena bio oficijelna ideologija, setićemo se da je iz celokupnog Marksovog dela (i iz konteksta diksusija i polemika koje je on vodio sa promoterima drugih ideologija i pogleda na svet), bilo izvučeno nekoliko krilatica, fraza (poput klasne borbe, diktature proletarijata, odumiranja države, odnosa baze i nadgradnje, odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa...) koje su tako postvarene, fetišizirane i učinjene idološkim mantrama koje su se nemilice, hipnotički ponavljalje bez ikakvog razumevanja njihovog konkretnog značenja. Nažalost, potpuno isti proces susrećemo danas u vezi sa navodno neo-liberalnom ideologijom. Iz bogatog nasleđa liberalne političke misli izvučeno je nekoliko mantri koje se univerzalno ponavljaju u dnevno-političkom, žurnalističkom, ideološkom diskursu, a što je najgore taj plitki, redukcionistički, restriktivni i stoga po duhu direktno anti-liberalni diskurs počinje da ovladava i akademskim prostorom. Najčešće pominjane mantre su sledeće:

- ljudska prava
- multikulturalizam
- tzv. civilno društvo (što je kod nas dominantni ali pogrešan prevod engl. *civil society*, odnosno lat. *societas civilis* - ne radi se o društvu civila jer to ništa ne znači već o društvu građana, o građanskom društvu. Hobsov *De cive* znači *O građaninu* (*citizen*) a ne O civilu)
- globalizacija
- slobodno tržište
- nenasilno rešavanje konflikata
- afirmacija navodne drugosti, manjinskih grupa... i sl.⁸⁰⁾

Svi ovi pojmovi⁸¹ su veoma bogati različitim značenjima, i u drugačijim kontekstima mogu imati potpuno različite konotacije.

⁸⁰⁾ Uz sve ovo ide i proliferacija jezivog idioma *Politička korektnost* koji je direktno uperen protiv slobode stvaralaštva, mišljenja i izražavanja i koji predstavlja eufemizam za novi totalitarizam. Ovaj idiom nadopunjuje sa na internetu sve učestalijom orvelijanskim skraćenicom TINA, što znači *There Is No Alternative*, koja treba da nas ubedi da je jedino moguće i da je pogrešno i tražiti drugačija rešenja, prilaziti fenomenima sa različitih strana razvijati imaginaciju u svim pravcima osim u zadatom okviru. Propisuje se okvir "politički korektnih mogućnosti".

⁸¹⁾ Moji prijatelji iz jedne opšte studentske evropske organizacije su ove pojmove definisali kao "skup reči koje se moraju staviti u naziv konferencije kada se traže sponzori".

Njihovo konkretno značenje moguće je odrediti samo u kontekstu. Ako pogledamo šta se pod svakim od njih podrazumeva u svakodnevnom žurnalističkom diskursu, videćemo da im se pridaju apstraktna ideološka značenja, najčešće potpuno različita od onih koje imaju u ozbilnjom istraživačkom diskursu. Analizirajmo ove disparatnosti kod nekih od ovih pojordova.

Uzmimo, naprimer, pojam *multikulturalnost* ili *multikulturalizam*. Kod najznačajnijeg teoretičara ovog pojma, Kanađanina Vila Kimlike, *multikulturalizam* znači institucionalno *odvajanje* kulturnih zajednica unutar jedne političke zajednice, radi očuvanja i zaštite njihovog posebnog identiteta.⁸² U svom ustaljenom ideološkom diskursu *multikulturalizam*, međutim, znači upravo obrnuto: opšte kretanje i mešanje kultura, *melting pot*, u kome u procesu globalizacije razlike nestaju u jednoj utopijskoj proliferaciji kultura (što zapravo vodi uništavanju svih kultura sem globalne potrošačke). Ono što se naziva *multikulturalizam* zapravo je *interkulturalizam*. Apstraktno rečeno, te dve stvari se razlikuju kao Evropska Unija od SAD, odnosno, metaforično rečeno kao princip mešane salate (gde razlike ostaju, gde se upravo afirmišu radi boljeg ukusa) od principa melting pot-a (gde se razlike planski tope).

Drugi primer je primer *ljudskih prava*. Kod ozbiljnih teoretičara, kao što je Ronald Dworkin, ljudska prava su shvaćena kao moralni (u smislu u kome je pravo uvek usmereno na svoj moralni izvor) sudovi koji se donose unutar određene političke, kulturne i pravne zajednice u kojoj pojedinci imaju bar formalno jednak položaj i u kojoj negativna prava idu zajedno sa pozitivnim pravima tj. pravima na participaciju u odlučivanju o političkim i pravnim ustanovama.⁸³ S druge strane stoji žurnalistički diskurs o pravima kao ontološkim sablastima koja navodno važe univerzalno, nezavisno od granica i političkih uređenja, a time se zapravo o njima ništa ne kaže. Šta "ludska prava" mogu značiti za ljude koji žive u marginalizovanim, eksplorativnim i od multinacionalnih kompanija sistematski uništavanim zemljama Afrike u kojoj je ogroman broj stanovništva gladan i ostavljen bez elementarnih sredstava za život?

⁸² Pogledati Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, 1995.

⁸³ Pogledati u Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, 1977.

Kome se oni mogu obratiti za zaštitu svojih ljudskih prava? Ovo je dokaz da iza apstraktog univerzalističkog diskursa o ljudskim pravima ne stoji nikakva smislenost baš zato što ne postoji nikakva obaveznost.

Pomenimo ovde još primer pojma *globalizacija*. U akademском diskursu ustalila se definicija globalizacije koju je ponudio Entoni Gidens, koji kaže da je globalizacija: "intenzifikacija društvenih odnosa širom sveta koja povezuje udaljene lokalitete na takav način da se lokalna dešavanja oblikuju dogadjima koji se odvijaju mnogo milja daleko i vice versa"⁸⁴. Među fenomene koji karakterišu ovako određenu globalizaciju Dejvid Held je ubrojao mnoge odnose kreirane globalizacijom ekonomije: ekspanziju transnacionalnih veza koje stvaraju nove forme kolektivnog odlučivanja, razvoj među-vladinih i kvazi-supranacionalnih institucija, intenzifikaciju transnacionalnih komunikacionih sistema i razvoj novih regionalnih i globalnih poredaka.⁸⁵ Umesto toga, dnevno-politički pojam globalizacije pretvara se u shvatanje po kome se zapravo vrši unifikacija svetskih pravnih odnosa pod diktatom SAD (preko kvazi-globalnih institucija kao što je *Svetska trgovinska organizacija*), u onoj meri u kojoj je to potrebno nesmetanom prodom zapadnog kapitala, dok se s druge strane širi neravnopravni tretman različitih nacija i zemalja tako što se ovi propisi tumače potpuno kazuistički, ne-univerzalno i selektivno. Naprimjer, zapadne zemlje forsiraju osnivanje *ad hoc* tribunala na kojima se prema *ad hoc* propisima raspravlja o grehovima samo pojedinih regionala, a istovremeno iste te zemlje "dosledno" odbijaju da ratifikuju pre tri godine donetu odluku o osnivanju stalnog, univerzalnog međunarodnog suda za ratne zločine (*International Criminal Court*) koji bi zaista bio supra-nacionalni i koji bi vodio istinskoj unifikaciji pravde na globalnom nivou. Ovi dvostruki standardi nam se prema pomenutom žurnalističkom diskursu nameću kao sasvim normalni, te se globalizacija zapravo posmatra kao "ono što kažu i preporuče zapadne zemlje (tj SAD)".

2. Kao što smo to pokazali, umesto da se pomenuti fenomeni ozbiljno, na istinski univerzalan i razložan način tumače, studiraju i primenjuju, njihova apstraktna, fetišizirana forma, ogoljena u

⁸⁴ A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990, str. 64.

⁸⁵ David Held (ed.), *Political Theory Today*, Stanford University Press, 1991, str. 9.

besmislenu mantru se kvazi-religiozno i ideološki nameće najširoj populaciji. Zbog čega se ovo dešava? Tajna se nalazi u mitološkom karakteru koji je politika zadobila tokom poslednjih sto pedeset godina. Karl Šmit je analizirajući ove procese mitologizacije politike u devetnaestom veku došao do uvida da pojednostavljenje vodi pojačavanju intenziteta, odnosno snage neke teorije ili ideologije kao mobilizatorskog i homogenizirajućeg sredstva političkog delovanja. Ako je, kao što smo to gore primetili, promena strukture javnog mnenja vodila ulasku mase na pozornicu, to znači da je argumentovana diskusija i studiozna razložna dijaloska razrada pojmoveva i argumenata moralu da napusti pozornicu, a da su je zamenile redukovane, kratke, efektne i zapaljive političke krilatice koje se lako formulišu, i još lakše šire u masi. Cilj svakog političara postala je što lakša prihvativost parola i simplificiranih ideologija koje zastupa. Ako se pode od tog cilja, svako suptilno tumačenje i svako sholastičko i akademsko bavljenje distinkcijama i obrtima samo smeta, opterećuje masu, kontraproduktivno je jer vodeći refleksiji (koja traži razumnu distancu od ideologije, kritički pristup) slab motivaciju i mobilizaciju za određene ciljeve. Još Dejvid Hjum je u video da razum služi analizi i razmatranju, ali da strasti i emocije vode delanju i aktivnostima.⁸⁶

⁸⁶ Bilo bi dobro napraviti iz ovog ugla analizu diskursa zapadnih političara i vodećih zapadnih ratnohruščkih medija pred i tokom Kosovske krize i 78-dnevnog bombardovanja. Ta analiza bi pre svega pokazala kako su pomenute izrazito pacifističke mantere služile kao bilo koji drugi političko-mitološki pojam koji deli na "NAS - koji smo za ljudska prava, demokratiju i multikulturalizam" i "NJIH - koji su protiv ljudskih prava, demokratije i multikulturalizma", ma što to stvarno značilo, te su faktički osnovna ljudska prava na hiljade ljudi, civila kršena u ime ljudskih prava. U svrhu mobilizacije i homogenizacije zapadnog javnog mnenja korišćeni su svi klasični metodi političke mitologije kao što su laži, manipulacija, skrivanje podataka, iskriviljavanje slike, tzv. personalizacija (prikazivanje pojedinačnih dogadaja koji utiču na emocije gledaoca i podstiču njegov od medija usmeravanji bes, umesto prikazivanja ozbiljnih analiza koje bi uputile na prave uzroke sukoba...).

Da ne bude zabune, ovo opet ne znači da se ovdašnja strana abolira od sopstvenih "zasluga"; samo ovde nam ona nije zanimljiva za analizu jer Miloševićev režim nikada nije ni prihvatio aktuelne mantere. Njegove mantere su iz nekog sasvim drugog ideološkog diskursa. No zanimljiv je slučaj jednog drugog "igraca" sa ovih prostora, a to je Hašim Tači. Bilo je fascinantno videti ovog čoveka kako preko noći odbacuje svoje nekadašnje marksističko-lenjinističke ideologeme, te prihvata i koristi mantere o kojima ovde piščamo, istovremeno dok je njegova vojna formacija terorisala ne samo ne-Albansko

Ovaj uvid se faktički svodi na shvatanje značaja iracionalne političke mitologije kao osnovnog faktora svakog masovnog političkog delanja (a po definiciji svako ozbiljno političko delanje želi da bude masovno jer u savremenim demokratskim društвima samo uticaj na mase može doneti vlast, a time i mogućnost da se kreira društveni život i da se nešto menja u skladu sa sopstvenim načelima). Pomenuti fenomen je poznat i detaljno razrađen u delima francuskog mislioca Žorža Sorela⁸⁷, ali takođe i kod raznih anarchističkih i fašističkih teoretičara kao što je Musolini i teoretičari koji su bili uz njega kao što je Dentile.

I Marks i Engels su faktički koristili taj reduktivni, ili-ili, mitološki pristup kada su pisali *Manifest komunističke partije* sa namerom mobilizacije najširih slojeva internacionalnog proletarijata. Frapantna je razlika između bogatstva kompleksne analize koja se nalazi u drugim Marksovim delima i potpune redukcije koju srećemo u *Manifestu* (Naprimjer, u *Manifestu* je broj klasa programski sveden na dve suprotstavljenje koje se moraju boriti do konačne pobeđe proletarijata. U 18. brimeru *Luga Bonaparte*, međutim, imamo veoma bogatu analizu socijalne stratifikacije u Parizu tokom analiziranog perioda i srećemo najmanje pet suprotstavljenih klasa). Svoje najradikalnije, najgore i najjezivije praktične oblike, ovo mitološko shvatanje politike doživelo je u Staljinovom SSSR-u, te u Hitlerovoj Nemačkoj (gde je, uz Italiju, bilo i otvoreno propovedano).

Ovaj uvid je izuzetno značajno naglastiti zbog sledeće činjenice. Hitlerova i Musolinijeva fašistička avantura se često predstavlja kao anomalija, radikalna mutantska devijacija u nesputanom procesu pobeđe Uma, demokratije, Racia, ljudskih prava koji karakteriše navodno kumulativističko kretanje zapadne političke istorije ka ovim nabrojanim idealima. Fašistička epizoda se određuje kao pobuna varvarskih, konzervativnih, retrogradnih elemenata koji su zasnovali jedno iracionalističko, mitološko shvatanje politike naspram dotad i nakon toga preovladajućih prosvjetiteljsko-liberalnih i racionalističkih shvatana koja politiku vide kao izmirujuću, dijalosku, transparentnu i

stanovništvo već i nekooperativne Albance. On je naprosto shvatio da je lukrativno a ničim obavezujuće prihvati diskurs koji je trenutno aktuelan.

⁸⁷ Pogledati u Georges Sorel, *Revolucija i nasilje*, Globus, Zagreb ; naročito tekst "Razmišljanja o nasilju".

kompromisnu delatnost. Izgledalo je, prema tome, da je ova ideologija intenziteta, mitologije, instrumentalnih pojednostavljenja, iracionalnog, manipulatorskog mobilisanja mase, i konačno šmitovskog viđenja politike kao radikalno-polemičke delatnosti koja funkcioniše na principu podele prijatelj-neprijatelj, dakle izgledalo je da je takvo shvatanje politike u Drugom svetskom ratu poraženo i otkazano u istoriju. Međutim, ispostaviće se da su poraženi samo oni koji su javno ispovedali pomenute ideologije, dok je takvo shvatanje politike u potpunosti prihvачeno u SAD među kreatorima spoljne politike. Sledeći primeri ilustruju ovaj utisak:

1) Britanska istoričarka F.S. Saunders koja je u knjizi *Ko je platio lulaša?* briljantno obradila kulturni hladni rat između SAD i SSSR, obaveštava nas da su pomenuti "opasni" pisci kao što su Sorel, Pareto, Moska ili Musolini bili omiljena literatura kreatora hladnog rata.⁸⁸ Osim Sorelovih uvida o značaju mitologije, propagande i iracionalnosti za političku borbu, naročito zanimljivi su bili Paretovi uvidi o značaju elite (koji su u oficijelnoj liberalno-demokratskoj ideologiji zaverenički prečekivani i ignorisani jer direktno poriču demokratski ideal jednakosti priznajući natprosečni značaj u upravljanju i formiranju stavova mase aristokratskim, odnosno oligarhijskim elementima elite). Osnovni princip hladnoratovskog delovanja bio je pokušaj da se propagandom deluje na elitu preko koje bi se vršio uticaj na mase.

2) Vodeći geostrateg američke spoljne politike Zbignjev Bžežinski, ali i veoma uticajni Semuel Hantington u potpunosti prihvataju i reafirmišu Šmitov realpolitički diskurs i podele prijatelj-neprijatelj (kod Hantingtona je to podela na "civilizacije"). Bžežinski smatra da je realpolitički sasvim opravdano da SAD drže Evropu kao svoj protektorat, a o Rusiji govorи otvoreno kao o neprijatelju.

3) Konačno, i same osnove, dakle liberalni ideali se fetišizuju, odvajaju od svoje prave sadržine i pretvaraju u pomenute mantre koje

⁸⁸ F.S. Saunders, *Who paid the Piper?*, str. 149. Ovom knjigom čemo se detaljnije baviti u narednim odeljcima. Radi se o izvanrednoj studiji iz oblasti savremene istorije, zasnovanoj na detalnjom istraživanju obilne arhivske građe kao i na intervjijuima obavljenim sa još uvek živim akterima i svedocima analiziranih dogadanja. Zavidno poznavanje savremene likovne, muzičke i filmske umetnosti, zatim književnosti, stripa i drugih oblika masovne kulture omogućilo joj je da detaljno analizira kako su sve ove oblasti korišćene u propagandne svrhe.

samo navodno afirmašu liberalne principe a zapravo funkcionišu kao pojednostavljena i utoliko intenzivnija mito-politička i ideološka oruđa. O dilemama povezanim sa ovim procesom, na zanimljiv način pisao je Ivan Čolović u eseju "Retorika mira?".⁸⁹ Ovaj autor najpre citira hrvatskog autora Ivu Žanića koji opisuje recepte iz "političke kuharice": "Jedan od njih upućuje kako obavezno valja potisnuti jasno značenje riječi i iskaz preudesiti u sugestivan ritam i čist zvuk, jer to je ono što u masovnom slušateljstvu, budi snažne osjećaje i potiče maštu, a rečenica dobiva liturgijsko-obredno značenje i pamti se isključivo kao efektna forma. Budući da je njome stvarnost korjenito pojednostavljena, učinak neće izostati, jer jednostavnost je najopognija." Prema Žanićevom shvatanju formula ili-ili je neprimerena političaru u jednom tolerantnom demokratskom društvu.⁹⁰

Međutim Čolović zabrinuto ukazuje na neefikasnost antiratnih sloganova na ovim područjima, i tu se približava zabrinutosti nekih francuskih autora za neefikasnost racionalne borbe i rasprave sa rasistima u zapadnim zemljama. Zanimljivo je da kao lek neefikasnosti takvog govora, pisci koje Čolović navodi (Pjer-Andre Tagijef, Olivije Rebul i Lionel Belanž) "nastoje da opravdaju sa etičkog i političkog stanovišta, upotrebu nekih sredstava za postizanje tog uticaja, nekih sredstava retoričkog ubedivanja, koja se inače smatraju neodvojivo vezana za tip komunikacije svojstven antidemokratskom i autoritarnom društvu."⁹¹ Belanž se zalaže za "zdravo ubedivanje", a Rebul afirmaše tezu da se slogan i propagandna mržnje mogu pobediti i suzbiti samo *opozitnim sloganima i kontra-propagandom*. I sam Čolović prihvata da se ovakvi sloganii ne smeju otpisati, te da se kultura sugestivnog govora u propagiranju tzv. jezika mira mora ozbiljno shvatiti.

Važno je naglasiti da su navedeni autori rukovođeni zaista krajnje benevolentnim motivima i da je njihovo prihvatanje ovih opasnih sredstava retoričkog ubedivanja potvrđano dobrim namerama. Ali moramo se zamisliti o tome kako ista sredstva mogu biti korišćena od manje benevolentnih faktora za različite namene pa i za zloupotrebu cele retorike.

⁸⁹ Pogledati u Čolovićevoj navedenoj knjizi *Politika simbola*, str. 275.

⁹⁰ Ibid, str. 276.

⁹¹ Ibid, str. 280.

Sve ovo je, naravno, danas daleko lakše raditi usled toga što je gotovo sva ideologija, kao i sva politika prešla u pop(ularne) sfere odnosno u sfere pop-kulture u najširem smislu.

Navodne neo-liberalne mantre, koje su u ovom obliku zapravo elementi jednog novog konzervativizma, uperenog protiv slobode mišljenja i delanja kao osnovnih liberalnih idealja, služe: 1) za unutrašnju pacifikaciju sopstvenog stanovništva (što je područje izučavanja pop-ideologije) i 2) kao oruđa u novim hladnim ratovima protiv islamskog sveta i Kine (kao što su u hladnom ratu bile oruđa protiv SSSR), a što je oblast pop-politike. Recimo, Zbignjev Bžezinski je nedavno izjavio da je on razvio doktrinu ljudskih prava kao oružje u borbi protiv SSSR-a i komunizma i da je plan u potpunosti uspeo.⁹²

3. Sada možemo preći na analizu pojedinih primera. Kao oruđe pop-politike, za nametanje pop-ideologije koriste se svi vodeći mediji i oblici masovne kulture i umetnosti: televizija (posebno serije, sapunice, tele-novele, kvizovi), radio, popularna muzika, umetnička muzika, rokmuzika, umetnički i populistički filmovi, stripovi, pozorišna umetnost...

Politički i ideološki potencijal masovne kulture i umetnosti poznat je odavnina. Zanimljivo je da je muzika uvek bila veoma bitna za organizovanje političkog i društvenog života. Još kod starih Grka muzika je bila legitimni i fundamentalni deo *paideie*: koristila se za smirenje strasti i oblikovanje duše, odnosno kao protivteža grubosti i fizičkoj čvrstini koje su nastajale usled fizičkih vežbi. I Pitagora i Platon su posebnu pažnju posvetili ovoj društvenoj funkciji muzike. Ovaj drugi bio je u tolikoj meri opsednut ideološkim smislom umetnosti (muzike, tragedije, slikarstva) da je ostao u istoriji poznat kao prvi koji je zahtevao cenzuru određenih vidova muzičkog stvaralaštva, tj. eliminisanje i zabranu onih muzičkih lestvica koje preterano uzbudjuju dušu i pokreću strasti.

Prijetimo se čuvenog paragrafa 424 Platonove *Države*:

“Dobro se treba čuvati svake promene u muzici, jer su to opasne stvari. Damon tvrdi, a ja se slažem s njim da se načela muzike ne mogu

nigde dotaći, a da se pritom ne pokolebaju i najviši državni zakoni... Čini mi se da čuvari moraju svoje postaje izgraditi na području muzike.

- Da, jer se tu bezakonje lako i neprimetno rasprostire... Pa ono i ne čini ništa drugo nego se polagano naseljava i prodire u naše običaje i navike; potom, pošto je naraslo, prelazi u ugovore koje ljudi sklapaju jedni s drugima, iz ugovora ide dalje i s velikom drskošću zahvata zakone i državni ustav, pa tako, o Sokrate, na kraju uspeva da dovede do poremećaja i zbrke u celokupnom privatnom i javnom životu.”⁹³

Francuski mislilac Žak Atali, koji se posebno bavio ovim političkim aspektom muzike, upozorava nas da je Karlo Veliki svoje carstvo uobličio uvodeći svuda gregorijansko pevanje, čak i uz pretnju oružanom silom. Muzika je na taj način vršila ideološko fundiranje carstva i bar delimičnu unifikaciju raznorodnih podanika. Ideja harmonije nužna je svakoj vlasti zato što uobličuje neartikulisanu disperzivnu buku i na taj način nameće podanicima ideju poretka.⁹⁴ Od 14. do 16. veka muzičari su živeli na dvorovima i zvali su ih *menestrelima*, od *ministerialis* - činovnik.

Dajući jedan istorijski pregled političkog tretmana muzike Atali kaže: “Kao prevashodna aktivnost masa, muzika je kao i gomila, u isti mah i preteća i neophodna kao potvrda legitimnosti, rizik koji svaka vlast mora podneti ako pokuša da je usmerava.”⁹⁵ Buka nužno postoji u svakom društvu baš kao i politički potencijal naroda. Represivna vlast će jednako tretirati oba fenomena, potiskivaće ih i gušiti. A pametnija vlast će priznati njihovo nužno postojanje i težiće da ih kontroliše oblikujući ih, dajući im prihvatljivu formu i čak pokušavajući da na taj način jedan potencijalno subverzivan potencijal i energiju okrene u svoju korist. Masovni politički potencijal pametna vlast kanališe na neki način koji joj omogućava i čak pojačava legitimitet, a buku oblikuje u prihvatljive forme muzičkog izražavanja. Kod oba fenomena prisutna je dijalektika rizika. Obe stvari imaju energetski potencijal koji se lako može razliti u pravcima nepoželjnim i opasnim za vlast. Stoga se neprestano moraju nadgledati i kanalizati.

⁹³ Platon, *Država*, 424, BIGZ, Beograd, 1983, str. 108,

⁹⁴ Žak Atali, *Buka*, Kultura, Beograd, 1983, str. 91.

⁹⁵ Ibid, str. 35.

⁹² Navedeno prema delovima knjige Predraga Simića *Put u Rambuje* koji su bili preneti u NIN-u, br. 2578.

Muzika je masovna, nosi poruku, kanališe želje, vrši funkciju rituala, mobiliše, unificira, usmerava, podstiče, stoga svaka vlast želi da je nadgleda, usmerava i koristi. Svaka umetnost, kao i svaka muzika nosi u sebi dijalektiku deskripcije, promovisanja određenog političkog i društvenog poretka, ali i potencijala kritike, osporavanja, subverzivnosti (deskripcija, pobuna, protest, proroštvo, najava, izdanak, samo su neki od odnosa u kojima umetnost i kultura mogu stajati prema političkom sistemu). Pametna i obazriva vlast svesna je te dijalektike i stoga teži ne samo da afirmiše oblike muzičkog i umetničkog govora koje je ona proizvela, već i da subverzivne govore kontroliše integrirajući ih u društveni monolog višeg tipa. Najveći problem za savremenu vlast, u vreme kada se zbog izuzetne dinamičnosti protoka informacija stvari mogu veoma brzo razvijati, jesu marginalni govorovi, koji vrlo lako i brzo mogu dospeti u centar i napraviti problem. Stoga je veliki zadatak ne ostaviti ništa na margini, prepoznati ga još u povoju i uključiti u Sistem kako bi se pacifikovala njegova subverzivna energija. Upravo zato je kapitalistička vlast skoro savršena jer svaki diskurs, pa i subverzivni može bez problema da integrise i da čak na njemu napravi profit, a od glavnih aktera stvara pop-zvezde koje korumpira, profaniše i tako dezavuiše i pacifikuje.

Kapitalizam je kao i nacionalizam sistemska ideologija, ideologija dubljeg i fundamentalnijeg tipa nego što su to klasične političke ideologije poput liberalizma, socijalizma, konzervativizma i sl. Njega ne zanima sama poruka koliko nužna integracija te poruke u sistem, jer ako poruka, ma kakva ona bila, želi do nekog da dode ona tada pretenduje na što veću masu, a onda su joj potrebna sredstva masovne komunikacije, nove tehnologije i sve ostalo što čini bit savremenog kapitalizma, tako da se na kraju bilo kakva (meta)naracija ili ideologija svede na novac i prodaju “lepo upakovane poruke”.

4. Izvanredan primer klasične pop-politike je primer hladnog rata vođenog između SAD i SSSR. Već pomenuta britanska istoričarka Frencis Saunders uradila je briljantnu studiju o brojnim aspektima ovog fenomena i objavila je 1999. godine pod nazivom *Ko je platio lulaša? - CIA i kulturni hladni rat*.⁹⁶ Sledeći deo naše priče biće inspirisan

njenom knjigom. Navećemo brojne primere koje je Saundersova analizirala kako bismo ilustrovali tezu da svi oblici popularne kulture i umetnosti mogu biti (zlo)upotrebljavani u političko-ideološke svrhe.

Knjiga je pre svega okrenuta aktivnostima čuvenog *Kongresa za kulturnu slobodu* koji je bio sastavljen od mnoštva najvidenijih evropskih intelektualaca, koji su se zalagali i borili za slobodu kulturnog izražavanja. Organizacija je nominalno bila nezavisna i borila se za kulturne slobode u celom svetu, a zapravo je sve vreme iza njenog rada stajala američka *Centralna obaveštajna agencija* koja ju je koristila kao oružje u propagandnom ratu protiv sovjetske imperije. Kongres je bio finansiran preko mnoštva filantskih fondacija (kao što je bila *Ferfield fondacija*), a koje su novac dobijale direktno od Agencije. Zanimljivo je da je mreža propagandnih radio stanaca *Radio slobodna Evropa* formirana pod okriljem Kongresa 1950. i da je veoma brzo emitovala program na 26 jezika⁹⁷.

Kultatkampf koji je CIA vodila preko Kongresa i srodnih organizacija, bio je usmeren na pridobijanje evropske, posle Drugog svetskog rata uglavnom marksistički orijentisane inteligencije (i u zapadnoj i u istočnoj Evropi), i na pobijanje u Evropi veoma rasprostranjenog mišljenja da su Amerikanci primitivni kulturni varvari, rasisti, kapitalistički fanatici i sl. (S druge strane, ovakva slika o Amerikancima u zapadnoj Evropi rezultat je brižljivo i snažno vođene sovjetske propagande tokom tridesetih godina koja se odvijala preko sindikata, feminističkih organizacija, radničkih udruženja, omladinskih organizacija, mnoštva časopisa.) Strategija je bila da se najpre pridobiju NCL (*non-communist left*, ne-komunistička levica) strukture, dakle razočarani komunisti i “revisionisti”, zatim da se preko njih deluje na elitu pre svega evropskih zemalja, koja bi zatim ostvarivala uticaj na mase. U ovom periodu koji Saundersova obraduje Agencija je faktički vršila funkciju ministarstva kulture i kulturnog atašea SAD. Sredstva preko kojih je ova akcija sprovođena su mnogobrojna: knjige, filmovi, teatar, apstraktna likovna umetnost, seminari, konferencije, festivali, nagrade...

Uместo propagirane kulturne slobode svih oblika stvaralaštva, vršena je brižljiva selekcija američkih i drugih umetničkih proizvoda pri čemu

⁹⁶ F. S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, Granta Books, London, 1999.

⁹⁷ Ibid. str. 91.

su određeni autori potiskivani i uklanjani iz biblioteka, knjižara i američkih kulturnih centara dok su drugi favorizovani i nametani, objavljivanje njihovih knjiga je podržavano i dela su im propagirana. Pravljene su lista knjiga koje se propagiraju u Evropi (tu spadaju, naprimer, Pasternakov *Doktor Živago* i knjiga Milovana Đilasa, *Nova Klasa*)⁹⁸ i liste autora i knjiga koje su ocenjene kao dekadentne i kao proizvodi koji šire ružnu sliku o Americi. Među potiskivane, odnosno autore knjiga čiji je izvoz za Evropu zabranjivan spadaju i takva imena kao što su Stajnbek, Fokner i Sinkler-Luis.

1954. je napravljena selekcija od 37 filmova koji su ocenjeni kao naročito podobni za prikazivanje iza Gvozdene zavese. (naprimer, tu spada i Diznijev *Petar pan*).⁹⁹ Pravljena je ista takva selekcija pozorišnih predstava koje slave isključivo propagirane ideale kao što su sloboda i sl., dok su druge predstave koje slave nepodobne ideale odstranjuvane iako spadaju u sam vrh svetskog stvaralaštva. Iza svega ovoga stajao je PSB, *Psihološki strateški bord*, specijalni odbor napravljen u okviru Agencije za vodenje psihološkog hladnog rata i psihološke propagande. PSB je kao svoj program označio usmeravanje na sva polja ljudske misli, sva polja intelektualnog interesovanja, od antropologije i umetničkog stvaralaštva do sociologije i čak naučne metodologije.¹⁰⁰

Zanimljiva je i strategija što većeg slanja crnačkih umetnika u Evropu. Kao što je poznato, rasna diskriminacija je u SAD sve do šezdesetih godina prošlog veka bila izuzetno jaka, obeležena je divljanjima raznih rasističkih organizacija koje su počinile stravične zločine nad crnim stanovništvom. Osim toga, crnci su bili užasno ekonomski i socijalno obespravljeni i eksplorativani, potpuno marginalizovani u društvenom životu. Ovaj fakat je izazivao ogroman otpor evropske inteligencije prema SAD, i dodatno je iskorisćen od Sovjeta u propagandne svrhe: kako neko može štititi navodne umetničke, političke i stvaralačke slobode kada veliki deo sopstvenog stanovništva, slično Hitleru, drži bez osnovnih ljudskih prava u velikoj materijalnoj oskudici? Ovo, posebno bolno pitanje naravno nije rešavano tako što bi se nešto učinilo da se crnom stanovništvu poboljšaju uslovi

života i njihov društveni status, već je PSB napravio strategiju da se promeni slika o tretmanu crnaca u SAD, dakle da se poboljšanja simuliraju. Saundersova nas izveštava da je planski slat veliki broj crnih umetnika u Evropu kako bi se oni predstavili kao ni po čemu različiti građani SAD¹⁰¹. Drugi deo strategije je obuhvatao specijalna uputstva o tome kako crnce tretirati u holivudskim filmovima. Preporuke su govorile da se prikazuju kao uljudni, lepo obučeni, da ih takvih bude puno u kadru, da ih se što više provlači kroz masovne scene...

Puno toga je urađeno da se promoviše nova "slobodna umetnost". Ogorčna sredstva su izdvajana za promovisanje američkih umetnika kao što je bila naprimer ogromna promocija Bostonske filharmonije koja je tako tokom 1950-ih učinjena slavnom i koja i dan danas spada u vodeće svetske filharmonijske orkestre. Velika i zanimljiva priča je vezana za državno promovisanje američkog apstraktnog ekspresionizma, američkog enformela kao nove, velike američke umetnosti jer – "Amerika kao velika zemlja zaslужuje i veliku umetnost". Postoji inače velika literatura o tome kako su Polok, De Kuning i drugi promovisani i kako su stvarani mitovi o njima i njihovom stvaralaštву.¹⁰²

Jako je zanimljiv i proces tokom kojeg su nakon Drugog svetskog rata Nemci postajali prijatelji, a Rusi neprijatelji, i kako su integrисани i prihvaćeni Hitlerovi ljudi, visoki nacistički službenici i nacistički umetnici poput dirigenta Herberta fon Karajana. Tokom 50-ih su snimani filmovi poput *Romela ili Pustinjske lisice* u kojima su nemački vojnici iz drugog svetskog rata počeli da dobijaju ljudski lik i da bivaju prikazivani kao časni i hrabri ratnici. Istovremeno je Marvelov strip-junak *Kapetan Amerika* prestao da vodi bitke sa Nemcima i počeo da ratuje sa Rusima.

Odnos prema Rusima tokom tridesetih, četrdesetih i pedesetih godina je briljantna ilustracija toga do koje frapantne mere popularna kultura i mediji oblikuju javno mnenje i formiraju stavove navodno autonomnih i svesnih "građana". Ovo se najbolje vidi u popularnim magazinima i filmovima. Tridesete godina obeležene su antisovjetskom i anti-komunističkom hysterijom. Rusi su predstavljeni kao varvari, antihristi i kao velika opasnost za savremenu civilizaciju. Ove tendencije

⁹⁸ Ibid, str. 245.

⁹⁹ Ibid, str. 289.

¹⁰⁰ Ibid, str. 148.

¹⁰¹ Ibid, str. 20.

¹⁰² Ibid, str. 254.

kulminiraju tokom perioda 1939-1941, nakon potpisivanja pakta između SSSR-a i Hitlerove Nemačke. Međutim, nakon napada Nemačke na SSSR, 22.juna 1941. stvari se preko noći menjaju. Svi mediji se odjednom nadmeću u veličanju ruskog rodoljublja i hrabrosti, Staljin se glorificuje kao mudri i stameni anti-fašistički voda (dok je ranije bio predstavljan kao savremeni Džingis-Kan), a magazini *Tajm* i *Lajf* 1943. objavljaju njegove fotografije na naslovnim stranama i proglašavaju ga za ličnost godine; poriče se postojanje gulaga i takve priče se proglašavaju za antirusku propagandu... Međutim, nakon 1945. ovi magazini i Holivud će još jednom biti prinuđeni da iz osnova menjaju imidž Rusa i Staljina koji nude svojim potrošačima, i da poriču sve ono što su do pre samo godinu dana pisali, pričali i slikali, te se još radikalnije vraćaju na priču od pre 1941. godine.

Takođe je zanimljivo i stalno nametanje teze da istinska umetnost može cvjetati samo u slobodnim demokratijama. Ova teza je izrečena od strane američkog predsednika Ajzenhauera¹⁰³ i zatim nemilice propagirana od strane PSB-a te je kao takva prihvaćena od mnoštva "liberalnih" intelektualaca širom sveta. Teza je nažalost, veoma sumnjiva i u pogledu svoje empirijske relevantnosti i u pogledu teoretskog opravdanja.

Što se tiče empirijske nerelevantnosti pomenute teze, valja ukazati na to da je tek mali broj zajednica u relativno kratkom vremenskom periodu imao prilike da živi u demokratskom uređenju, a da je prava i bogata umetnost stvarana u svim mogućim društveno-političkim sistemima. Nikolaj Berđajev je takođe dobro uviedo da najzanimljivija moderna umetnost nije stvarana u demokratskoj Engleskoj devetnaestog veka već u nestabilnim italijanskim renesansnim tiranijama. Što se tiče teorijskog opravdanja teza je u najmanju ruku sumnjiva ili jednostrana. Ona prepostavlja da je umetnost prost, nesputani izražaj ljudske kreativnosti koji opisuje harmoniju i sredene odnose oko sebe. Međutim, nama se čini da je makar podjednako relevantno shvatanje koje vidi umetnost kao pobunu protiv okova koji vežu čoveka te i kao potrebu za uspostavljanjem sopstvenih poredaka nasuprot haosa koji umetnika okružuje. Ako se pode od takvih uvida onda ispada da su diktature, tiranije, revolucije i drugi nestabilni dinamični poretci u kojima se

otvaraju nove mogućnosti, nove perspektive i brzo iz korena preokreću stvari, daleko zanimljiviji za umetnika nego stabilne, dosadne mediokritetske liberalne demokratije koje karakteriše visoki stepen konsenzusa ali i visoki uniformizam. Ako se prisetimo grčke mitologije, setićemo se da se svaki kosmos/poredak/red rada iz haosa.

Posebno poglavje knjige Saunders je posvetila radu Agencije u Holivudu. Filmska industrija je zbog masovnosti svojih potrošača, ogromne popularnosti glumaca koji služe kao identifikacioni modeli, i stoga velikih mogućnosti ideologizacije i manipulacije, bila od izuzetne važnosti za hladni rat. Među najvažnije ljude povezane sa Agencijom Saundersova ubraja Džon Vejna, Džon Forda i Sesil de Mila. Godine 1955. sprovedena je tajna operacija koja je imala za cilj da se određene teme (sloboda i sl.) što više afirmišu u Holivudskim filmovima. Vitni Trast je radio kao Agencijin specijalni koordinator, politički savetnik mnogih reditelja.¹⁰⁴

5. Jedan od najzanimljivijih pop-ideoloških fenomena koga se i Saundersova dottiće je fenomen prekravanja određenog pripovedačkog umetničkog dela prilikom njegove ekranizacije. Ovo nasilništvo nad originalnom pričom obično se pravda "umetničkim slobodama filmskih autora", i govori se o "drugačijem, savremenijem čitanju" razmatranog dela. Saundersova nam daje dva primera u kojima je ova sloboda stvaralaštva bila eufemizam za nasilno prepravljanje dela protiv izričite naredbe originalnog autora. Radi se o ekranizaciji dela Džordža Orvela.

Zgaden kretanjem svetskih poslova, Orvel je tokom 40-ih napisao dva, sada već klasična dela - *Životinjsku farmu* i *1984.-* u kojima je želeo da upozori na totalitarne tendencije koje se jednakovidaju svuda po svetu bez obzira na normativnu prirodu političkih sistema i koje su direktno usmerene na suzbijanje i ono malo slobode što je ljudima ostalo. U ovom drugom delu, naročitu pažnju usmerio je na sve veći manipulativni potencijal masovnih medija.

1951. godine započet je rad na snimanju crtanog filma po motivima *Životinjske farme*. Snimanje crtača finansirala je CIA, a pomenuti PSB je radio na pisanju scenarija tako da je kraj namenski i protiv zamisli samog autora promjenjen. Orvel je u delu jednim hiper-realističkim i

¹⁰³ Ibid, str. 272.

¹⁰⁴ Ibid, str. 284. i dalje.

haotičnim završetkom htio da upozori na opšte ludilo koje sve zahvata i u kome se više ne pravi razlika između "kapitalističkih" ljudi i "komunističkih" svinja koje jednako eksploratišu svoje niže životinje, odnosno niže klase. Gospodin Pilkington, kao predstavnik kapitalista čestita svinjama (komunistima) "na oskudnim obrocima, dugom radnom danu i nemilosrdnosti koju je primijetio na Životinjskoj farmi".¹⁰⁵ Šest svinja i šest ljudi sedi za stolom u potpunom razumevanju. Problem nastaje kada prilikom kartanja vođa svinja i vođa ljudi istovremeno odigraju pikovog asa, što je briljantna metafora za shvatanje poslovanja u oba tabora. Orvel završava knjigu čuvenim pasusom: "Dvanaest glasova bijesno je vikalo, i svi su bili jednaki. Sada je bilo jasno što se promjenilo u izgledu svinja. Pogled životinja koje su stajale napolju klizio je od svinje do čovjeka; ali već je bilo nemoguće raspoznati tko je svinja, a tko čovjek."¹⁰⁶

Ovo izjednačavanje kapitalističke dekadencije i kapitalističke eksploracije sa komunističkom korupcijom, koje čini poentu Orvelove priče i opisuje univerzalnu prirodu moći, u filmu je potpuno izbačeno. Ljudi se u filmu gotovo i ne sreću, pa je cela priča fokusirana samo na komunističke oblike totalitarizma, a kraj je izmenjen tako da se druge, potčinjene životinje organizuju i izvedu uspešnu kontra-revoluciju!, što je bila jasna poruka koja se slala preko Zavese.

Prilikom prve ekranizacije 1984. kraj je promenjen uprkos direktnie i izričite Orvelove zabrane. U svom delu Orvel kritikuje sva masovna propagandna društva i ne ostavlja prostora za nadu i veru da se nešto može promeniti nabolje. Logika sve masovnjeg sistema je neumoljiva bez obzira na ideološke oblasti: nemoguće je odbraniti se od Velikog brata, jezika i logike masovne kulture i masovnih medija. Umesto toga, na filmu je insistirano da se radi samo o komunističkim, totalitarnim društvima i menja se kraj u smislu da Vinston Smit može sačuvati svoju ljudskost i da biva ubijen tek nakon što poviće: "Dole veliki Brat!". Kao i prilikom silovanja *Farme* i ovde je direktno promenjen smisao i poruka autora kako bi se jedno snažno umetničko delo sa obeshrabrujućim i depresivnim krajem koji je imao namenu da upozori na sve univerzalne pod-sistemske manipulacije ljudima, pretvorilo u patetičnu ideološko-

¹⁰⁵ Džordž Orvel, *Životinjska farma*, BIGZ, Beograd, 1987, str. 98.

¹⁰⁶ Ibid, str. 100.

političku priču koja nasuprot originalnoj ideji deli svet na "Njih neslobodne" i "Nas slobodne" i poziva njih neslobodne da postanu slobodni kao što smo mi.

6. Fenomen promene kraja klasičnih umetničkih dela kako bi se uklopila u obrascce *happy-end* ideologije obeležio je Diznijeve crtane filmove tokom devedesetih godina. Ovi filmovi su postali gola propaganda i manipulacija decom, izuzetno efikasan način za pop-ideologizaciju dece. Ekranizacija čuvene bajke *Mala sirena* i Igoovog klasika *Bogorodična crkva u Parizu* spada u sam vrh sramnog ideološkog nasilništva nad delima mrtvih autora koji bi se verovatno sablaznili od onog što je napravljeno, navodno prema njihovim motivima.

U originalnoj bajci *Mala sirena* priča se završava tužno, neuspehom male princeze Arijel da ostvari svoje želje i bude uz svog princa; poruka koju dobijamo je svedočanstvo o istinski nesavršenoj, problematičnoj i zloj prirodi sveta u kome se čovek oseća sputan i isfrustriran okolnostima u kojima najčešće i pored najvećih žrtava ne može da ostvari svoje zamisli. Uz to bajka, zahvaljujući svom melodramatskom kraju nosi onaj preliv melanolije i katarzičnosti koji najčešće karakterišu veliku, inspirativnu i refleksivnu umetnost. U prepravci Diznijevog studija Arijel je simpatična tinejdžerka, tatina mezmica koja mora da ostvari sve što naumi.¹⁰⁷ Dobro prema zakonima savremenog tržišta svakako mora pobediti zlo: hrabri princ ubija vešticu Ursulu kao nosioca zlog principa, i time simbolično uništava i zle čini koje je ona posejala po svetu, pa se sve "vraća u prvobitni , savršeni red". Film se okončava glamuroznim venčanjem u stilu *Dinastije* pri čemu se kopneni i morski svet spajaju u zajedničkom veselju (što je ideja o konačnoj pobjedi dobra u svim svetovima nad retkim nosiocima zla: isti princip srećemo i u pretposlednjem filmu iz serijala o Džems Bondu – *Sutra ne umire nikad*, 1997; Bond kao predstavnik zapadnog sveta ovde radi na istom zadatku sa prelepom kineskom agentkinjom u borbi protiv zlog

¹⁰⁷ Arijel je inače lansirala i novi modni stil: gornji deo bikinija, prsluče, spojeno sa potpuno pokrivenim donjim delom tela. Ovaj stajling je krajem devedesetih eksplodirao u našim krajevima kod estradnih zvezda a posebno ga je proslavila zvezda PGP-a Ana Stanić.

vlasnika globalne medijske imperije; nakon obavljenog zadatka, jedno drugom završe u zagrljaju uz zadovoljstvo njihovih pretpostavljenih, što treba da nam pokaže da je prožimanje ta dva sveta i te kako moguće).

Isti princip da je zao samo jedan, koji je anomalija, pa stoga i maligna izraslina na inače savršenom poretku sveta, primenjen je u *Zvonaru bogorodične crkve* (lik Frolo-a). Sa silovanjem jednog umetničkog dela tu se izgleda otišlo najdalje. Film je satkan od ideoloških poruka koje treba da nam uliju elemente gore navedne savremene ideologije. Da bi samo jedan ostao loš (razumljivo je da će se sve vratiti u normalu kad se taj jedan eliminiše), likovi su prerađeni, očišćeni i uklopljeni u idealne tipove: požudni, poročni i primitivni siledžija Febus učinjen je skoro mitskim herojem, vodom revolucije, a uz to i džentlemenom koji obožava svoju dragu. Takav Febus se obraća pitomom ali odlučnom narodu jednim demokratski intoniranim govorom koji nas uvodi u demokratsku revoluciju u kojoj dobri narod nesebično brani svoja i univerzalna prava – u romanu je to, međutim, šatrovačka masa koja pljačka crkvu i divlja u uličnim neredima kad god joj se pruži prilika. Bogat, kompleksan i brilljantno naslikan Kvazimodov lik u kome se radikalizovani mešaju svi najrazličitiji porivi koji postoje u realnom čoveku, redukovani je na nekoliko crta i pretvoren u klasično dobro i požrtvovano čudovište koje ima dobru dušu ispod ne baš simpatične fasade (što naravno treba da nas nauči da je istinska vrednost skrivena iza površnih odlika). Takav nesretni Kvazi, doživljava potpunu transformaciju i prosvetljenje kada shvati da je samo jedan loš a svi ostali dobri: tada nesebično spaja Esmeraldu koju i sam obožava i junaka Febusa, a osim što i sam uživa u njihovoј sreći, potpunu satisfakciju doživljava kada ga izvesna devojčica izvodi iz senke crkve na sunčevu svetlost, pomiluje po licu i uvede u masu koja ga slavi kao velikog heroja.

Za potpuni štimung nedostaje samo da se na kraju filma kao u školi ponovi lekcija. Da se na ekranu, lepo uokvirene pojave sve pomenute mantere savremene religije i da ih deca sa radošću ponove uz glas npr. Robina Vilijemsa: "Idemo deco da vidimo šta smo danas naučili: Demo-kra-ti-ja, Ljud-ska -pra-va, tako je, pa Mul-ti-kul-tu-ra-lizam, jeste deco ovo je jedna teška reč pa čemo je ponoviti još nekoliko puta." itd., sve dok se na kraju ne uputi i poslednja preporuka da kad klinci izadu iz bioskopa odmah tu s desne strane mogu videti prodavnici u kojoj će

naći svoje omiljene junake u svim mogućim oblicima (pogledati gore deo o Hugo -industriji).

Ja lično molim da se od negde vrati Kalimero. Voleo bih da moja deca jednom mogu od malena da vide šta ih očekuje u ovom svetu. Za razliku od pomenutih mantri čiji smisao se uči bez razumevanja, mantra koju će naučiti kod Kalimera nikada im neće biti nerazumljiva. Kad god im dođe da poviču "Nepravda, pa ovo je nepravda" ili "Ti si veliki, a ja mali, pa to je nepravda" znaće dobro zbog čega to govore. Teško da će u ovom svetu imati prilike da nešto češće govore od toga.

7. Brilljantan primer konzervativne deskripcije vladajuće ideologije je Madonin spot za prvi singl sa istoimenog albuma *Mjuzik*. U njemu se u kondenzovanom obliku, kod jednog istinskog savremenog umetnika, može naći kompletna deskripcija 90-ih, odnosno idealna koji su tokom te decenije iskonstruisani i nametani; iza svega stoji potpuni hedonizam i konformizam koji olicava vreme navodnog izmirenja unutar zapadnih zemalja u kojima su unutrašnji konflikti daleko manji nego prethodnih decenija upravo zbog pomenute depolitizacije ovih društava. Pokušajmo da taksativno nabrojimo ono što vidimo u Madoninom spotu iz koga nam se poručuje da navodno "muzika čini da buržoazija postane buntovnička":

– Najpre surećemo afirmaciju tehnokulture kao izraza i proizvoda tog hedonizma i konformizma 90-ih, a u obliku reciklaže šlaštećeg disko fazona 70-ih. (Reciklaža je inače još jedno od opštih mesta 90-ih; ona govori o nedostatku novih ideja, ali i o smrti svih drugih ideologija osim potrošačke koja sa refleksijom i distancicom reciklira stare ideologije pri čemu upravo tom distancicom svesnog, kontrolisanog ponavljanja oduzima nekada ozbiljno shvatanim ideologijama i pokretima živost, snagu, izvornost pa i bazični smisao, pacifikujući ih i na kraju praveći profit od njih. Faktički se svi predašnji pokreti, kao i svaka političnost ismejavaju i prikazuju kao potpuno *off, passe* ili *demode*.)

– Mešavina raznih medija i izražajnih umetničkih formi koje donose izuzetnu dinamiku jednom proizvodu:igrani film, animirani film, specijalni digitalni, vizuelni efekti, kompjuterska animacija;

– Afirmacija žene kao superheroja. Madona je predstavljena kao *super-woman* u crtanom filmu koja očas pretuće momke koji prave probleme, zatim išutira muškog Di Džeja i simbolički preuzme njegovu

ulogu na kultnom žanrovskom mestu 90-ih - Di Džej pultu; u spotu je prisutna potpuna dominacija amazonskog ženskog pisma - žene su na svim bitnim mestima: i striptizete u klubu, i korisnice njihovih usluga, i Di džej-evi i superheroji, i bogate vlasnice luksuznih automobila¹⁰⁸ dok su muškarci redukovani na posao izbacivača, vozača i zabavljača.

– Naravno, na kraju se sve završava velikom, hedonističkom lezbejskom orgijom u luksuznom autu dok se hipnotički ritam pesme *Mjuzik* frapantno ubrzava (po modelu Ravelovog *Bolera*), a što je adekvatno odslikavanje ludačkog ritma ubrzanja i dinamizacije na svim nivoim i u svim oblastima, u kome se pre svega SAD nalaze.¹⁰⁹ Madona sve vreme na glavi nosi čuveni Stetson šešir.

Usled ove dinamizacije raste potreba za nasiljem: ljudi teže sve jačim utiscima. Otud sve manji značaj knjiga pa i novina - štampane reči generalno. Ljudi traže samo sliku i hiper-snažne multimedijalne doživljaje koji ih udaraju direktno u stomak. Novinar Nik Dejvis je istražujući širenje pornografije 1994. godine došao do užasavajućih rezultata. Od odgovarajućih službi Skotland Jarda dobio je podatke da oko 70% preko pošte naručivane pornografije obuhvata najekstremnije programe: silovanja, mučenja, konzumiranje izmeta, mokrenje. Takođe su otkriveni kanali za uvoz još tvrdih materijala kao što su brutalna silovanja, seks koji uključuje decu i životinje i konačno najekstremniji slučajevi gde mučene žrtve na kraju bivaju i ubijane.¹¹⁰

Ova radikalizacija je dosledno prikazana u crtanom filmu *Svrabiša i Češko* koji se prikazuje kao integralni deo *Simpsonovih*. *Ići i Skreći* su radikalna i konsekventna, i utoliko istinitija verzija *Toma i Džerija*. Oni ostvaruju sve ono što godinama očekujete da se desi kod starije verzije. Naime, pošteno je zapitati se zašto se Džeri zadovoljava samo time da lupi Toma po glavi, palcu i sl., ili da ga potpuno nevino navuče na malu količinu eksploziva koja ga tek nagari, ako mu stoje na raspolaganju

¹⁰⁸ Treba se setiti briljantnih scena ženskog kongresa iz Felinijevog *Grada žena*, na koji upada zalutali Marčelo Mastrojani.

¹⁰⁹ Prisetimo se da Žan Bodrijar vidi Ameriku kao hiper-Evropu, kao hiper-modernističku zemlju koja je na putu da usled tolikog ubrzanja potpuno izleti iz svih koordinata. O ovome više u njegovim delima *Amerika*, Baddy-Books, Kontekst, 1993. i *Prozirnost zla*, Svetovi, Novi Sad, 1994. Pogledati i moj članak "Nadziranje i podvođenje", *Republika* br. 226, takođe i u ovoj knjizi

¹¹⁰ Navedeno prema knjizi Dejvida Mek Kvina, *Televizija*, Clio Beograd, 2000, str. 193.

daleko ubitačnija i zanimljivija sredstva? Stoga u *Simpsonovima* Bart i Liza mogu do mile volje uživati gledajući kako se mačak može brutalno iseći, secirati, baciti u kiselinu, odrati, oguliti do kostura, razneti u hiljade komada a sve to uz puno, puno krvi.

Fenomen radikalizacije posebno je obrađen u dve epizode *Simpsonovih*. U jednoj, nakon što je beba Megi pod uticajem crtanih filmova razbila Homeru glavu čekićem, Mardž pokreće akciju da se izmene sadržaj i tematika crtanog filma. Kompanija biva prinuđena da izbaci scene nasilja i da snima filmove u kojima Svrabiša i Češko u ljubavi ispijaju limunade. Serija doživljjava fijasko: niko više ne želi da je gleda. U drugoj epizodi se bave istorijatom *Svrabiša i Češka*. Prvi snimljeni crtani film prikazivao je mačka kako bezazleno šeta ulicama. Film nije izazvao nikakvo interesovanje. Tek kada je ubaćen miš koji ga pokosi mitraljezom u filmu koji je aluzija na Diznijev *Parobrod Vili*, publika se masovno zainteresuje za ova dva junaka. Poruka je da je ideologija nasilja toliko duboko upisana u naš svakodnevni život da mi naprosto ne možemo bez nje.

Ovaj proces je nemački mislilac Sloterdijk nazvao "otpuštanjem kočnica", koje je prema njemu otipošlo predaleko. Zaista, danas se uglavnom zaboravlja da jedno umereno i sređeno društvo mora počivati na balansu konzervativnih i reformskih, odnosno liberalnih elemenata. Ideologija potpunog oslobođanja ne vodi računa o tome da se na kraju možemo "osloboditi" i od osnovnih korodinata u kojima društvo funkcioniše i završiti u anarhističkom haosu. (Proliferacija pornografije, seksualne industrije i nasilja na stadionima trebalo bi da nas na to podsete).

8. Navećemo još nekoliko primera direktnog sprovodenja vladajuće političke ideologije preko sredstva popularne kulture. Paradigmatičan primer je film Ronalda fon Emeriha *Dan nezavisnosti*. Ovaj film je poput pomenutog Madoninog spota sažetak mnoštva opštih mesta ideologije devedesetih. Film se bavi mogućom invazijom vanzemaljaca na Zemlju i ljudskom odbranom sopstvene planete. Ova odbrana odigrava se, naravno, tako što se konačno ujedine sve države i nacije oko zajedničkog interesa (pri čemu uz interes dođu i drugi momenti), ali pod vođstvom SAD. Amerika je predvođena hrabrim, mladolikim i odlučnim predsednikom koji želi da odbrani svet ali i da sačuva prirodno

okruženje (eto i ekologije!) "Slučajno" je predsednik pljunuti Klinton, kao što je isto toliko "slučajno" da je u to vreme trajala predsednička kampanja nakon koje je Bil Klinton izborio svoj drugi mandat. Uz belca predsednika, prema svim pravilima "multikulturalizma", glavni junaci moraju biti i jedan američki Jevrejin i jedan Afro-amerikanac, čija se nevenčana životna saputnica pošteno bavi striptizom kao i svakim drugim poslom, te kao takva ostvaruje savršenu komunikaciju sa predsednikovom ženom. itd., itd.

Najveći problem je što sve ove priče koje su nekada istinski imale smisla i značile snažnu revolucionarnu borbu za emancamaciju manjinskih grupa, danas postaju toliko izlizane i besmislene, te često "opravdane" jedino kao ostvarivači profita, dok se realni društveni položaj ovih grupa nije mnogo promenio nabolje. S druge strane, čovek naprosto biva rezigniran kada se nešto što pretenduje na status umetničkog dela pretvori u otvorenu socijalnu propoved, i kada se i dalje puni opštim mestima čiji je stvaralački potencijal davno potrošen. To se nažalost dešava i velikim autorima kakva je Arundati Roj, autorka knjige *Bog malih stvari*, za koju je dobila Bukerovu nagradu. Ova briljantna knjiga je tako dobro napisana i toliko bogata u svim svojim aspektima da se čovek oseća istinski prevarenim kada pri kraju romana naiđe na incestni odnos brata i sestre.

Zašto? Zato što je incest kao narativna tema, takođe postao izlizano mesto svakog ko i dalje pretenduje da bude "progresivan" i da "šokira" čitaoca i upravo zbog toga on ne može više da šokira bilo koga. Šokantno i revolucionarno je danas kada se napiše dobar, veliki roman bez korišćenja incesta, perverzija, detaljno opisanih ubistava, brutalnosti itd. Povremeno mi se čini da svaki publiciteta željan autor najpre osmisli nekoliko takvih "šokantnih" situacija i "izglobljenih" likova a onda proba da nečim popuni sve ono između. Osećaj je sličan onoj čuvenoj sceni iz jednog od montipajtonskih filmova u kojima se parodira srednjovekovna pomama da se ljube gubavci kako bi se time dokazala hrišćanska požrtvovanost i ljubav za sva stvorenja božjeg sveta. U jednom trenutku, na pojavu ovih fanatičnih hrišćana gubavci ustaju i počinju da beže sa rečima: "O, ne – opet ovi manijaci hoće da nas ljube!"

Ova manija ideološkog okretanja zadatog materijala ide dotle da su u Diznijevom crtanim filmu *Herkul* dve muze predstavljene kao crnkinje!

(pardon, Afro-amerikanke valjda, jer pričaju na engleskom), a Had biva uništen i razoren!!! Ovaj film ignoriše elementarnu činjenicu da su crnci u staroj Grčkoj mogli da se pojave eventualno kao robovi, a u mitologiji ni tako. U glavu nesretne dece uliva se prezentistička konfuzija koja u jednu stravičnu dvodimenzionalnu, haotičnu masu meša sve što se savremenim ideolezozima svidi, odsecajući potpuno treću, istorijsku dimenziju koja stvari makar aproksimativno klasificuje u odgovarajuće prostore i vremenske koordinate. Poseban deo priče je što umesto navodne socijalne afirmacije, crnačka populacija na ovaj način biva dodatno ponižena budući da joj se poriče istorijsko sećanje na vekove i vekove patnje koje joj je beli čovek naneo i još uvek joj nanosi dok je u sferi ideologije navodno uzdiže.

9. Međutim, kako smo to ranije rekli o muzici, svaka forma masovne, pop-kulture može biti iskorišćena za ulivanje vladajućih mantri, navikavanje na nepravični *status quo*, pacifikaciju i aboliciju stvaralačkih energija, ali može biti i poprište subverzije, pobune, kritike i borbe za afirmaciju istinski kreativnih snaga. Jedan od najjačih primera takvog delovanja u devedesetim jeste stvaralaštvo danskog autora Larsa fon Trira. Ovaj briljantni autor, jedan od nosilaca projekta tzv. *Dogme 95*, zaslужuje daleko više mesta no što mu se ovde može dati, te ćemo se zasad ograničiti samo na nekoliko motiva iz njegovog dela koji mogu ilustrovati i ovaj pobunjenički i kritički potencijal pohranjen u pop-kulturi.

Fon Trir je nastavljač Bergmanove ontološke filmske poetike, ali prožete daleko jačim socijalnim nabojem. Svojim filmovima pokušava da unese snažan element pobune protiv savremene potrošačke ideologije i redukcije ljudske slobode na slobodu izbora u supermarketu. Ovaj autor pokušava da afirmiše neke vrednosti, ideje i pojmove koji su potpuno prokazani u vladajućem tržišnom diskursu, kao što su: žrtva, žrtvovanje, solidarnost, smislena patnja, autentičnost, snaga vere, ljubavi, sopstvenog preispitivanja i nadilaženja sopstvenih mogućnosti kao Ličnog, a ne kao potrošačkog čina... Njegovo delo je, osim što je snažna kritika Vladajuće ideologije i sistema vrednosti, takođe i pokušaj da se ovim pojmovima, koji nam se danas predstavljaju isključivo kao potrošeni, isluženi i sa refleksivnom, ironičnom distancom, vратi, udahne život na jedan hajdegerijanski način: vraćanjem "izvornim", smislenim,

značenjima tih pojmova¹¹¹ u savremenim okolnostima.¹¹² Posebno treba izdvojiti njegova dva poslednja filma, *Kroz talase*, i *Ples u tami*.

U filmu *Kroz talase*, (*Breaking the Waves*), fon Trir razvija fascinantnu ideju samo-žrtvovanja žene kroz predavanje manijacima i sadistima motivisano verom da svaka takva žrtva doprinosi ozdravljenju voljenog čoveka. Iza svega stoji jaka potka vere i specifičnog shvatanja religije koji razvija glavna junakinja Bes, no film je pre svega kreat ogromnom snagom ljubavi koja izbjiga iz svakog njenog postupka i koja joj pomaže da potpuno ignoriše i pritisak svoje autoritarne seoske zajednice, i opšte prezrenje ljudi koje sreće i kojima se podaje, a konačno i strah od smrti kada skoro ritualno odlazi na brod dvojici sadista ispunjena verom da će tako pomoći Janu da se vratи u život.

Slična radikalna kritika potrošačke ideologije data je u filmu još jednog Evropljanina, Sema Mendeza, *Američka lepota* (*American Beauty*). Ovaj film predstavlja minuciozno seciranje anatomije jedne radikalizovane slike američkog socijalnog mehanizma, jednog zahuktalog sistema, zasnovanog na hipokriziji, koji nezaustavljivo melje sve one koji mu pripadaju pa se kao u *Matrici* (*Matrix*) braće Vačovski, napaja njihovom energijom. Autor brljantno slika jedan do paroksizma naduvan svet potpune hipokrizije, bez ikakvog smisla, u kome potraga za smisalom i nije dozvoljena. Glavni junak (u tumačenju Kevina Spejsija) će već prvom svojom rečenicom opisati položaj čoveka u tom mehanizmu: "Ovo sam ja ujutru dok onanišem tokom tuširanja. To je vrhunac(*highlight*) moga dana. Posle će sve krenuti nizbrdo..."

U jednom trenutku junak napravi refleksiju o svom besmislu i zapita se može li to da bude drugačije. Od tog trenutka, raskida sa svim konvencijama i počinje da živi smisleno, sa punim plućima predajući se pravim, malim zadovoljstvima. Kazna stiže veoma brzo i on završava sa

¹¹¹ Umberto Eko je jednom prilikom dobro opisao odnos prema pojmovima u "postmoderno" (u to vreme ova reč je još uvek imala nekog smisla) doba. On je rekao da je razlika između klasičnog i novog tretmana pojmljova sledeća – u 17. veku mladić bi devojci rekao direktno: " Volim te", dok današnji mladić kaže devojci: "Znaš, kao što bi to pesnik XY rekao u 17. veku 'Volim te' ". Upravo ovo stavljanje svega pod navodnike karakteriše naše doba. Svega sem potrošačke ideologije.

¹¹² Pri ovome, naravno, treba voditi računa i o mogućnostima zloupotrebe i ovih pojmova, kakve je jako dobro otkrio i pokazao Teodor Adorno u knjizi *Žargon autentičnosti*, (biblioteka Sazvežđa, Nolit, Beograd) gde je analizirao odnos između Hajdegerove i Jaspersove terminologije i nacističkog pokreta.

metkom u glavi i potokom krvi koja curi iz rupe. Poruka je veoma jasna: iz matrice nije moguće izaći i svako ko se usudi da počini takav hibris, biva kažnjen i eliminisan.

Ovaj uvid o nemogućnosti izlaženja iz sistema je nešto što Marks i drugi prosvjetitelji 19. veka nisu mogli da uvide; radi se o ključnom uvidu da je kapitalizam takav, ne samo ekonomski, nego i društveni i politički sistem (prvi u istoriji) koji može sve da integriše, pa tako i svaki subverzivni diskurs, pokret, ideju, da ih pacifikuje, obesmisli i konačno od svega toga napravi samo tržišnu novotariju koja dosnosi profit. Ovu tezu su brilljantno razvili Delez i Gatari (danas je puno upotrebljava i obrazlaže Slavoj Žižek) koji kažu da je u okviru samog kapitalizam sve potpuno racionalno, ali je problem što je sistem globalno iracionalan.¹¹³ *Američka lepota* je i sama dobar primer za to: dobila je 4 Oskara i potpuno je uključena u svet profita protiv koga je direktno usmerena. Sličan je tretman i crtanog filma *Simpsonovi*.

Specifičan je slučaj filma Ridlija Skota *Gladiator*. U njemu takođe nalazimo afirmaciju ovih netržišnih i danas potisnutih vrednosti kao što su vernošć, čast, poštenje, patriotizam, zavet, ljubav, ali je veoma zanimljivo da je sve to uklopljeno u prilično jasnou podelu na unutrašnje i spoljno. Naime, očigledna je namera da se napravi paralela između SAD i antičke rimske imperije. Rim (SAD) nam je u filmu predstavljen kao

¹¹³ Genijalna ilustracija ove teze je izjava Predsednika SAD Buša mlađeg koja se odnosi na američki tretman *Protokola iz Kjotoa* izrečena krajem marta 2001. Naime 1997. godine održana je u Kjotou velika svetska konferencija o problemu globalnog zagrevanja. Na njoj su se svi prisutni svetski lideri složili o merama koje treba preduzeti da bi se globalno zagrevanje i zagadenje smanjili i zaustavili. Razlog je veoma prost: prema nekim proračunima ako se ovaj trend zagrevanja nastavi ukupna svetska temperatura će se u sledećih 100 godina povećati za 6 stepeni. Očigledno je da od toga nema veće opasnosti po ukupno čovečanstvo. Stoga su svi prihvatili da stimulišu smanjenje upotrebe fosilnih goriva. Četiri godine nakon Kjotoa retko koja zemlja je ratifikovala *Protokol*, a u pomenutoj izjavi Buš mladi je naglasio da je ta ideja katastrofalna po američku privredu koja je ionako na granici ulaska u recesiju, te da Amerika u potpunosti odustaje od obaveza preuzetih iz *Protokola*. Sve ovo je razumljivije kad se zna da su njegovu predizbornu kampanju velikim delom finansirale naftne kompanije iz Teksasa. No zaključak je evidentan: zbog kratkoročnog ekonomskog interesa i nezajedljive pohlepe za profitom nastaviće se uništavanje ljudskog prirodnog staništa. Ovo dokazuje definitivnu iracionalnu osnovu same logike savremenog kapitalizma: vođeni pohlepm ljudi će onemogućiti svojim naslednicima da uopšte imaju gde da žive.

civilizacija potpuno odvojena od ostatka sveta koji nastanjuju varvari, te je stoga i sistem vrednosti koji se nameće žiteljima imperije drugačiji od sistema vrednosti koji treba da važi za ostale i od odnosa prema tim ostalima. Dakle ideologija koju gledamo u *Gladiatoru* važi za Rimljane, ali ne važi za varvare kojima se može uvaliti neka druga priča. *Quod licet Iovi, non licet bovi.* (Ovaj princip važi još od starih Grka). Tako se američka samoglorifikacija i školska mitologizacija sopstvenih istorijskih ličnosti (Vašington, Džeferson) naziva patriotizmom, a kad to rade drugi onda se ceo proces naziva nacionalizmom i mitomanijom, te ocenjuje kao retrogradan, regresivan, infantilan i opasan. Ove dvostrukе standarde moguće je “opravdati” jedino standardnim, nama iz skorašnjih vremena tako poznatim motivom izabranog, pozvanog ili kod nas “nebeskog” naroda.

O američkom shvatanju sopstvene izabranosti, odnosno o problemima civilne i političke religije u SAD, pisao je sedamdesetih godina Robert Bela, a kod nas je o tome pisala Jelena Đorđević u veoma zanimljivom radu *Političke svetkovine i rituali*. Pozivajući se na istraživanja Bele, Đorđević kaže da civilna religija kao specifičan vid ideologije “prihvata osnovne postulate hrišćanstva i evocira njegove mitove, koristi njegove simbole i promoviše njegove vrednosti, ali ih simbolički upotrebljava prema zahtevima građanske tradicije i državnopravnog ustrojstva.”¹¹⁴ Prema Belinim istraživanjima, civilna religija u Americi “ima funkciju da da transcendentnu svrhu političkom sistemu i da građane motiviše da taj cilj uspešno postignu sredstvima žrtvovanja za svetu stvar izabranog naroda... Insistiranje na spasiteljskoj ulozi SAD, od Drugog svetskog rata, temeljno izgrađuje sliku o dominantnoj i pravednoj sili, sa apsolutnim pravom odlučivanja u svetskim razmerama... Podzemna indoktrinacija putem medija, uvlači se u sve pore života prosečnog Amerikanca, isto kao i politička religija koja putem propagande želi da postigne isti cilj.”¹¹⁵

10. U okviru transformacije pop-ideologije, zanimljivo je uočiti smrt *rok en rola* kao globalnog fenomena tokom devedesetih. Rok je nekada na Zapadu bio izraz pobune i protesta mladih ljudi protiv raznih

klišea i užasa neretko katastrofalne i besmislene svakodnevice (iako je tržište često obesmišljavalo i njegove heroje). Setimo se 60-tih koje su bile vreme vietnamskog rata i obeležene su talasima snažnih anti-ratnih protesta gde se posebno isticala Zapadna obala sa svojim talasom bendova poput *Džeferson eirplein* i *Grejtful ded*, zatim eksplozija garažnih bendova poput *Studžis* u Detroitu i drugim klaustrofobičnim industrijskim gradovima, pa pojave panka u Engleskoj u 70-im, zatim veza rudarskih strajkova i mase alternativnih bendova sredinom 80-ih (*Smits* su bili samo jedan od indi-bendova koji su javno podržavali strajkove i svirali u korist rudara), onda cela alternativna scena u SAD 80-ih (bendovi poput *Hisker di*...). Tokom 90-ih rok koji je u najmanju ruku bio ambivalentan kulturno-socijalni fenomen, zamenjen je potpuno pacifikujućom, konformističkom i pseudo-hedonističkom plesnom ili tehno-kulturom, koja je izraz novog informatičkog doba koje uvećava tehničke mogućnosti izražavanja, ali i gura ljude u nove vrste atomizacije i društvene izolacije. Na tehno zabavama vi ste u ogromnoj masi potpuno sami, a kao prateća sredstva služe vam sintetičke droge koje vas opet zatvaraju u svet sopstvenih tripova, uništavajući bilo kakvu potrebu za nekim drugim. Glavni promoter tehno-kulture na našim prostorima, Dušan Kaličanin je 10. januara 2001, u intervjuu datom Trećem kanalu, istakao da je upravo to kvalitet tehno-kulture: ranije je, kaže Kaličanin, sve kao bila neka pobuna sa raznim ideologijama; sada više nema potrebe za time, niko vas ne tera da se bunite i angažujete samo dolazite da se zabavljate i uživate.¹¹⁶

Poslednji talas rok-en-rola koji je imao globalni značaj bio je talas bendova iz Svetla početkom devedesetih, od kojih su najznačajniji bili *Nirvana* i *Prl Džem*. Ove grupe su izdanci autohtonog američkog garažnog zvuka i kompletne auto-destructivne ideologije (ispod koje su uvek stajali bolni krizi za nečim boljim i ljudskijim) kao simbola protesta protiv industrializovanih međuljudskih odnosa. Taj pokret korene vuče od *Studžis* i *MC-5* s početka 70-ih, nastavlja se preko *Hisker di*, *Sonik Jut*, *Tin vajt roup* u osamdesetim, da bi kulminaciju doživeo

¹¹⁴ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Dosije, Beograd, 1997. str. 166.

¹¹⁵ Ibid, str. 168.

¹¹⁶ Druga strana ove priče je probor *World music*, a naročito jedne tople, žive, koloritne latino-muzike i latino kulture uopšte sa svojim izlomljenim, neparnim, eksperimentalnim, nekonvencionalnim i za improvizaciju zahvalnim ritmovima koja se afirmisala kao protivteža hladnoj tehno-kulturi.

kada su ovi bendovi počeli da snimaju za mejdor kompanije i kada su 1991. *Nirvana* i *Prl Džem* globalno eksplodirali sa svojom luzerskom poetikom.

Međutim, preko noći su ovi ljudi promovisani u sve ono što su kritikovali i po čemu su pljuvali. Ceo njihov pokret, način života, oblačenja i ponašanja koji godinama upražnjavaju kao deo svog habitusa, cela ta potkultura obesmišljena je i ismejana tako što je podignuta na rang globalne mode. Doživeli smo eksploziju absurdne grandž mode, pomamu bogate dece za pocepanim i iznošenim farmerkama koje se plaćaju stotinama dolara, poznate modne kreatore koji svoje kolekcije prave u grandž stilu i prezentuju u glamuroznim halama pred istom takvom publikom. Članovi pomenutih grupa i pored ogromnog finansijskog uspeha osećali su se zbumjenim i izgubljenim u svom tom ludilu. Članovi grupe *Prl Džem* su već posle svog prvog albuma (*Ten*, prodao se u više od 10 miliona primeraka) prestali da snimaju spotove i znatno redukovali pojavljivanje u javnosti; po sopstvenom priznanju ozbiljno su razmišljali da raspuste grupu. Međutim, bez obzira na to i drugi album se, iako bez prave medijske promocije, prodao u sličnom tiražu. Kurt Kobejn, vođa grupe *Nirvana* prolazio je kroz niz žestokih kriza da bi celu agoniju okončao samoubistvom 1994. godine u svojoj 27. godini života.

Nekako izgleda da je upravo ta godina bila vreme nestajanja rok'n'rola sa dominantne globalne scene pop-kulture. Od tada su tek *Oejziz* uspeli da naprave jedan veći probaj ali se čini da je to više bilo povezano sa obnovljenom *Bitls*-manijom (1995) nego kao izraz nečeg novog i zanimljivog. (*Oejziz* uglavnom svoj koncept razvijaju na implicitnoj reciklaži *Bitlsa*: od koketiranja sa psihodelijom, sa raznim oblicima proširenja zvuka orkestrom i sl., do direktnih asocijacija u imidžu kao što su naočare "lenonke" i bitls-frizure koje braća Galager često nose).

Ju tu (*U2*) su postali karikature onoga što su bili tokom 80-ih godina i na njihovom primeru se vidi sva beda nekog ko iz te pozicije danas želi da zastupa neke pretenciozne stavove. Oni izvanredno odslikavaju ideologiju onoga što bi se uz dosta ograde moglo nazvati nova svetska kretanja (da izbegnemo reč "poredak" jer zapravo cela priča i jeste zasnovana na tome da ne bude nikakvog poretka već dirigovanog haosa; poredak za razliku od haotičnih kretanja podrazumeva univerzalizam u

tretmanu i odgovornost onoga ko vlada). Bono se navodno zalaže za otpisivanje dugova siromašnim zemljama, a zapravo cela ta priča mu samo pomaže da neprestano ostaje u žiji interesovanja moralističke zapadne javnosti i da svoje besmislene i beživotne muzičke projekte iz devedesetih i dalje prodaje u milionskim tiražima; postalo je deo obavezne društvene korektnosti kupovati *U2* produkte. *U2* su zapravo odlična slika savremene zapadne hipokrizije: devedesete koje su obeležene ekspanzijom zapadnog moralističkog diskursa usmerenog na navodnu univerzalnu zaštitu ljudskih prava, zapravo su godine značajno povećane eksploracije trećeg sveta i izuzetno stabilnog i bogatog života u zapadnim zemljama: svako simbolično otpisivanje dugova praćeno je povećanjem sistemske eksploracije koja uveliko nadomešta navodnu pomoć.¹¹⁷

Dovoljno je uporediti *U2* sa onim velikim bendovima koji su u kreativnom i svakom drugom smislu istinski preživeli i u devedesetim. To su samo one grupe koje svoj posao shvataju kao posao zabavljača koji rade pošteno, bez velikih političkih pretenzija, okupirani nekim svojim malim životnim pričama. Pomenimo samo *Red hot čili pepers* i *Metaliku*.¹¹⁸ Igi Pop je jednom prilikom rekao da čovek ne može biti mladi buntovnik sa 40 pre svega zato što nije mlađ. A mladi su danas okrenuti nekim sasvim drugim stvarima.

11. Hladni rat je okončan 1990. godine pobedom SAD. Negde u to vreme objavljen je najpre članak, a zatim i knjiga službenika iz Stejt departmента Frensisa Fukujame u kojoj je promovisana jedna kič-

¹¹⁷ Do koje su mere *U2* postali ozloglašeni u ozbiljnom muzičkom svetu kao jeftini i potrošeni ideolozi, svedoči sledeća izjava lidera benda *Disciplina kičme*. Kad su ga novinari beogradskog radija *B-92* pitali šta bi poželeo oslobođenim Beogradanima za novu 2001, Koja je rekao: "Samo da im ne dodu *U2* da sviraju", aludirajući na pompeze "humanitarne" nastupe ove grupe po raznim krajevima sveta.

¹¹⁸ Priča o Rok en rolu u devedesetim je naravno daleko komplikovanija, no ovde smo hteli da izvučemo samo globalno (za pop-ideologiju) najzanimljivije tendencije. Zanimljive su naprimer one tendencije koje povezuju klasične rok-forme sa drugim oblicima muzičkog izražavanja (tzv. kros-over: puno pozajmljivanja iz džeza, rep-muzike, rasta kulture, raznih oblika *worldmusic* (npr. uticaji Pakistanske populacije u Engleskoj; pomenimo bend *Korneršop*), upotreba novih tehnologija, tzv. trip-hop... Takođe i u okviru klasične forme ima zanimljivih dešavanja, ali to su grupe koje nemaju većeg globalnog značaja, već su lokalni heroji poput *Rejdiohed*, *Vilko*, *Jo la tengo* i sl.

ideologija o kraju istorije koja je najavila navodno rasprostiranje kseroksiirane liberalne demokratije američkog tipa na sve zemlje sveta. Međutim i zato što su neke zemlje i kulture odlučne u zaštitu svog višemilenijumskog identiteta i zato što su neke strukture u SAD shvatile da je najpre Ja uvek u opasnosti da se raspline ako nema granicu prema kojoj se određuje (Fihte) i da, zatim, sukob predstavlja ipak najveći izvor profita i opravdanje za ogromna sredstva koja se izdvajaju za vojno-industrijski kompleks, dobili smo nagoveštaj novih hladnih ratova. Ovoga puta protivnici su Kina i islamska civilizacija.

I ovoga puta dominira pop-politika kao korišćenje svih onih sredstava pop-kulture koja bi trebala da doprinesu nametanju sopstvenih kulturnih i ideoloških vrednosti preko proboga potrošačke kulture i tako integrisanju odmetnutih i američkom viđenju globalizacije suprotstavljenih kultura. Mnoge od već viđenih stvari su ponovo u igri. Pre par godina Nobelova nagrada za književnost je dodeljena nepoznatom kineskom disidentu, a čini se da su posebno filmski festivali pogodni za razne strategije uvlačenja ovih kultura u globalnu kapitalističku i kulturnu mrežu. Početkom devedesetih su kineski filmovi doživeli neverovatnu ekspanziju i promociju na prestižnim zapadnim festivalima, a druga polovina devedesetih je obeležena promocijom iranskih filmova.

Ovu strategiju je izvanredno opisao Žan Bodrijar u članku "Rat u Zalivu se nije dogodio".¹¹⁹ Zapadni ljubitelji globalne demokratije sanuju o jednoj islamskoj perestrojci, o uspostavljanju zapadne demokratije u zemljama poput Irana, jer "narodi ne mogu a da ne žele da se oslobole". Radi se o mekom konsenzualnom integrizmu (onom prosvjetiteljstvu, ljudskih prava, leve na vlasti, sentimentalnog humanizma) koji je po Bodrijaru podjednako okrutan kao i bilo koja plemenska religija ili prvobitno društvo, s tim što ovaj fundamentalizam prosvjetiteljstva zadržava sva sredstva da razori druge fundamentalizme i ne lišava ih se već obično razara druge. Ceo posao je u privodenju konsenzusu, "na šta su se dali Amerikanci, misionarski narod, nosilac elektrošoka koji će sve privesti demokratiji."¹²⁰ Ključni ulog jeste

¹¹⁹ Žan Bodrijar, "Rat u Zalivu se nije dogodio", Obrad Savić (ed.), *Evropski diskurs rata*, Beogradski krug, 1995.

¹²⁰ Ibid, str. 479.

svođenje Islama na svetski poredak, njegovo pripitomljavanje, jer sve ono što je jedinstveno i nesvodivo treba biti redukovano i srezano.¹²¹

Ovi pokušaji integrisanja vrše se preko potrošačke kulture i uklapanja tih autohtonih vrednosti u njene obrasce. Afirmacija iranskog filma nije slučajna. Najgore je što se ne afirmišu najzanimljiviji već najpodobniji radovi. Abbas Kijarostami je pre dve godine dobio Zlatnu palmu za dozla-Boga dosadni film *Ukus trešanja*, a na prošlogodišnjem Venecijanskom festivalu Džafar Panahi je osvojio Zlatnog lava za jestin, siromašan i loše režiran politički pamflet pod nazivom *Krug* koji se bavi potlačenim položajem žena u Iranu¹²². Međutim film je krajnje "politički korektan", pa je neprimereno upozoriti da je to ipak loš film, te da je svetogrde pretvarati umetnička dela u puke pamphlete, posebno kad im je to jedini "kvalitet".

12. Na kraju, recimo nekoliko reči o tome kako ova ideja funkcioniše u našim uslovima. Nažalost, iako je naše područje u poslednjih pola veka bilo izuzetno zanimljivo za istraživanja ove vrste, nije mnogo toga učinjeno. Izdvojio bih radove Ivana Čolovića, (pre svih *Divlju književnost*), zatim rad Ljubodraga Dimića *Agitprop kultura*¹²³ i na kraju veoma zanimljiv rad Predraga J. Markovića *Beograd između istoka i zapada 1948.-1965*, koji obrađuje period transformacije i pomeranja jugoslovenskog društva iz sovjetskog kulturno-političkog prostora ka zapadno-evropskom kulturnom području i sistemu vrednosti. Naročito zanimljiv je deo koji se bavi masovnom kulturom i njenom ulogom u preoblikovanju shvatanja jugoslovenskih građana.¹²⁴

Posebnu pažnju valja usmeriti na krajnje protivrečan i dinamičan period Miloševićeve vladavine. Za razumevanje perioda Miloševićevog uspona na talasu populizma, zanimljiva je analiza Mirka Đorđevića izložena u eseju "Književnost populističkog talasa"¹²⁵. Đorđević se bavi

¹²¹ Ibid, str. 480.

¹²² Film je prepun pop-političkih momenata kao što je scena u kojoj glavna junakinja čežnjivo gleda u izlog sa Lorealovom kozmetikom, kao da je upravo to ono što joj nedostaje od zapadne kulture.

¹²³ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Rad, Beograd 1988.

¹²⁴ Predrag J. Marković, *Beograd između istoka i zapada 1948.-1965.*, Službeni list SRJ, Beograd 1996, str. 437. i dalje.

¹²⁵ Pogledati u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Beograd, 1996.

procesom "nacionalnog buđenja" u Srbiji, tokom druge polovine osamdesetih u kome je jedna struja u savremenoj srpskoj književnosti odigrala veliku ulogu. Izvestan kompleks ideja, shvatanja i prevrednovanja dotada važećih tumačenja istorije i ideologije jugoslovenstva, svoj prvobitni i emotivno izuzetno jaki oblik, imao je u populističkom talasu srpske književnosti. Đorđević je izdvojio specifičan položaj tada veoma popularnog, uticajnog i politički značajnog dela Danka Popovića, *Knjigu o Milutinu*. U Popovićevom junaku Milutinu autor prepoznaće nacionalni program i jedan pokušaj da se književnost pretvorи u popularnu, subjektivnu istoriografiju i ideologiju, po cenu odumiranja estetsko-umetničkih momenata. Zanimljivo je da autor prepoznaće slične ideje i upotrebu književnosti već jednom realizovane u populističkom i nacional-romantičarskom periodu srpske književnosti druge polovine 19. veka, a svog prethodnika vidi u Lazi Kostiću koji je analizirao prevlast političkih elemenata i motiva u delima Jovana Jovanovića Zmaja (*Knjiga o Zmaju*). Tome se može dodati i kritička analiza književnosti "Omladine srpske" koju je Jovan Skerlić izneo u delu *Omladina i njena književnost*.

Za razumevanje perioda Miloševićeve vladavine, i ideoloških tehnika koje je koristio uputio bih na svoj pominjani rad "Nadziranje i podvođenje" objavljen u časopisu *Republika*, br. 226. i preštampan u ovoj knjizi, u kome sam pokušao da analiziram neke od načina na koji se upražnjavala slobistička pop-ideologija, odnosno kako se manipulisalo humorom, seksualnošću, kvizovima, popularnom muzikom i sl.

Ovo područje tek treba ozbiljno i detaljno istražiti, a kao posebno zahvalan zadatak nameće se i praćenje transformacije medija, vladajuće ideologije i sredstava popularne kulture posle 5. oktobra 2000: smušena, anahrona, protiv-tržišna (ne)politika RTS-a, fascinantna koprodukcija i okazionalna(?) fuzija Nenada Čanka i Željka Mitrovića, političko-ideološka transformacija Pinka i BK televizije kao i mnogih drugih igrača, neslućeno bujanje mita o Ceci kao globalnoj balkanskoj heroini... Sve ovo daje bogat empirijski materijal za dalje izučavanje i razvijanje teorije o pop-ideologiji i pop-politici.

NACIONALIZAM I POPULARNA MUZIKA DA LI JE SLOBA BIO "NACIONALISTA"?

Započinjući još jedan u nizu članaka kojima pokušavam da zahvatim pojedine aspekte vremena i sistema u kome sam živeo deset godina, suočavam se sa mnoštvom problema. Moja prednost i izvesni novum koji ovim člankom želim da ponudim sastoji se upravo u postojanju svesti o izrazitoj složenosti problema koji razmatram. A to, kao što ćemo videti, nije uopšte malo.

Osnovni problem pri tumačenju složene Miloševićeve ličnosti i još složenijeg sistema vladavine i "uređenja" društveno-političkih odnosa koje je on razvio, sastoji se u radikalnoj promeni globalnog okruženja. Ne samo da se raspadao stari globalni poredak, nego su se na osnovu gole kazuistike formirali novi odnosi i, što je još značajnije, stvarao se nov disparatni odnos vladajuće ideologije i realnog političkog stanja.

U eseju "Pop-politika i pop-ideologija", pokušao sam da pobrojim osnovne mantere nove zapadne ideologije i da pokažem kako su te reči kao nikada ranije bile odeljene od svoje izvorne osnove s jedne, i političke uloge koju su igrale s druge strane. Naime, zapadne zemlje su delovale na osnovu jednog klasičnog skupa principa, koji je implicitno upravljao njihovom spoljnom i trgovinskom politikom, a istovremeno su izvozile i nametale drugim zemljama jedan potpuno drugaćiji, utopiski i ideološki skup principa, koji je uspostavljen kao nešto poput novog sveobavezujućeg *Manifesta komunističke partije*. Tako je, naprimjer, za nas ovde bitan pojam nacionalnog interesa ostao osnovna implicitna pretpostavaka politike svake od moćnih zapadnih zemalja, dok je istovremeno drugima nametnuta ideologija prema kojoj je taj pojam, odnosno svaka koncepcija državne i kulturne politike na njemu zasnovana, proglašavana retrogradnom i anahronom. Tu se suočavamo sa sledećim paradoksom.

Propast komunističke ideologije na realnom planu značila je i propast, na problematičnim teorijama o ljudskoj prirodi zasnovanog, komunističkog internacionalizma. Međutim, istočnoevropskim narodima koji su smatrali da se poput zapadnih mogu normalno vratiti nacionalizmu kao globalno najsnažnijoj i osnovnoj ideologiji, gotovo istog časa nametnuta je nova vrsta utopističkog, prosvetiteljskog

kosmopolitizma kao obavezujuća ideologija. Ovaj paradoks je vrlo teško prihvaćen od istočnih naroda iz više razloga.¹²⁶ Osnovni je, naravno, taj što je njima vrlo jasno da im zapadnjaci održu pravo na nešto što sami uživaju, no jednako je značajan i onaj koji leži u činjenici da je od strane zapadnih sila oživljena stara koncepcija, posebno rabljena u Kominterni, o benignim i malignim, tj. o njima korisnim i nekorisnim nacionalizmima. Ova kazuistika u tumačenju zasnovana na golom zapadnjačkom interesu, dovele je do opštег zamešateljstva i haosa u glavama i osećanjima identiteta, naročito u multinacionalnim državama, kakve su sve države u kojima Srbijice žive.

U tom ideološkom i real-političkom haosu treba sagledavati i tumačiti Miloševića i njegov odnos prema nacionalizmu. Otud je samo pitanje postavljeno u našem podnasluvju izuzetno komplikovano i višesložno. Sama reč "nacionalista", stavljena je pod navodnike jer se najpre ona mora rastumačiti. Mora se objasniti šta je u konkretnom kontekstu značilo biti nacionalista i pri tome se mora što je moguće više insistirati na dekskriptivno-analitičkom postupku. I kod nas, a i u svetu, ovo pitanje je nažalost razmatrano gotovo isključivo u normativno-ideološkom smislu gde je Milošević po definiciji proglašavan "retrogradnim nacionalistom koji je oživeo jednu anahronu ideologiju i time izazvao ratove, umesto da se usmerio ka građansko-demokratskim principima kojima teže civilizovani narodi današnjice." Ovo budalasto tumačenje¹²⁷ koje svakog ozbiljnog i obrazovanog političkog teoretičara

¹²⁶ Iako je prihvaćen od velikog dela intelektualne elite. Razlozi su sledeći: kao što se ranije nekritički ispovedala oficijelna komunistička ideologija, tako se sada ispoveda oficijelna kosmopolitska ideologija; i jedna i druga su primarno internacionalističke (i imaju isti prosvetiteljski koren) tako da se promena sastoji samo u brisanju komunističkog predznaka; ispovedanje i ove ideologije je lukrativno jer se debelo finansijski pomaže od strane centara moći koji deluju unutar Evro-atlantskog prostora (fondacije, multi-nacionalne korporacije...); nepoznavanje istorije liberalne političke misli dovele je do toga da se liberalizam izjednačava sa kosmopolitizmom.

¹²⁷ Elementarno poznavanja istorije prakse zapadne Evrope i Amerike (dakle "civilizovanih" naroda) i političkih teorija koje su tu praksi objašnjavale ukazuju na nužnu povezanost i zajednički uspon nacionalne države i principa građanstva i liberalne demokratije. Osnovna stvar je da su se svi pozitivni principi i vrednosti na kojima počiva civilizacija evro-atlantskih zemalja razvijali unutar nacionalne države kao neosporne osnove. Princip članstva u državi kao političkoj zajednici je osnovni politički princip, a pravo na državljanstvo je osnovno pravo koje kod svakog čoveka mora da bude zadovoljeno. Ono što država garantuje svojim članovima ne odnosi se na ne-državljane

nagoni na smeh, nažalost dominira u javno prihvaćenom intelektualnom diskursu, a haosom koji produkuje na javnoj sceni preti da dovede do novih konfuzija i sukoba koji po pravilu slede iz takvih ideooloških konfuzija.

Dakle, prvi zadatak je tematizacija pojma nacionaliste u konkretnoj situaciji Srbije s kraja 80-ih i početka 90-ih. Pokazecemo različita značenja ovog pojma i pokušati da pokažemo da u ključnim aspektima Milošević nije bio nacionalista. Pri tome ćemo koristiti pomalo neuobičajen metod za socio-politička istraživanja u užem smislu - analizu popularne kulture i to pre svega popularne muzike u Srbiji. Ovaj metod ne treba nikako doživljavati kao kuriozitet ili pokušaj autora da neobičnostima i bizarnostima skrene pažnju publike. Ovaj metod je suštinski iz najmanje dva razloga; prvi sam opisao u već pominjanom eseju "Pop-politika i pop-ideologija" – radi se o naširoko razvijenoj i opravданoj tezi da politika i ideologija sve više prelaze u sfere pop(ularne) ili masovne kulture. Drugi razlog je imantan samom pojmu nacionalizma i naročito razumljiv u vezi sa prvim razlogom: i nacionalizam je ideologija¹²⁸, koja u skladu sa gore iznetom tezom sve

koji su pak državljeni neke druge zemlje. Između tih država, odnosno članova jedne i druge zajednice postoji stalna kompeticija u borbi za što više resursa kojima bi se zadovoljila prava i želje jednih, na uštrbu prava i želja onih iz druge države. Sve prosvetiteljske utopiske postavke počivaju na nerealnom nadanju da će se jednog dana prevazići ta podejnenost i sukob i da će se svi pojedinci podići na takav nivo svesti da rade u korist svih drugih. Ova utopija je nerealna zato što ignoriše kompeticiju (i borbu, sukob, nadmetanje) kao jedan od osnovnih postulata ljudskog delanja koji uostalom i vodi svet napred i incira stvaralaštvo. Svaki čovek želi da ima nešto što drugi nemaju i vrednost tog nečeg najčešće i potiče upravo iz te činjenice da ga drugi nemaju. Iz kompeticije potiče i nacionalizam i nadmoćna prednost nacionalizma nad svakom drugom ideologijom, a naročito nad sveizjednačavajućim kosmopolitizmom. Nacionalizam je proizvod ujedinjavanja grupe ljudi da bi ostvarila, otela ili sačuvala, nešto na uštrbu druge grupe ljudi. U cilju dugoročnog delovanja i dugoročnog interesa oni stvaraju sopstvenu ideologiju koja ih povezuje i ujedinjuje protiv drugih, i teže da stvore sopstvene institucije koje im olakšavaju zaštitu od drugih i borbu sa drugima.

¹²⁸ Ovde treba naglasiti da pojам ideologije ne pretendujem da koristim u marksističkom smislu, kao iskrivljenu svest nasuprot nekakvoj (fantomskoj, metafizičkoj) neiskrivenoj sveti, već kao naučni, deskriptivan pojам koji pod ideologijom podrazumeva skup ideja, učenja ili principa koji pretenduje da bude manje više zaokružen i koherentan i da ima veze sa realnošću. Povremeno ću govoriti i o "ideologizaciji" kao o procesu glajhšaltovanja, manipulisanja i nametanja izvesnih ideologema koje nemaju nikakve veze sa realnošću. Nažalost, ovde nemamo prostora da se bavimo raznim značenjima

više deluje preko mehanizama pop-kulture. Kod njega je to još izraženije jer su simboli, slike i predstave, koje se popularnim medijima prenose, jedno od glavnih i suštinskih područja njegovog delovanja. Štaviše, za savremeni nacionalizam je u eri globalizacije daleko najznačajnije područje ovo polje na kome se vodi borba protiv unificirajućeg američkog potrošačkog modela: skoro da bi se moglo tvrditi da postaje značajnije i od klasičnog školskog obrazovanja. Primeri Francuske i Kvebek-a jesu eklatantni ali su samo deo opšteg pokreta.

Kad ovome dodamo i tezu, takođe razvijanu u eseju o pop-politici da delovanje i rezultate političara treba uporediti i suprotsaviti sa njihovim javnim diskursom i deklarativnim izjavama, a da se to najbolje čini na području takozvanih marginalnih fenomena, postaje nam jasno zašto je područje popularne muzike od tako esencijalnog značaja za naš rad. Upravo analizom ovog područja želimo da pokažemo da Milošević nije bio nacionalista. Poslednji deo članka trebalo bi da pokaže koja je ideologija dominirala Srbijom u vreme Slobizma i zašto to nije bila nacionalistička ideologija u smislu u kome se to obično govori.

a)

1. Razmatranje problema nacionalizma u našem slučaju zahteva prethodnu ozbiljnu teoretsku analizu. Ovde ćemo se ograničiti na tematizaciju svega nekoliko ključnih tačaka. Zbog potpune izolovanosti naše nauke od stvarnih naučnih tendencija u oblasti izučavanja nacionalizma, mora se reći nekoliko reči o glavnim temama i o ukupnom stanju na ovom području, a zatim se posebno mora analizirati odnos nacionalizma i internacionalizma, kao i problem odnosa nacionalizma i globalizacije.

Istorijska izučavanja nacionalizma (i drugih problema povezanih sa njime, kao što su problem nacionalnog identiteta, stvaranja nacije itd.) radikalni obrt doživljava tokom 80-ih godina. Pre toga su se ovim problemom uglavnom bavili istoričari koji su analizirali pojedine slučajeve, a kao globalna teoretska paradigma dugo su vladala

pojma *ideologija* i njegovim transformacijama u poslednjih dva veka od francuskih ideologa, preko Marks-a, do kritičke teorije, Sartra, Altisea, Gidensa, Zigmunta Baumana i drugih savremenih mislilaca.

primordijalistička i perenijalistička shvatanja u skladu sa statičnim shvatanjem identiteta kao nedeljive prirodne kategorije – identiteta ili ima ili nema.¹²⁹ Lošem statusu nacionalizma kao teoretskog fenomena doprinele su i dve praktične stvari: najpre eksplozija Hitlerovog nacizma koji je doživljen kao najmračniji vid nacionalizma, te se stoga svaka nationalistička ideologija nakon Poperovog *Otvorenog društva* počela doživljavati kao nešto što prirodno i logično vodi nacizmu i istrebljenju Drugog. Kao reakcija na Hitlera, takođe, na Zapadu su sve partikularističke ideologije doživljene kao retrogradne i opasne, pa je i liberalizam počeo da poprima apstraktno kosmopolitski vid.

S druge strane, iz komunističkog bloka je takođe stizao izvesni vid proleterskog internacionalizma kao vladajuća ideologija. I jedna i druga strana su svoje internacionalističke ideologije gurale i iz političkih razloga, jer su time pokušavale da legitimišu i opravdaju svoje intervenisanje, uključujući i vojno, u poslove drugih zemalja i nacija.¹³⁰

Pomak u istraživanju nastaje 80-ih sa pojavom i razvojem takozvane *modernističke* paradigmе u nacionalističkim studijama. Godine 1983. pojavljuju se dve veoma važne knjige: *Nacija - zamišljena zajednica* Benedikta Andersona¹³¹ i *Nacije i nacionalizam* Ernesta Gelnera.¹³² Ovu tendenciju je na radikalni način do kraja doveo Erik Hobsbaum 1990. svojom knjigom *Nacije i nacionalizam od 1780*¹³³. U osnovi, modernistička paradigma je neo-marksistička teorija koja je nastala kao reakcija na primordijalističke i perenijalističke teorije o nacionalizmu, ali je i s druge strane pokušala da ispravi nedostatke i jednostranost klasičnog marksističkog pristupa koji je sve društvene fenomene svodio na klasnu borbu a nacionalizam doživljavao kao prostu manipulaciju

¹²⁹ To je ono klasično shvatanje identiteta A=A, kako ga je Hajdeger opisao analizirajući istoriju zapadne metafizike. Protiv ovog shvatanja identiteta usmereno je gotovo celokupno filozofsko stvaralaštvo druge polovine 20. veka.

¹³⁰ Sedesete godine su naročito obeležene ovim intervencijama. Amerikanci su intervenisali u Vijetnamu i u čitavom nizu južno-američkih zemalja, a Brežnjev je čak i razvio doktrinu o ograničenom suverenitetu i nevažnosti suvereniteta između komunističkih zemalja, kako bi se objasnila intervencija SSSR-a u Čehoslovačkoj.

¹³¹ Naše izdanje, Benedikt Anderson: *Nacija - zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.

¹³² Naše izdanje, Ernest Gelner: *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Nov Sad, 1997.

¹³³ Naše izdanje, Erik Hobsbaum: *Nacije i nacionalizam od 1780*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.

buržoaske klase osećanjima i potrebama proletera i seljaka. Oni dobri i korisni elementi koji su od marksizma nasleđeni su ideja o naciji kao istorijskom konstruktu i ideja o realnim ekonomskim i društvenim potrebama koje je nacionalistička ideologija zadovoljavala u datom istorijskom periodu, kao i ukazivanje na značaj elite i države i njениh institucija kao mobilizirajućeg instrumenta vladajuće elite...

Međutim, Hobsbaum je radikalizujući modernističku paradigmu i ovu ideju o naciji kao konstruktu, zapravo napravio korak nazad u plauzibilnosti ove paradigmе jer se približio klasičnom marksističkom stanovištu. Konsekvenca je bila zaključivanje da je nacionalizam kao neobavezni istorijski konstrukt završio svoju istorijsku misiju i da ulaskom u doba većeg protoka kapitala i informacija te stoga i intenzivnijeg regionalnog i globalnog povezivanja, za njim prestaje svaka potreba. Iz toga je sledio čuveni zaključak Hobsbaumove studije da "nacionalizam više nije svetski politički program" i da je "istorijski manje značajan".¹³⁴ U poslednjem pasusu pomenutog dela, ovaj autor je ustvrdio da pojmovi nacija i nacionalizam "nisu više adekvatni pojmovi za opisivanje, a pogotovo za analizu, političkih entiteta koji se opisuju kao takvi, ili čak za osećanja koja se izražavaju ovim rečima."¹³⁵

Hobsbaum se pridružio Džonu Broljiju u kritici ranijih, umerenijih modernističkih teorija (Gelnerove i Andersonove) koji su smatrali da "očigledan uspeh nacionalizma znači da je nacionalizam veoma duboko ukorenjen u misli ili ponašnja ljudi", pa je prepostavio da će nacionalizam uskoro nestati sa nestankom nacije-države. Ovu svoju nadu autor je potkreplio poslednjim argumentom iznetim u knjizi, tj. činjenicom da su istoričari počeli da napreduju u proučavanju i analizi nacija i nacionalizama. Pozivajući se na Hegelovu izrek u Minervinoj sovi mudrosti koja izleće u sumrak, Hobsbaum je predvideo da je dobar znak to što ova sova "sada kruži nad nacijama i nacionalizmom"¹³⁶

Ovaj njegov argument se pokazao pogrešnim na dva načina. Najpre, pokazalo se da je veliko interesovanje naučnika za nacionalizam uzrokovano svim onim mnogobrojnim aspektima i elementima koji su povezani sa ovom problematikom i koje ovakve jednostrane

modernističke paradigmе nisu mogle da zahvate. Nakon svih mogućih ponuđenih definicija pojma nacionalizma, uvidelo se da je jedini mogući način njegovog "definisanja" Vitgenštajnova teoriјa o porodičnim sličnostima. Postoji ogroman broj elemenata koji su potrebni za određenje nacionalizma, ali nijedan od konkretnih slučajeva ne sadrži sve te elemente već svaki sadrži drugaćiju kombinaciju dovoljnog broja različitih elemenata (kao što su jezik, religija, kultura, zajednička mitologija i sećanja, istorijsko iskustvo, simboli, ekonomija, ratovi...) Sva ova raznolika iskustva otvorila su ogromno neistraženo polje za tematizaciju nacionalističke problematike u koje su se uključili misloci najrazličitijeg profila: od filozofa, etičara, analitičara pojmove, preko sociologa, politikologa, psihologa, istoričara, teoretičara kulture i mitologije, antropologa, feministica...

Drugi odlučujući faktor za ekspanziju nacionalističkih studija je potpuna eksplozija, nasuprot Hobsbaumovim predviđanjima, nacionalizma u 90-im. Uprkos predviđanjima da će u eri globalizacije, dakle sve većeg prožimanja, nacionalizam nestati sa scene ili da će nacionalni identitet izgubiti na značaju, pokazalo se sasvim obrnuto da je taj oblik identiteta postao najznačajniji na kraju 20. veka. To su pokazali kako radikalni primeri Balkana i istočne Evrope, tako i sukobi u Africi, Kašmiru, bivšim sovjetskim azijskim republikama, Istočni Timor, konačno i sama Zapadna Evropa odnosno Evropska unija (Severna Irska, Škotska, Španija, Belgija, regionalne tenzije u Francuskoj i Italiji). Kao nimalo bezznačajan kuriozitet pomenimo i sve prisutniju modu u SAD da različiti pripadnici američke političke nacije dodaju svom identitetu prefiks koji ističe njihovo različito etničko poreklo: dakle ne samo Afro-amerikanci već i Hispano-amerikanci, Anglo-amerikanci, Čeho-amerikanci, Poljski-amerikanci i sl.

Sva ova kretanja su empirijski pokazala koliko je modernistička paradigma nedovoljna i stoga su izazvale ozbiljnu kritiku same paradigmе. Ove kritike su uglavnom isle u pravcu pridavanja većeg značaja socio-biološkim i kulturno-simboličkim aspektima problematike. Takođe se ukazivalo na elemente nacionalnog i etničkog identiteta koji su postojali i pre savremenog nacionalizma (za koji se obično smatra da počinje sa francuskom buržoaskom revolucijom). Naročito je istaknuta i potreba ljudskog bića za pripadanjem zajednicu i za uživanjem određenog specifičnog simboličkog i kulturnog nasledja.

¹³⁴ Hobsbaum, ibid, str. 205.

¹³⁵ Ibid, str. 206.

¹³⁶ Ibid.

Primer Evropske unije je takođe pokazao koliki je značaj tih drugih elemenata identiteta i da prosto institucionalno nametanje i konstruisanje nije delotvorno bez dugoročnog stvaranja istinskog osećaja pripadnosti jednoj evropskoj, političkoj, ali i simboličko – kulturnoj zajednici.

Za detaljno, veoma instruktivno upoznavanje sa tokom ove diskusije i recentnim rezultatima, a zašta mi ovde nismo imali mesta, treba pogledati knjigu Entoni Smita iz 1998. godine, *Nacionalizam i modernizam -Kritički pregled recentnih teorija o nacijama i nacionalizmu*.¹³⁷ Ovaj rad predstavlja najbolji pregled i uvod u celu problematiku i u njeno sadašnje stanje. U prvom delu se kritički iznose najrelevantnije modernističke teorije a u drugom delu njihovi najznačajniji oponentni (primordijalizam, perenijalizam, socio-biološke teorije, etno-simbolizam...)

2. Druga značajna diskusija vezana za nacionalizam pokrenuta je knjigom izraelske autorke Jael Tamir, koja se pod nazivom *Liberalni nacionalizam*¹³⁸ pojavila 1993. godine. Naime, kao što smo već pomenuli, nakon Drugog svetskog rata u zapadnoj Evropi dominira jedno apstraktno i neistorijsko shvatanje liberalizma, koje ga izjednačava sa kosmopolitizmom i koje nema nikakav pozitivan odnos prema nacionalnoj državi i svemu što je povezano sa partikularističkim, nacionalnim i specifično-kulturalnim elementima. Takvo shvatanje je 80-ih i naročito 90-ih pokazalo koliko ne odgovara stvarnosti i postalo je predmet ozbiljnog preispitivanja i kritike. Zanimljivo je da se pri tome retko ko vratio samom tumačenju klasika liberalne političke misli (Hobs, Tokvil, Mil, Macini, Fihte), već su pokušaji dolazili iz dva sasvim različita pravca.

Jedan je došao od strane tzv. *komunitarista* (Mekintajer, Sandel, Tejlor, Volcer) koji su oživeli klasično shvataje politike koje ide od Aristotela, u kome se ističe primat zajednice i zajedničkih elemenata (naročito zajedničke, partikularne kulture i tradicije) nad apstraktnim individualizmom.¹³⁹ Drugi pravac je bio refleksija ličnog iskustva

¹³⁷ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, Routledge, 1998.

¹³⁸ Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, 1993.

¹³⁹ Izvinjavam se čitaocima na ovako banalnim formulacijam. Priroda teksta mi nalaže samo pregled tendencija i isticanje najupečatljivijih elemenata koji su osporili vladajuću liberalnu paradigmu. Svi pominjani autori su izuzetno vispreni i lucidni mislioci, koji se

realnosti koja je ostala nereflektovana u apstraktnim teorijama. Došao je od takozvanih *kulturalista* među kojima su najznačajniji Vil Kimlika i pomenuta Jael Tamir.

Ova druga autorka pošla je od sopstvenog jakog osećanja pripadnosti svojoj nacionalnoj zajednici s jedne strane i takođe snažne privrženosti liberalnoj ideologiji s druge strane. Njen cilj je bio da te dve stvari ujedini i pomiri. Rezultat je pomenuta brillantna knjiga nastala pod mentorstvom Isaije Berlina. Svoju knjigu autorka zaključuje sledećim rečima: "Ali postnacionalno doba u kome su nacionalne razlike izbrisane i svi sudeluju u jednoj plitkoj univerzalnoj kulturi, gledaju sapunice i CNN, jedu Mekdonalds, piju Koka-kolu, i vode decu u lokalni Diznilend, jeste pre noćna mora nego utopijska vizija.

Ovo bi moglo izgledati kao uzaludne brige u tragičnim vremenima, kada fanatične verzije nacionalizma uzrokuju tako mnogo bola i patnji. Ali upravo u takvim vremenima individue su primamljene pozivima kosmopolitskih vizija, koje previđaju važnost nacionalnih aspiracija. Način da se suprotstavi etnocentričnom nacionalizmu nije da se sugerise kako bi nacionalni interes trebalo u potpunosti da se poriče, već treba ponuditi alternativno nacionalno shvatanje. Izgleda prilično jasno da nacionalizam neće naprsto nestati, i pitanje koje ostaje otvoreno jeste da li će njegov izgled biti neki oblik otrovnog etnocentrizma ili trezvena vizija, vođena poštovanjem liberalnih vrednosti."¹⁴⁰

Važno je uočiti da u oba ova pravca kulturni elementi igraju presudnu ulogu, a za potrebe ovog članka zanimljivo je da Tamir upravo potencira popularnu kulturu.

3. Osnovni rezultat ovog pregleda koji je nama potreban je ukazivanje na veoma široko shvaćen pojam nacionalizma.

razlikuju između sebe samih i apostrofiraju različite elemente. Takozvana diskusija liberala i komunitarista koja je trajala 80-ih i 90-ih, naročito u SAD, veoma je bogata i plodotvorna, a zanimljivo je da je pri kraju sam Čarls Tejlor naglasio da se uglavnom radi o sporu unutar same, široko shvaćene liberalne paradigme i da je cilj komunitarista bio dopuna aktuelnog shvatanja liberalizma onim elementima klasične politike koji su vladajućim tumačenjima nedostajali. Pogledati njegov tekst "Nesporazum: debata liberala i komunistrista" u Čarls Tejlor, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug 2000.

¹⁴⁰ Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, 1993. str. 167

Nacionalizam, kao ideologija i kao pojam treba posmatrati spektralno. Njegova razna značenja i oblici se mogu sagledavati na jednom zamišljenom spektru na čijem se jednom kraju nalaze krajnje benigni oblici afirmacije različitosti, sopstvene kulture, kreativnosti itd. a na drugom kraju pomenuti radikalni virulentni oblici poput šovinizma, isključivosti, torture i sl. Razni oblici aktuelnih nacionalizama obično se smeštaju negde u sredini između ova dva ekstrema a zadatak svake odgovorne elite je da svoj nacionalizam usmerava ka onom prvom kraju spektra. Jako je bitno za nučnika da vodi računa o ovoj širini značenja, a ne da u skladu sa vladajućom ideologijom redukuje sadržaj ovog pojma na značenja koja se nalaze na šovističkom kraju spektra, jer onda više nije naučnik već ideolog i političar.

Pitanje odnosa nacionalizma i internacionalizma smo već delimično dotakli pričom o odnosu nacionalizma i kosmopolitizma, ali treba se podsetiti i nekih bitnih istorijskih detalja. Druga polovina devetnaestog veka obeležena je usponom radničkih pokreta širom Evrope. Markiszam je bio samo jedan deo širokog ideološkog spektra koji su radnici prihvatali, ali zajedničko im je svima bilo to što su isticali kako su nacionalizmi manipulativna izmišljotina pojedinih buržoazija koja služi za demobilisanja i razjedinjavanje radničke klase, kao i za legitimisanje eksploracije radnika u pojedinim zemljama od strane njihove lokalne buržoazije. Stoga se kao osnovni zadatak nametalo dezavuisanje nacionalističke ideologije kao iskrivljene svesti i ujedinjavanje internacionalnog proletarijata u borbi protiv internacionalne buržoazije. Ovo je najradikalnije formulisano čuvenim sloganom “Proleteri svih zemalja ujedinite se!”.

Ove diskusije su dramatičan oblik imale naročito pri kraju 19. i početkom 20. veka kada su okolnosti nametale radnicima pojedinačno i radničkom pokretu globalno, odluku o tome koji oblik identiteta vide kao primarniji i značajniji.¹⁴¹ Kao što je poznato proletariat je odlučio da je ipak nacionalni identitet bitniji, gotovo sve leve partie su glasale u svojim parlamentima za ratne kredite, a Druga internacionala se raspala.

¹⁴¹ Zanimljivo svedočanstvo o tome može se naći u delu Žorža Sorela koji sve vreme polemiše sa francuskom socijaldemokratijom, koja je u predvečerje rata sve odlučnije afirmisala nacionalni identitet na uštrbu internacionalnog proleterskog. Pogledati u Žorž Sorel, *Revolucija i nasilje*, Globus, Zagreb.

Ovo je najznačajniji primer nečega što se pokazalo kao pravilo: uvek u sukobu nacionalnog i internacionalnog identiteta, a naričito je to izraženo u kriznim u trenucima, nadvrlada onaj prvi, obično na zgražanje humanističke inteligencije.

Njihov problem je u nerelatom i utopijskom shvatanju o ljudskoj prirodi. Ovakva odluka pojedinaca uvek se tumači kao dokaz da još nije dozrela svest, da je još uvek primitivno-tribalistička i da se ljudi stoga i dalje dele u plemenske grupe umesto da shvate da su najpre pripadnici čovečanstva. Ovakvo shvatanje potpuno ignoriše činjenicu da su potrebe za kompeticijom i sukobom suštinske potrebe čoveka i da ih on zbog niza faktora i kretanja u svetu najbolje ostvaruje kao pripadnik nacionalnih zajednica.¹⁴² Određena vrsta takvog “tribalizma” će vek ostati svojstvena najvećem broju ljudi jer sama po sebi ta svest nema ničeg lošeg. Ne vidim šta je loše u činjenici da se jedna grupa nadmeće sa drugom. Problem je, naravno, oblik u kome se ta kompeticija odvija i koji može varirati od sportskog, ekonomskog i kulturnog nadmetanja do krvavih ratova, genocida i drugih zločina.

Iskustvo 20. veka govori nam da svaki oblik internacionalizma za ogromnu masu ljudi (gotovo sve sem veoma malog broja intelektualaca, umetnika i biznismena koji imaju tu privilegiju da slobodno mogu putovati po svetu i osećati se apatridima) može doći samo kao nadgradnja, kao dodatni oblik identiteta uz već postojeće oblike gde je nacionalni najdominantniji. Pokušaji stvaranja multinacionalnih federacija (SSSR, Čehoslovačka i SFRJ) su propali čim je propala odozgo, na silu nametana ideologija koja ih je obuhvatila. Primer Evropske unije, koji se često ističe kao navodni primer nadilaženja nacionalnih država i nacionalnog identiteta, je baš dobar primer za našu tezu. Uprkos ogromnoj ideološkoj propagandi, i velikim sredstvima koja se za te potrebe izdvajaju, najveći broj građana EU sebe doživljava primarno kao pripadnike određenih nacija a tek onda kao pripadnike

¹⁴² Upravo ovde nam je umerena modernistička paradigma presudna za objašnjenje zašto se potreba za kompeticijom i sukobom u modernom svetu najbolje zadovoljava pripadanjem naciji; u pitanju je čitav niz faktora koji objašnjava ekonomskim i političkim razlozima uzrokovani intenzifikaciju povezanosti unutar država koja iziskuje zajedničko obrazovanje, vernakular, ekonomiju, vojnu industriju... Sve ovo zajedno sa kulturno-simboličkim elementima vodi bujanju zajedničkog identiteta unutar jedne etno-nacionalne grupe koja se suprotstavlja, nadmeće i sukobljava sa drugim takvim grupama.

Evropske unije ili kao Evropljane. (Zanimljivo je da im to postaje važno tek kada se određuju prema Amerikancima.) Čak i sama ideja o višeslojnem ili višestepenom identitetu, koja je veoma upotrebljiva i primamljiva kao kompromis normativnih programa sa relnošću, zasad ne daje mnogo praktičnih rezultata. I dalje je daleko predominatan osećaj pripadnosti pojedinim nacijama.

4. Odgovor na pitanje zašto je to tako možemo naći u našoj sledećoj temi, a to je pitanje položaja nacionalizama i nacionalnih identiteta u doba globalizacije. Opšte mesto raznih prosvetiteljskih teorija nastalih u poslednjih nekoliko vekova je teza da će jednog dana usled većeg i intenzivnijeg kretanja i protoka ljudi, informacija i kapitala, nacionalne i državne granice izgubiti svoj značaj. Sve ove mislioci nadahnjivala je plemenita ali utopiskska vizija o *Jednom svetu*, razlikama koje se gube, univerzalnoj ravnopravnosti, proliferaciji ideja i sveopštoj solidarnosti. Ova vizija počiva na shvatanju ljudske prirode koje se može nazvati *antropološki optimizam*.

Naime teorije o ljudskoj prirodi na kojima počiva svaka politička teorija¹⁴³, mogu se podeliti u tri grupe; antropološki optimizam (prisutan kod prosvetiteljskih teorija liberalne i socijalističke orientacije; ideja o fundamentalnoj dobroti ljudske prirode), antropološki realizam (prisutan u spisima umerenih teoretičara kao što je Aleksander Hamilton; čovek nije po sebi ni dobar ni loš već može biti i jedno i drugo) i antropološki pesimizam (zastupali su ga najčešće mislioci reformacije – sama ideja suvereniteta je u direktnoj vezi sa ovom idejom, zatim mislioci kontrarevolucije i restauracije poput De Mestra i Donoso Kortesa, kao i konzervativci 20. veka poput Karla Šmita). I pesimizam i realizam zahtevaju jake institucije koje će ograničavati čoveka da ne nanosi zlo drugima. Međutim, za antropološke optimiste loše uređenje i vaspitanje su krivi što on ponekad naginje zlu i stoga oni smatraju da se sve te loše inklinacije mogu otkloniti prosvetljivanjem i obrazovanjem. To se postiže i bližim i intenzivnjim kontaktima među različitim ljudima; ljudi se navodno boje različitog jer ga ne poznaju, a kad ga upoznaju zavoleće ga ili će bar naučiti da ga cene, poštiju ili tolerišu. Stoga će kao rezultat

¹⁴³ Ovo su uvideli svi veliki mislioci nevezano od svoje ideološke pozicije. Navedimo samo imena Karla Šmita i Isaije Berlina.

većeg mešanja nestati strahovi, nepoverenje i granice u jednoj univerzalnoj otvorenosti i proliferaciji ideja i kultura.

Međutim, realnost nikada nije odgovarala ovoj viziji, a sva je prilika da će tako i ostati. Ova teza koja tvrdi da se granice uklanjuju time što ih ljudi više prelaze svakim danom doživljava ozbiljna osporavanja. Još 50-ih godina u svom briljantnom romanu *O junacima i grobovima*, u čuvenom odeljku “Izveštaj o slepima”, Ernesto Sabato je napisao ove redove:

“Jedna skromna učiteljica po imenu Norma Gladis Puljeze, koja mi je mesecima služila da proučim izvesna reagovanja tobožnjih intelektualaca, mislila je da mržnju i ratove među ljudima raspiruju međusobno nepoznavanje i opšte neznanje. A ja sam joj morao objašnjavati da jedini način održavanja mira među ljudima jeste međusobno nepoznavanje i opšte neznanje. Jedino u tim uslovima, ova stvorenja su relativno dobroćudna i pravedna, jer svi smo mi prilično ravnodušni prema stvarima koje nas ne zanimaju.”¹⁴⁴

Sabatova formulacija je u skladu sa njegovom umetničkim temperamentom i namernim ciničnim radikalizovanjem, preterana. Ali ista ova intuicija, suprotstavljena prosvetiteljskom shvatanju, razvijena je u čuvenom eseju Frederika Barta “Etničke grupe i njihove granice”, prvoobjavljenom 1969.¹⁴⁵ Kao rezultate istraživanja o etničkim grupama i njihovom odnosu prema granicama, Bart tvrdi dva otkrića:

”Najpre, jasno je da granice odolevaju uprkos strujanju pojedinaca koji ih prelaze. Drugim rečima, distinkcije između etničkih kategorija ne počivaju na odsustvu pokretljivosti, kontakata i informacija, već

¹⁴⁴ E. Sabato, naše izdanje str. 267. Ovaj čudesni deo, “Izveštaj o slepima” koji spada u sam vrhunac književnosti prošlog veka, poslužio je Sabatu kao mogućnost da ismeje sva ova banalna utopistička shvatanja radikalne levice a koja i danas, u malo izmenjenom vidu (sad se ti ljudi zovu levi liberali pošto nije više moderno biti samo levičar), čine ideologiju koja nas na bezobrazan i nametljiv način spopada i glajhšaltuje direktno ugrožavajući osnovna prava na toleranciju i slobodu mišljenja, koja zapravo i čine osnovu liberalnog shvatanja sveta. Slične je intencije skoro jednako briljantan produkt Milana Kundere *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, naročito delovi o Velikom maršu evropskih levih intelektualaca kao velikom besmislenom banalnom foliranju neodraslih ljudi.

¹⁴⁵ Pogledati naš prevod eseja “Etničke grupe i njihove granice” Frederika Barta, objavljen u knjizi *Teorije o etnicitetu*, autora Filipa Putinja i Žoslin Stref-Fenera. Izdanje XX vek, 1997. Str. 211.

podrazumevaju društvene procese isključivanja i uključivanja kojima se diskrette kategorije održavaju *uprkos* promenama u pogledu učestvovanja i pripadnosti u toku individualnih životnih istorija. S druge strane, otkriva se da stabilni društveni odnosi, postojani i neretko od vitalnog socijalnog značaja, opstaju s obeju strana takvih granica i često bivaju zasnovani upravo na tim dihotomnim etničkim statusima. Drugačije rečeno, etničke distinkcije ne zavise od odsustva interakcije i društvenog prihvatanja već, naprotiv, predstavljaju same temelje na kojima su izgrađeni sveobuhvatniji društveni sistemi. Interakcija u takvom društvenom sistemu ne vodi njegovom iščezavanju pod dejstvom promene i akulturacije; kulturne razlike mogu opstajati uprkos međuetničkom kontaktu i uzajamnoj zavisnosti pojedinih grupa.¹⁴⁶

Iskustvo zapadnoevropskih zemalja ovo potvrđuje u velikoj meri. Etničke zajednice imigranata su sve veće i sve značajnije u ukupnom procentu stanovništva a time i u ukupnom društvenom i kulturnom životu. Ali proliferacija i mešanje ovih zajedница sa belim, starosedelačkim ili "domorodačkim" stanovništvom je veoma mala. Preovladajuća je tendencija pravljenja njihovih etničkih četvrti u kojima oni stvaraju svoj svet u malom, uključujući i hranu, prodavnice, jezik, običaje, kompletну kulturu. Ono što je zabrinjavajuće za vlasti tih država je da u tim svojim svetovima ove zajednice organizuju i svoju posebnu strukturu kriminala i gotovo separatnog političkog poretku – obe stvari se baziraju na njihovoj običajnoj tradiciji i vezama što im daje posebnu čvrstinu i stoga te poretkе pretvara u države unutar država. Frapantan je slučaj Francuske i Velike Britanije gde već postoje veliki delovi gradova u koje policija gotovo da ne sme da proviri.¹⁴⁷

Ovo je inače povezano sa velikim strukturnim problemom zemalja Evropske unije koji se sastoji u sledećem: u EU preovlađuje staro stanovništvo, natalitet opada dok je ekonomija i dalje u ekspanziji. Time se otvara pitanje ogromnog deficit-a radne snage. U nedostatku domaće radne snage ona se mora uvoziti iz nerazvijenih, uglavnom afričkih i azijskih zemalja, i to najčešće njihovih bivših kolonija. S druge strane većina ovih zemalja i dalje ima u najmanju ruku ambivalentan odnos

prema dobu kolonijalizma i odatle se vuče veliki stepen rasizma i netrpeljivosti prema ovim drugim kulturama, te prema pripadnicima tih kultura - njihovim bivšim robovima. Dakle s jedne strane postoji nužna potreba da se ti strani ljudi prihvate i na neki način integriraju u društvo, a sa druge postoji teško otklonjiva mržnja i netrpeljivost prema njima i njihovim kulturama, strah od očigledne promene u izgledu domaćih društava.

Ranije, dok je priliv stranaca bio manji, bilo ih je lako integrisati putem asimilacije i to je smanjivalo strah od promene strukture i kulture društva. Danas su to međutim višemilionske zajednice kojima ne pada na pamet da se asimiliju već počinju da predstavljaju veliku političku snagu u ovim društвима i traže puno priznavanje svog kulturnog, verskog, pa čak i manjinskog nacionalnog identiteta, na zgražavanje domaćeg stanovništva. Ideologija multikulturalizma i interkulturalizma zasada daje slabe rezultate u Evropi upravo zbog razloga koje je Bart naveo: zajednički život ili život jednih pored drugih, mnogo češće afirmiše razlike no što ih briše. Rezultat je rast etničkih i rasnih tenzija koji se poslednjih godina zapaža u Nemačkoj, Francuskoj, Španiji i Velikoj Britaniji (gde su nedavno u Bredfordu izbili dosad najveći rasni sukobi između belaca i azijske zajednice).

Ovom Bartovom uvidu, dodajmo i tezu naznačenu kod Dejvida Helda da globalizacija generalno upravo vodi jačanju pojedinih nacionalnih identiteta. Held kaže:

"...globalizacija u oblasti komunikacija i informacija daleko od toga da je stvorila osećanje zajedničke ljudske svrhe, interesa i vrednosti. Umesto toga, ona je poslužila da se pojača osećanje važnosti identiteta i različitosti, što je dovelo do dalje "nacionalizacije" politike."

Held u produžetku citira H. Bula koji je uočio da svest o drugim društвима "...otkriva sukobe interesa i ideologija koje postoje."¹⁴⁸ On takođe primećuje da su moguće posledice globalizacije i "političko sektaštvo, politička fragmentacija i dezintegrativni trendovi."¹⁴⁹

I zaista, naročito u nehrisćanskim zemljama uočava se veliki otpor svemu onome što se pod firmom globalizacije nameće kao unificirajuće a što te stare kulture poput islamske ili konfučijanske doživljavaju kao

¹⁴⁶ Frederik Bart, *ibid*, str. 214.

¹⁴⁷ Ovo je veoma upečatljivo prikazao Metju Kasovic u svom debitantskom filmu *Mržnja*.

¹⁴⁸ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, str. 118.

¹⁴⁹ *Ibid*, str. 120.

direktni napad na sopstveni identitet, kulturu i tradiciju. Posledica medijske i potrošačke amerikanizacije je i reaktivno jačanje verskih fanatizama i fundamentalizama u mnogim delovima sveta.

Svi ovi procesi koje smo gore pobrojali ukazuju na izuzetan značaj fenomena nacionalizma u savremenom svetu i na njegove perspektive koje se ne smeju zanemariti u analizi sadašnjice i bliske prošlosti, baš kao ni u predviđanju budućnosti. Pri tome se ovaj fenomen mora sagledavati u svoj složenosti svog identiteta i svog odnosa prema drugim pojmovima i procesima.

b)

1. Tek sada kada smo postavili okvir, relevantnu osnovu za razumevanje problema nacionalizma, možemo preći na naš osnovni zadatak, a to je ispitivanje da li je Milošević bio nacionalista, odnosno u kom smislu je on to mogao biti, a u kom nije.

Obično se smatra da je Milošević nacionalista zato što je njegovo ime povezano sa i najistaknutije u procesu povratka nacionalizma kao dominantne ideologije u Srbiji i Jugoslaviji; odnosno, on je bio najupečatljivija politička figura u vreme kada su se ovi procesi odigravali. Sam po sebi ovaj argument nema nikakvog značaja. Sledеји ovu logiku Milošević bi mogao biti proglašen i liberalnim demokratom – on je takođe bio najupečatljivija i najmoćnija politička figura na našim prostorima i u vreme kada je bar formalna liberalna demokratija reinstalirana na području Jugoslavije i Srbije. Štaviše, ovaj argument se veoma često poteže od Miloševićevih socijalista: upravo je on navodno “dao” Srbima demokratiju, tj. višestranačke izbore i sve ostalo što uz njih ide.

Smatram da je nepotrebno pokazivati da Milošević nije liberalni demokrata. Uvođenje višestranačkih izbora i bar formalno-demokratskih institucija u Srbiji bila je iznudica na koju je on teškom mukom pristao iako je bio u boljoj političkoj poziciji od svih drugih i sa sigurnošću mogao da računa da će dobiti izbore. Međutim, vezanost za komunističku autoritarnu ideologiju, stvarala je kod njega emotivni otpor prema svemu što se sa njom kosilo, te je htio da je sačuva što je duže mogao. Pritisak iznutra, iskustvo Čaušeskuove Rumunije i održavanje izbora u svim drugim republikama SFRJ, naterali su ga da

ipak prihvati uvođenje demokratskih institucija i simulacije političkog pluralizma. Ali to očigledno nije značilo njegovu privrženost toj ideologiji, već njeno prihvatanje kao nužnog zla (“mode”), protiv koga je svim silama nastojao da se bori na real-političkom nivou jer, iako mu je njeno simboličko prihvatanje davalo legitimitet i smanjivalo politički pritisak, ipak je znao da tu leži potencijal koji, ako se ne kontroliše, kad tad se može razviti i ugroziti mu vlast.

Milošević je ostao istinski protivnik političkog pluralizma i vrebaio je svaku priliku da ga obesmisli, ogadi narodu i reši ga se kao nezgodnog, ali nužnog saputnika. Pravljenje i afirmacija JUL-a i njegove ideologije, kao i stalna okrenutost ka Kini i ruskim komunistima, bio je očigledan pokušaj koji je išao u tom pravcu. No, na njegovu žalost, logika svetskih poslova i unutrašnjih dešavanja išla je u drugom pravcu, te bi ukidanje političkog pluralizma bilo i spolja i što je još važnije iznutra doživljeno kao anahronizam i teška provokacija, smrtna presuda njegovoj vlasti. Naročito zato što se narod vrlo brzo okrenuo od Miloševića i što, iako nije našao odgovarajuću političku alternativu, ipak je samu ideju pluralizma i višepartijskog nadmetanja brzo prihvatio kao nezamenjivi deo života.

Dakle, iako je Milošević iznudicom prihvatio institucije liberalne demokratije on sam očigledno nije bio liberalni demokrata, i to niko ozbiljan ne spori. Zašto se onda izbegava da se ista logika uoči u njegovom odnosu prema nacionalizmu?¹⁵⁰ Njegov odnos prema nacionalizmu isti je kao odnos prema institucijama liberalne demokratije. Često se ističe, s pravom, da Milošević nije bio vezan ni za jednu ideologiju i da ih je sve koristio kao instrumente očuvanja gole vlasti koja je sama sebi bila cilj. Međutim, ipak se ne sme zaboraviti privrženost komunističkoj ideologiji jugoslovenskog tipa (titoizmu) koja je ostala da tinja ispod naslaga političkog pragmatičara. U vezi sa ovim nikada nije suvišno istaći uticaj njegove supruge Mire Marković koje je do kraja ostala klasični titoista i koja je imala tu privilegiju da otvoreno sme da govori ono što su ona i muž osećali i u šta su verovali. Za takvu ideologiju i liberalna demokratija i nacionalizam su smrtni neprijatelji; to se sasvim jasno može videti u spisima Mire Marković. Ali, kao što je

¹⁵⁰ Kao što ćemo videti, uzrok tome su ideološki i politički razlozi kojima su analitičari opterećeni.

morao da prihvati/toleriše liberalnu demokratiju, tako je morao da prihvati i toleriše i povratak nacionalizma.

Ono što se zaboravlja je da su se ove dve ideologije istovremeno vraćale na scenu u celoj Istočnoj Evropi 80-ih i ono što se ignoriše i potiskuje jeste činjenica da je borba protiv SSSR-a u istočnoevropskim zemljama najpre doživljavana kao nacionalistička borba protiv okupatora, zajedno sa ekonomskom borbom protiv neefikasne privrede i borbom za političke slobode protiv totalitarne vladavine. Velikoj većini ovih zemalja komunizam je bio nametnut od strane spoljne sile, SSSR-a i u mnogima je dolazilo do pobuna koje su gušili sovjetski tenkovi. Prisustvo SSSR-a i komunističke internacionalističke ideologije jednak je shvatano kao okupacija. Stoga je oslobođanje od svega toga bilo vođeno jakim nacionalističkim impulsima, povratkom svemu onome što je nasilno potiskivano: sopstvenoj tradiciji, religiji, kulturi, folkloru, mitovima, dakle sopstvenom nacionalizmu, koji je, kako to obično biva, vraćen u najradikalijem i najekstremnijem vidu (kako zbog osećaja pobeđe tako i zbog nečiste savesti većine onih koji su ga preko noći prihvatali, naročito bivše komunističke elite koja se kačila na novi voz koji je do juče osuđivala).

Isti je slučaj bio u Jugoslaviji i u Srbiji. SFRJ je već sa Titovom smrću počela da se raspada jer više nije bilo harizme i ideologije koja je mogla tako heterogenu zajednicu da drži na okupu. Naročito zato što je Ustav iz 1974. bio sve drugo samo ne ozbiljan ustav jedne sredene države. Tokom 80-ih se polako otkrivalo na kako je lažnim i nesigurnim temeljima ta zajednica bila postavljena. Ekonomski kriza je samo pojačala tenzije i ubrzala proces razotkrivanja golotinje “cara”. I kao u drugim istočnoevropskim zemljama, tako i u SFRJ dolazi od polovina 80-ih do povratka nacionalizma koji je i tu kao i drugde išao sa propašću komunističkog internacionalizma. Ovaj proces su pokrenuli Albanci još 1981. godine tražeći Republiku Kosovo i nastavljući progon Srba i Crnogoraca na Kosmetu. Kao reakcija na ovo eksplodirao je srpski nacionalizam. Hrvatski je bio sve vreme prisutan i pažljivo negovan, a kod Slovenaca je to već od kraja 70-ih bio širok pokret u kome su

participirale i etatističke i alternativne strukture.¹⁵¹ Sve ovo je dovelo do toga da se od polovine 80-ih nacionalizam i zvanično etablira kao vladajuća ideologija.

Ovaj proces Milošević, kao pametan tehničar vlasti, nije smeо da ignoriše. Za razliku od svog kuma Ivana Stambolića, koji je takođe osećao da pitanje položaja Srbije i srpske nacije u Jugoslaviji mora da se postavi, ali nije imao snage da to učini, ovaj drugi je to učinio na radikalni i manipulativan način. No, ne treba zaboraviti činjenicu da je Milošević do samog kraja insistirao na očuvanju Jugoslavije i SKJ, a sebe pokušavao da instalira kao novog Tita. Tek kada je postal očigledno da jugoslovenska ideologija nema više nikakve relevantne snage, odlučno se prihvatio upravljanja naraslim srpskim nacionalizmom.

Međutim, i to prihvatanje bilo je veoma nerado uradeno – ne zaboravimo njegovu sentimentalnu privrženost titoizmu. Ali sa nacionalizmom je mnogo manje smeо da se pogada, i da ga eskivira, nego sa uvodenjem liberalno-demokratskih institucija; ovo drugo je predstavljalo samo formu u koju svakakve ideologije mogu da se ugrađuju, a ono prvo je, međutim, bilo meso, sadržaj, lavina koja je tektonski nailazila i nosila sve pred sobom. U nju se moglo uključiti na vrhu i delimično je kontrolisati, upravljati njome, ili potonuti i nestati u njoj. Veoma nerado, zbog svog ideološkog otpora, ali rado zbog njene snage i potencijala, Milošević je prihvatio da njome upravlja.

Prema tome jasno je da je Milošević morao nacionalizmu da se prikloni, a nije ga on sam stvarao. Nacionalizam je kod svih jugoslovenskih naroda (kao i kod svih istočnoevropskih i zapadnoevropskih) u većoj ili manjoj meri bio sve vreme prisutan (naročito u rubnim područjima BIH, Hrvatske, i na Kosmetu, gde su tokom Drugog svetskog rata počinjeni veliki nekažnjeni i potiskivani zločini i gde rat niskog intenziteta i mržnje nikada i nije prestajao). On se samo oslobodio stega komunizma i upravo zbog svog dotadašnjeg potiskivanja vratio se u najekstremnijem vidu. Nerazumevanju ovoga procesa užasno doprinosi ideološka dominacija hobsbaumovski

¹⁵¹ Ovaj proces u Sloveniji najviše liči na procese u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj: i danas svi ističu samo liberalno-demokratske i reformske elemente u njemu, dok se očigledno nacionalistički podstrek potpuno ignorise.

shvaćene modernističke paradigmе u tumačenju nacionalizma, za koju smo videli da je jednostrana i neadekvatna. Dakle, shvatanje nacionalizma kao golog konstrukta koji po želji pravi i kojim manipuliše elita. Ovo shvatanje ne odgovara na pitanja zašto baš nacionalizam, a ne neka druga ideološka paradigmа dobija tako veliki značaj, odnosno, zašto se nacionalizam koristi kao sredstvo mobilizacije, a ne recimo klasna borba ili drugi alternativni modeli.¹⁵²

Elem, čini mi se da se daleko adekvatnije tumačenje procesa koji su doveli do raspada SFRJ dobija ako se odbaci Hobsbaumova radikalna neo-marksistička teorija o golom konstruisanju, i prihvati daleko realnija i umerenija teza o tome da je nacionalizam kao noseća, ali u određenoj meri potiskivana, ideologija sve vreme bio prisutan, te da je eksplodirao kada je komunistički internacionalizam propao. Dokaz da je on sve vreme bio tu prisutan jeste očigledan: političko uredenje SFRJ sa republikama kao nacionalnim državama umesto pravljenja jednog internacionalističkog *melting pota*. Dakle, realnost nacionalizma je bila prihvaćena,¹⁵³ ali je oficijelna ideologija bila drugačija.

2. Ova razmatranja o vraćanju nacionalizma na velika vrata treba povezati sa razlozima koje smo za to izneli u prvom delu kada smo objašnjavali odnos nacionalizma i internacionalizma, kao i položaj nacionalizma u doba globalizacije. Iz svega se vidi zašto je Milošević morao da se nakači na voz nacionalizma; to je bio jedini način da se održi na vlasti i da stekne legitimitet. Očigledno je da u vreme uspona nacionalizma političari mogu biti samo oni koji se tako legitimišu. Ne treba zaboraviti da je srpski narod bio najbrojniji u SFRJ i da je vladanje njime za Miloševića predstavljalo vladanje najjačom snagom u vreme kada je ta država moralna nekako da se preuredi i transformiše. On je pokušavao da spoji narašli srpski nacionalizam sa titoizmom i

¹⁵² Na ovaj primedbi insistira i Smit u pominjanom delu.

¹⁵³ Setimo se da je oficijelna ideologija bila bratstvo i jedinstvo svih jugoslovenskih naroda i narodnosti (eufemizam za nacionalne manjine). Ona je prihvatala da ti narodi i narodnosti već postoje a time se prihvatao evidentan nacionalistički princip u širem smislu. Inače, zanimljiva je ta protivrečnost da se implicitno prihvata stanje podeljenosti ljudi na nacije što jeste očigledno prihvatanje principa nacionalizma, a onda sledi kritika "svakog nacionalizma" kao retrogradne ideologije koja se primenjuje u odnosima među narodima (pri čemu se nacionalizam svodi na šovinizam)!!!

komunizmom kako bi privukao i nesrpske komunističke privrženike i tako obezbedio većinu u SKJ, a onda majorizacijom neposlušnih zaveo diktat, najpre u SKJ, a onda i u zemlji. To mu nije uspelo.

Tek kada je propala ta strategija, on prihvata sledeću, a to je bilo odsecanje "gangrenoznog tkiva", odnosno onog područja kojim više ne može da vlada kako bi dobio prostor na kome će Srbi biti većina (skraćena Jugoslavija) i gde će time sebi obezbediti vlast. Ni to nije uspelo i na kraju mu je ostala jedino strategija vezivanja samo za Srbe i objedinjavanja srpskih teritorija. Tek tu (u trećem koraku) je napravio pravu koaliciju sa srpskim nacionalizmom. Zbog svega ovog se prethodne strategije ne smeju izgubiti iz vida jer se time propušta da se vidi 1) koliko mu je bilo stalo da sačuva princip jugoslovenstva i 2) koliko je kasno prihvatio ideju o objedinjavanju srpskih teritorija kako bi makar njima vladao. Ni ova strategija mu, kao što je poznato, nije uspela, pa je 1992. morao da pravi daleko skraćeniju Jugoslaviju i da istinski oficijelno vlada samo područjem Srbije i Crne Gore.¹⁵⁴

Dakle, naša teza je da iako je Milošević bio prinuden da se ukrci na brod nacionalizma, on sam to nije bio. Pokazali smo zašto je on morao oficijelno da prihvati, ili bolje je reći, da toleriše¹⁵⁵ uspon srpskog nacionalizma, a sad ćemo preko analize popularne muzike i kulture pokazati da on to nije bio.

3. Za identitet nacionalizma bitni su, kako oni elementi koji se grade prema drugima, tako i oni koji su deo imanentnog, unutrašnjeg identiteta. Onaj prvi je uglavnom baziran na nadmetanju, kompeticiji, sukobu sa drugim nacijama koji može biti različitog nivoa i različite snage, od kulturne, sportske i ekonomski kompeticije do pretnji i

¹⁵⁴ Kada je 1997. izgubio kontrolu nad Crnom Gorom i nju je krenuo da odseca u skladu sa strategijom eliminisanja gangrenoznog tkiva. Slična je priča i sa Kosmetom.

¹⁵⁵ Tolerisanje je bolja reč, jer je on pustio drugima da razvijujo nacionalističku propagandu i time raspaljuju strasti ljudi i homogenizuju srpski narod pred predstojeće obraćune. On sam nikada ni u jednom svom govoru nije imao bilo šta što bi povuklo na nacionalizam. Ovo se često previđa. I na Gazimestanu i na mitingu na ušću on je govorio o Srbiji, o građanima Srbije, a koliko se autor ovog teksta seća nikada o Srbima i srpskoj naciji. Naprosto, njemu je kao i njegovoj ženi nacionalistički diksurs stran i mrzak. On nikada nije aludirao na emotivnu prisnost između sebe i Srba koja bi se od nationalističke očekivala, kao od nekog ko oseća da sa tim ljudima deli nešto što ih povezuje. Uvek je ostajao s one strane osećanja i diskursa koji je preovladavao u masi.

otvorenog rata. Miloševiću su, naravno, ti drugi elementi jedino i bili potrebni te je stoga te potencijale iskoristio u sukobu sa drugima. Pravom nacionalisti je bar jednako stalo do izgradnje unutrašnje snage nacije, odnosno do njenog ekonomskog, kulturnog, prosvetnog, naučnog i dr. identiteta, do jačanja svih pozitivnih odlika njegove nacije, kako zbog kvaliteta života te nacije tako i zbog njenog položaja u međunarodnoj utakmici sa drugim nacijama. Osim što se radi na traženju načina da se unapredi ekonomija, za nacionaliste je pre svega kulturno-simboličko područje od ključnog značaja.

Šta znači nacionalizam na području kulture? Ukratko znači afirmaciju, unapređenje, razvoj i najčešće i zaštitu kulture svoje nacije, ma kako se ona definisala. Svaka nacija ima svoju specifičnu (elitnu i masovnu) kulturu i svaka teži tome da nju, a ne neku drugu, razvija, neguje i štiti. U kulturu spada sve od jezika, umetničkog stvaralaštva, nacionalne kuhinje, mitova, religije, tradicije, običaja, institucionalne i pravne tradicije, folklora, sporta do kinematografije i popularne muzike. Opšte je mesto u teoriji da manje - više svaka nacija teži državi, ili u novije vreme supstituciji državnosti kao što su razni samoupravni položaji u višeetničkoj državi, od kulturne samouprave i autonomije, preko političke autonomije, do položaja republike u federalnoj državi.¹⁵⁶ Cilj ovog nastojanja je ovladavanje institucijama kako bi se institucionalno održavala, zastupala i negovala sopstvena kultura. Fenomen obrazovanja/edukacije, pri tome igra centralnu ulogu i stoga se najčešće oko njegove kontrole i vode sporovi. Nacionalne manjine najviše insistiraju (a prema skorašnjem razvoju u evropskom i međunarodnom pravu i imaju to pravo) na obrazovanju na sopstvenom jeziku i na samostalnom uređivanju udžbenika za svoju decu.

Međutim, područje masovne kulture u takozvanoj eri globalizacije svakim danom postaje sve značajnije polje na kome se vode borbe nacionalista za zaštitu i unapređenje svoje kulture. Postoje dva načina takve borbe u zavisnosti od pozicije pojedinih nacija. Uzmimo konkretne primere kako bismo pokazali o čemu se radi. SAD i

Francuska su dva možda najindikativnija primera za ova dva načina nacionalističke borbe na području masovne kulture.

SAD označavaju poziciju najjačeg na tržištu, nekog ko je zahvaljujući i svojoj tržišnoj snazi i dugogodišnjoj propagandi uspeo da svet preplavi svojim proizvodima masovne kulture (džins, koka-kola, mekdonalds, holivudski filmovi, sapunice, američke rok en rol grupe). Potrebe američkog nacionalizma zagovaraju što otvoreniju tržišnu utakmicu širom sveta jer u toj utakmici oni najbolje prolaze.¹⁵⁷

Francuski nacionalizam, koji zbog kolonijalne prošlosti, tradicije i specifičnog francuskog duha, spada među najjače u Evropi, teško prihvata svoje potčinjeno mesto u globalnoj utakmici i pribegava gotovo svim mogućim protekcionaškim merama kako bi se francuska kultura odbranila od invazije američke pop-kulture (upravo zato što pop-kultura sve više utiče na obrazovanje i na gubljenje francuske samosvojnosti). Svedoci smo očajničkih pokušaja Francuza da se odupru amerikanizaciji: institucionalno se uvela kvota francuskih filmova koja mora biti prikazivana u bioskopima bez obzira na tržišnu potražnju (sto znači da se tim protekcionističkim merama smanjuje broj američkih filmova koji može igrati u bioskopima), ulažu se ogromne pare u pravljenje glomaznih, "spektakularnih" i uglavnom loših filmova koji bi trebalo da budu pandan Holivudu (od filma *Konjanik na krovu* stalno slušamo o "najskupljem francuskom filmu ikad urađenom")... Paradoksalno, upravo time Francuska gubi svoj identitet nekada najbolje i najkvalitetnije evropske kinematografije.

Slično je i u oblasti ishrane; prisustvo *Mekdonalda* Francuzi doživljavaju kao direktni atak na sopstvenu suštinu jer je francuska kuhinja jedan od najvažnijih delova njihove tradicije i identiteta. Kada je pre par godina izvesni seljak simbolično kamenovao *Mekdonalds* pozivajući na borbu protiv američke sintetičke okupacije, naišao je na ogromno odobravanje svojih sugradana. Pomenimo i slučaj jezika. Francuski jezik je nekada bio najrasprostranjeniji jezik na svetu, jezik civilizovane Evrope i civilizovanog sveta. Setimo se, naprimjer, u Rusiji

¹⁵⁶ Smatra se da je upravo ova vrsta unutrašnje institucionalne decentralizacije i institucionalnog multikulturalizma dobar način da se sačuvaju višenacionalne zajednice. Po mnogima je upravo kretanje u ovom pravcu spasilo Kanadu od cepanja jer je time amortizovan kvebečki separatizam.

¹⁵⁷ Naročito zato što iza američke robe stoji američka vojska koja svoje nacionalne interese brani po celom svetu i to smatra potpuno legitimnim. Amerikanci često koriste vojsku i druge vrste ucena kako bi otvorili protekcionistička tržišta, a sami su veoma skloni protekcionizmu u oblastima u kojima ne stoje najbolje.

19. veka to je bio jezik celokupne više klase. Danas ne samo da je potisnut od strane engleskog jezika već ga je i španski prešao po popularnosti, zastupljenosti i rasprostranjenosti. Stoga je Pariz verovatno jedina prestonica u Evropi gde nećete naći turističke upute na engleskom jeziku, odnosno gde na institucijama koje turisti posećuju nema natpisa na engleskom. Ova činjenica samo pokazuje ogromnu frustraciju Francuza zbog inferiornog položaja njihovog jezika u svetu i opet je direktno antitržišno usmerena: ništa toliko ne nervira strane turiste u Parizu koliko nedostatak instrukcija na engleskom i neljubaznost domaćeg stanovištva ako mu se ne obratite na francuskom. Konačno, francuska šanson je nekad uz italijansku kanconu bila simbol zabavne i popularne muzike u Evropi. U ovoj zemlji međutim rok en rol je odavno istisnuo šansonu, a zanimljivo je da je noviji veliki proboj francuske popularne muzike koji je vezan za tehnico i haus muziku 90-ih, obeležen činjenicom da svi uspešni francuski izvodači pevaju na engleskom.¹⁵⁸

Evidentno je da Francuzi gube ovu bitku iako ulaze velika sredstva i energiju da sačuvaju što više od svog identiteta. Ove protekcionaške mere se koriste i za unapređenje elitne kulture.

Ono što je nama bilo bitno jeste da uočimo kako funkcioniše nacionalizam u popularnoj kulturi. Francuski primer je posebno značajan jer su Amerikanci verovatno jedini u poziciji nekog ko može da bez problema igra otvorenu tržišnu utakmicu budući da u njoj zbog svoje velike snage pobediće. Ostali u manjoj ili većoj meri slede primer Francuza.

Popularna kultura je bitna za nacionalizam i zbog jedne druge stvari. Danas se često ističe (i sa time često i preteruje) da se nacionalizam karakteriše i reinvenциjom prošlosti kao i njenom mitoizacijom. Naime, kaže se, nacionalne elite ili izmišljaju ili vade neke detalje iz zajedničke nacionalne prošlosti kako bi ih izvukle kao bazične odrednice identiteta te nacije. Nacionalizam insistira na purizmu, čistoti tih elemenata i raznim protekcionaškim merama trudi se da razvije upravo te elemente tradicije i kulture koje naglašava kao fundamentalne, karakteristične samo za tu naciju. Njih zatim populariše preko sredstava masovne komunikacije, svečanosti, rituala, običaja, i drugih oblika popularne kulture u fundamentalnom, širem smislu.

¹⁵⁸ Pomenimo one najpoznatije: *Daft punk, Stardust, Er, Kasius, Bob Sinkler...*

4. Pokušajmo da analiziramo kako je sve ovo funkcionisalo tokom perioda Miloševićeve vladavine u Srbiji.

Ovo vreme okvirno možemo podeliti na tri perioda: prvi je doba Slobinog uspona, nacionalne homogenizacije koja je išla sa tim, i verbalnih obračuna unutar SFRJ. Ovaj period traje do početka ratova, tj od 1987. do 1991. Za njim je sledio period pune ratne mobilizacije, militarizacije društva i dominacija teme ratova prekodrinskih Srba. On je trajao od 1991. do 1993/94., kada počinje obračun sa nacionalizmom i kada Milošević uništava sopstvenu stranku i počinje da vlada uz pomoć neformalnog jezgra, JUL-a. To je doba kada "mir nema alternative". Ovaj period je bez obzira na koaliciju sa Šešeljom i rat na Kosmetu trajao do samog kraja Miloševićeve vladavine, jer istinska JUL-ovska vlast ni u jednom trenutku nije bila ugrožena.

U prvom periodu na zvaničnim medijima i dalje je dominirao rok en rol kao državno promovisana muzika. Miloševiću je, kao i svim ostalim jugoslovenskim komunistima pre njega, bilo stalo do legitimizacije pred zapadom i sve do otvorenog sukoba sa njim nastavljalo se sa promovisanjem roken rola.¹⁵⁹

Zanimljivo je da to vreme koje se obično naziva usponom nacionalizma, nije donelo nikakvu promenu na području popularne muzike koje mi istražujemo. Nikakav poseban napor nije učinjen da se na državnoj televiziji i ostalim medijima promoviše srpska tradicionalna muzika ili stvara neka nova specifično srpska popularna muzika. Verovatno se zbog te medijske slike veoma često govori o deset godina Miloševićeve vladavine, ignorujući činjenicu da je on vladao već od 1987. i da je rok en rol još četiri godine, sve do početka rata i sukoba sa zapadom, bio oficijelna popularna muzika. U to isto vreme, neo-folk koji je inkorporirao elemente srpske tradicije i dalje je bio potiskivan i karakterisan kao šund.

Na mitinzima (1988/89) je takođe počela da se pojavljuje specifična mitingaška pop-kultura sa svojim obeležjima, ritualima i sopstvenom muzikom baziranom na mitovima, istoriji, opevavanju ratova, srpske hrabrosti i srpskih vođa (naročito Miloševića i pravljenju paralele između njega i npr. Karadordža), kao i na reciklaži četničkih i drugih

¹⁵⁹ O tome pogledati esej "Razmatranja o 'Turbo-folku'".

rodoljubivih i nacionalističkih pesama. Ova muzika je začetak tzv. *Ratničkog folka* koji se razvio tokom godina rata, u prvoj polovini 90-ih i čiji je glavni predstavnik uz legendarnu Braću Bajić, Baja Mali Knindža. Veoma je bitno uočiti činjenicu da ovi pevači ni u doba najveće ratne histerije nisu našli put do državnih medija u Srbiji. Jedini medij na kome su se mogli čuti u Beogradu bio je Šešelju blizak i često proganjena *Radio Ponos*. Ove pesme koje su imale samo jednu namenu, a to je raspirivanje ratničkih strasti, transformaciju srpskih frustracija u nacionalno homogenisanje i mobilizaciju za nacionalne i ratne sukobe, koje su zatim muzički bile izgradene na raznime elementima srpskog folklora (od arijskog pevanja, pevanja na bas do šumadijske dvojke) i koje su stoga bile idealne za nacionalističko promovisanje, nikada nisu bile upotrebljene pa čak ni tolerisane od strane Miloševićevih medija.

Ako je prvi period njegove vlasti obeležila vladavina državno promovisanog roka, sa početkom rata i otklona od zapada dolazi do nastanka vrednosnog i tendencijskog haosa na području masovne muzike. Još tokom 1992. po inerciji je nastavljeno sa delovima stare politike, jer se u potpunom haosu koji je nastao tokom rata u Hrvatskoj program popunjavao svime što je moglo da se nađe. Tih godinu dana obeleženi su slikama leševa, mobilizacijama, bežanjem od mobilizacije, masovnim napuštanjem zemlje, prvim inflacijama i pre svega verom da je u pitanju kratak period haosa koji će se brzo prevazići i da ćemo se ne samo vratiti u predašnje stanje već i uključiti u evropske tokove. Kada je u proleće 1992. puklo i u Bosni i kada su uvedene sankcije postalo je jasno da će stvari trajati “malo duže”.

Ovaj period ratovanja u Hrvatskoj možda je jedini kada je Srbija imala elemente radikalnog nacionalizma u popularnoj muzici i kulturi uopšte, bar što se tiče odnosa prema drugim jugoslovenskim kulturama, hrvatskoj i slovenačkoj naročito: radikalno se čiste udžbenici od “njihovih” pisaca, a sa medija se proteruju hrvatski izvođači; u nekim slučajevima radilo se i o klasičnoj zabrani emitovanja i o kažnjavanju onih koji bi prekršili tu zabranu. Međutim, i za taj period se može reći da se znalo šta se neće ali se nije znalo šta se hoće. Ako je postupak proterivanja “stranih” izvođača bio deo klasične ratno-nacionalističke histerije, nije se ponudio nikakav alternativni obrazac za popunjavanje te praznine u popularnoj muzici.

(Postoji još jedan detalj na koji ovde valja podsetiti. Osnovno načelo nacionalista je reciklaža istorije, mitova i tradicionalnih simbola. Najeksplicitniji takav simbol je himna. Srbija je imala svoju tradicionalnu himnu *Bože pravde*, veoma lepu kompoziciju koja je bila oficijelna himna sve do dolaska komunista na vlast. Bilo je najnormalnije očekivati da sa usponom nacionalizma i krajem komunističke ideologije Srbija vrati svoju himnu. Međutim, upravo su navodni nosioci nacionalnog preporoda, Milošević i SPS bili protiv toga i zahvaljujući njima Srbija i dalje nema svoju himnu. Godine 1992. vođena je rasprava u Skupštini povodom izbora himne i SPS je tada žestoko bio protiv vraćanja pesme *Bože pravde*. Razlog za to je bio to što su i dalje ostali pre svega komunisti, a ne nacionalisti kakvima su želeli da se predstave: smetale su im obraćanja Bogu i Kralju koja dominiraju u pesmi. Opozicija je listom bila za vraćanje ove pesme a njih je SPS optuživao da su izdajnici. *Bože pravde* je bez problema uzeta za himnu u Republici Srpskoj.)

Može se naravno i shvatiti da u vreme masovnog ubijanja, sankcija i inflacije teško ko da je imao vremena da sedne i pravi strategiju razvoja srpske popularne muzike. Stoga je ovaj problem ostao u potpunosti prepušten tržišnim zakonima koji su postepeno počeli sami od sebe da oblikuju ponudu, ukus i potražnju od materijala koji su mogli da nadu.

Rezultat je bio postepeni uspon neo-folk pevača na glavnu scenu i njihovo konačno legitimisanje kao regularnih zvezda popularne muzike, a sledeći korak je usledio kada su sa ulaskom tehnico-matrica i radikalnom afirmacijom orientalnih elemenata ovi pevači stvorili TF, tj., tehnico (ili turbo) –folk, koji je najvećim delom obeležio doba Miloševićeve vladavine. Paradoksalno, nastanak i afirmacija TF vezani su za doba početka rata u BIH. Paradoks se sastoji u sledećem: borba u BIH doživljavana je kao borba protiv “Turaka, Muslimana, orijenta”, a istovremeno je kao oficijelna popularna muzika afirmisan, na katastrofalno upotrebljenim orientalnim elementima zasnovan, tehnofolk. U jednom drugom eseju sam pokazao da je ovaj paradoksalni razvoj dokaz kako je kompletno područje popularne muzike bilo prepušteno golom tržišnom procesu i da nije bilo nikakve, a ponajmanje nacionalističke strategije u vezi sa kontrolom i usmeravanjem te muzike. Podsetimo se da se nacionalizam karakteriše protekcionizmom u odnosu na “strane” elemente, nastojanjem na čišćenju sopstvene muzike,

reciklažom tradicije i planskim usmeravanjem sopstvene kulture. Od svega toga mi kod Miloševića ne nalazimo ništa a po najmanje strategiju usmeravanja i kreiranja domaće popularne muzike. TF koji je nastao na tržišnim zakonima upravo je izazvao reakciju nacionalista i iz opozicije, *DEPOS-a*, i iz redova *SPS-a* koji su podigli svoj glas protiv “trovanja” srpske muzike i kulturnog prostora iranskim, turskim i drugim orijentalnim elementima. To je upravo dokaz da Miloševićeva politika u kulturi nije bila nacionalistička.

Nacionalističke kritike, međutim, nisu rezultirale okretanjem Miloševića ka nacionalizmu već upravo obrnuto, ka radikalnijem povratku internacionalizmu u kulturi. Naime, 1993. godina je godina početka preokreta na srpskoj političkoj sceni i godina početka Miloševićevog obračuna sa srpskim nacionalizmom na svim frontovima. U tu svrhu on je sa svojom ženom stvorio komunistički pro-jugoslovenski *JUL* i uz pomoć njega uništio nacionalističko jezgro svoje partije. Ovaj period obračuna trajao je od 1993. do 1995. i povratka iz Dejtona. Najpre su preuzeti mediji i sa njih je *JUL* ponovo počeo da nameće određenu državno promovisani i protiv-tržišnu kulturnu politiku. Ona je počela da se nazire već sa otvaranjem radio *Košave* (vlasnik i urednik Marija Milošević) koja je radikalno vratila u etar jurok 80-ih, i pre svega nekada popularne hrvatske i bosanske grupe.

Ova politika koja se zatim prenela na *RTS*, kada ga je *JUL* preuzeo, bila je direktno usmerena protiv srpskog nacionalizma, a za afirmaciju jugoslovenskog internacionalizma i eks-ju muzike. *JUL* je zatim stvorio još dve televizijske stanice na kojima je radikalno afirmisao tu politiku: *TV Pink* i *TV Košavu*. Ne samo da je rađeno na reaffirmaciji eks-ju roka 80-ih, već su propagirani novi hrvatski i bosanski izvođači, njihova muzika, spotovi i konačno organizovana njihova gostovanja u Srbiji. Istvremeno, za vladavinu *JUL-a* je vezan i uspon *densa*; još 1993. hrvatska grupa *Elektro Tim* (ET) napravila je veliki uspeh u Srbiji, a zatim su po tom principu pravljeni i promovisani i srpski dens izvođači kao protivteža TF pevačima. *JUL* je sebe video kao promotera tehnologije, progres, modernosti, informatike a time i tehno-dens muzike (profanije varijante) i takvih izvođača koje su promovisale *Košava* i *Pink* (Ivan Gavrilović, Đogani, Dr Igi, Dak i sl.)

Nakon neuspeha na izborima od 1996. shvatilo se da se preteralo u potiskivanju nacionalizma i uništavanju takvog imidža *SPS-a*, pa je *RTS*

delimično vraćen na pozicije navodno nacionalne kuće koja promoviše navodno nacionalne vrednosti. Međutim on je planski ubijan i držan neprofitabilnim dok je prava ideologizacija gurana preko *Pink-a*.¹⁶⁰

Dakle, godine Miloševićeve vladavine ne samo da nisu (sem možda perioda 1991-92) obeležene nekakvom “nacionalističkom brigom za sopstvenu kulturu”, već se, upravo obratno, karakterišu afirmacijom pozajmljivanih elemenata i propagiranjem uvezenih izvođača i trendova (zapadnim tehno-matricama, orijentalizmom, bosanskim i hrvatskim izvođačima, tehno-folkom i *densem* što je sve dovelo do neverovatnih tržišno diktiranih fuzija). Najmanje u svemu tome ima srpske tradicionalne muzike ili bilo kakvog pokušaja da se na osnovama srpske tradicije napravi savremena popularna srpska muzika.

Štavise, iz političkih razloga i ono što je vredelo u srpskoj popularnoj muzici potiskivano je kako bi se promovisali eks-jugoslovenski izvođači. Frapantan je primer iz jeseni i zime 1999. godine. Najpre je dovedena bosanska grupa *Hari mata Hari* koja je promovisana na *Pinku* i održala sedam koncerata u Sava centru,¹⁶¹ a zatim je u vreme kad velika zvezda srpske popularne muzike Đorđe Balašević po tradiciji oko nove godine drži seriju koncerata doveden bosanski pevač Haris Džinović i time je Balaševiću onemogućeno da održi jednu od retkih poslednjih institucija koje je srpska popularna muzika uspela da očuva i u najtežim vremenima, a to je čuvena serija koncerata koju Balašević ima oko nove godine u Sava centru.¹⁶²

Ovo sve nije slučajnost već je vođeno ideologijom koja je vladala Srbijom tokom Miloševićeve vladavine. A to svakako nije nacionalistička ideologija kako se to obično smatra. Odnosno, pomenuli smo gore da je vraćanje nacije nacionalizmu bio sasvim normalan trend u to vreme, koji je karakterisao raspad svih internacionalističkih ideologija. Ali vrlo brzo su se na vlast vratile u Srbiji titističke snage koje su u najvećoj mogućoj meri ponovo promovisale jugoslovenski internacionalizam; granicu u tome nalazile su samo u strahu od reakcije

¹⁶⁰ Pogledati esej “Nadziranje i podvođenje”.

¹⁶¹ Nedeljnični *NIN* je pisao o tome da su Milošević i njegova porodica verovatno prisustvovali jednom od koncerata.

¹⁶² O tome pogledati časopis *Svedok*, broj od 21. 12. 1999 godine gde se nalazi razgovor i sa samim Balaševićem koji direktno objašnjava da određene političke strukture stoje iza zabrane njegovih koncerata i istovremenog dovodenja bosanskih grupa.

naroda. Ova činjenica se stalno previđa i Milošević se i dalje proglašava za nacionalistu iako je jedina ideologija kojoj je on koliko- toliko bio blizak titoizam, a njegova žena je sedam godina, naročito preko popkulture i muzike direktno promovisala tu ideologiju. On je morao da toleriše nacionalizam u onoj meri u kojoj se on iz senke vraćao na scenu i u kojoj je mogao da ga kontroliše. Čim mu je postao teret vrlo rado je krenuo u radikalni obračun sa njim, ali je morao da sačuva simulakrum nacionalističke partije što je napravio od SPS-a, jer je i njemu bilo jasno da se titotizam ne može više otvoreno ispovedati. Tako je on dobijao izbore preko svog simulakruma nacionalizma SPS-a, a vladao sa svojim titoističkim komunistima iz JUL-a koji su na nivou popularne kulture (muzike) koliko god je to moguće promovisali jugoslovenstvo.

Imamo nekoliko veoma bitnih svedočanstava za ovo i njima ćemo završiti tekst kako bismo jasno odredili Miloševićev odnos prema nacionalističkoj ideologiji i nacionalizmu.

5. U letu 1993, Aleksa Đilas je u časopisu *Forin Afers* objavio članak pod nazivom "Portret Slobodana Miloševića". Ovaj članak je bitan jer je u vreme masovne histerije na zapadu povodom srpskog nacionalizma i Miloševića kao njegovog navodnog inspiratora i predvodnika, Đilas dao jednu objektivnu analizu u kojoj je uspon nacionalizma u Srbiji stavio u kontekst opštег uspona nacionalizma u istočnoj Evropi u drugoj polovini 80-ih. Uzakujući na specifičnosti i naročito mane ovog srpskog nacionalizma (on ističe istorijski nihilizam, što bismo mi pre nazvali resentimanom), Đilas je podsetio da on nije izdvojena pojавa već generalni trend u kome su podjednako učestvovali inteligencija, studenti, radnici... i da se kao takav široki pokret masa mora i analizirati.¹⁶³

Druga važna stvar na koju autor u članku ukazuje je činjenica da Milošević nije proizveo nacionalizam niti ga je pokrenuo. Đilas ga s pravom opisuje kao aparatčika, komunistu-titoistu, partijskog konzervativca koji je kao predsednik gradskog komiteta SKJ u Beogradu oštro progonio srpske nacionaliste sredinom 80-ih.¹⁶⁴ Razloge njegovog

uspona autor vidi u sledećem: Milošević je prvi našao snage da prevlada strah od masa i uspeo je da shvati moć straha koju je koristio u vlastite svrhe.¹⁶⁵ Talas protesta kosovskih Srba koji je inicirao buđenje srpskog nacionalizma, već je bio u punom jeku kada je Milošević shvatio opasnosti od njega ako mu se suprotstavi, odnosno njegov politički potencijal ako ga prihvati. Stoga je on bio prvi vodeći komunista koji je počeo da ga podržava, i uz pomoć medija uskoro je uspeo da dominira tim pokretom, jer je otkrio da je najbolji način da se izbegne gnev masa taj da ih se predvodi. Dilas ovo naziva političkim kanibalizmom: Milošević je pojeo srpski nacionalizam i time preuzeo njegov duh; tako je osnažio partiju prisilivši je da prigrli nacionalizam. Istovremeno, na taj način je neutralisao opoziciju koja je uglavnom dolazila iz reda inteligencije, shvativši da će većina intelektualaca oklevati da se supotpstavi vodi koji se pojavljuje kao borac za nacionalne ciljeve.¹⁶⁶

Drugo važno svedočanstvo su knjige Slavoljuba Đukića, čoveka koji je u njima detaljno analizirao istoriju i psihologiju Slobodana Miloševića. U knjizi *Između slave i anateme (politička biografija Slobodana Miloševića)* Đukić podseća na jedan veoma bitan podatak, na činjenicu da je još 1983, sahrani Aleksandra Rankovića prisustovalo stotinu hiljada ljudi. Ovaj događaj koji je jasno pokazao nezadovoljstvo Srba, i to običnog sveta, titovskom Jugoslavijom i spremnost da se pobune protiv takvog poretka, desio se davno pre Memoranduma SANU, pre delovanja intelektualaca, i svakako mnogo pre uspona Miloševića. Ta činjenica se skoro po definiciji previđa jer se ne uklapa u priču o složnoj multikulturalnoj Jugoslaviji koju su navodno srpski intelektualci i Milošević rasturili budeći srpski nacionalizam i započinjući ratove. Ona jasno svedoči da je promene položaja Srba u SFRJ tražio (s punim pravom) običan srpski narod, a ne da ih je na to nahuškala inteligencija. Ovakav protest i nezadovoljstvo naroda je samo po sebi postavilo smernice za kretanje politike. Očigledno je da su usled toga na vlast mogli da dođu samo političari koji će umeti da izazu

Milošević je 1985. lično zabranio već pripremljeno izdanje upravo zato što je Jovanovića okarakterisao kao nacionalistu.

¹⁶³ Aleksa Đilas, *Raspad i nada*, Princip, 1995, str. 113. Na strani 114. Đilas kaže: "Za Miloševića je pojačano osećanje nesigurnosti kod Srba bilo dobrodošlo i on ih je više no rado gurnuo u rat u kojem će kao zaštitu imati samo njega."

¹⁶⁴ Aleksa Đilas, ibid, str. 114.

¹⁶³ Mada i sam Đilas pod uticajem tada izuzerno popularnih pro-hobsbaumovskih teorija previše veliki značaj daje inteligenciji i eliti, ali bar ne svodi sve uzroke na njen uticaj.

¹⁶⁴ Čuvena je priča da je zahvaljujući Miloševiću za 5 godina pomereno izdavanje sabranih dela velikog srpskog pravnika i socijalnog teoretičara Slobodana Jovanovića.

susret pomenutim zahtevima. Nažalost, došao je onaj ko je ovaj potencijal usmeravao na najpogrešniji mogući način.

U Đukićevoj knjizi se detaljno prati Miloševićev razvoj i posebno naglašava kako su mu okolnosti nametale ideologiju i uloge. U poslednjem pasusu Đukić rezimira Miloševićev odnos prema ideologijama:

“U borbi za vlast i učvršćenje vlasti, junak ove priče je, u relativno kratkoj karijeri, promenio mnoge političke uloge, a svaku je prilagodio vladarskom prestižu. Bio je titoist, radikalni komunist, anti-titoist, Jugosloven i nacionalista, raspirivač sukoba a sada je neumorni mirotvorac...”¹⁶⁷

U to vreme, 1994. godine, Milošević se od “borca za srpsku stvar” pretvorio u čoveka koji je zaveo sankcije prekodrinskim Srbima i počeo da pravi planove za eliminaciju i izručenje njihovih voda.

Istovremeno je, uz pomoć svoje supruge i titoista koji su dugo bili u senci, otpočeo borbu protiv srpskog nacionalizma i naročito nacionalističkih elemenata u svojoj stranci. S obzirom da opozicija zbog razvijenih mehanizama vlasti i kontrole, tada nije predstavljala neku veću opasnost, Milošević je otpočeo proces uništavanja jezgra sopstvene partije. Tokom perioda dvogodišnje borbe uspeo je da odstrani sve “jače ljude” iz SPS-a, komunističke nacionaliste koji su mu pomogli da vlada prethodnih godina, i na njihova mesta doveo bezlične poslušnike bez ikakvog autoriteta. Od tada je počeo da vlada pomoću JUL-a, neformalnog jezgra sačinjenog od starih titoista koji su se ubrzano bogatili i uz Miloševićevu pomoć osvajali sve značajnije političke i ekonomske pozicije u društvu.

Ovaj proces je na briljantan način opisan u sasvim izognorisanoj knjizi novinara Nenada Stefanovića *Sneg u julu (tajni život levice)*.¹⁶⁸ Autor precizno određuje ovo događanje kao povratak komunizma u Srbiju i opisuje ga kao strategiju raka: dok je spoljašnjost ostala nedirnuta, rak je sistemski poeo i promenio celu unutrašnjost tako što se postepeno i sistematicno infiltrirao i zauzeo sve cilje sistema.¹⁶⁹ U knjizi se objašnjava zašto je Milošević posegao za vraćanjem

komunizma i zašto je i kako prihvatio titoističku ideologiju svoje žene koja se sasvim uklapala u ono što je zapad tražio: kritiku nacionalizma, afirmaciju jugoslovenstva, kraj sukoba...

Knjiga je puna mnoštva zanimljivih svedočanstava o ovom vremenu i takođe veoma lucidnih zapažanja o imidžu i prirodi nacionalizma koji su intelektualci osmislili (prirodu, a ne sam nacionalizam) a Milošević pomagao i afirmisao do 1993: činjenicu da se radi o starom, anahronom, populističkom, manipulativnom, nereformskom i pre svega komunističkom nacionalizmu koji je bio protiv uvođenja zapadnih, demokratskih i reformskih vrednosti. Ovo je značajno jer autor ukazuje na potrebu i mogućnost jednog drugačijeg nacionalizma izvodeći ovu nacionalističku kritiku prirode srpskog nacionalizma koji je razvijen od 1988-95. Kritike ovakvog tipa su inače potpuno potiskivane u javnosti kojom su nažalost dominirali, s jedne strane retrogradni komunistički nacionalisti, a sa druge isto tako retrogradni i jednostrani (bivši?) komunistički internacionalisti za koje je svaki nacionalizam loš i prevaziden.

Dok Stefanović o ovom procesu Miloševićevog rastajanja sa nacionalizmom piše iz pozicije spoljašnjeg analitičara, u svojim novim dnevnicima Borislav Jović nam donosi svedočanstvo iz prve ruke. Ovi dnevničici su objavljeni u nedeljniku *NIN*,¹⁷⁰ neposredno nakon Miloševićevog pada. U njima Jović objašnjava razloge zbog kojih je izbačen iz partije i opisuje svoj poslednji razgovor sa Miloševićem. Na kraju tog razgovora Milošević mu je priznao da je upravo on osnovao JUL i da on sam rukovodi njime. Cilj ovakvog poteza je, kako se vidi iz teksta, nastojanje da se iz SPS-a odstrane ratni huškači, kriminalci, lopovi, nacionalisti, odgovorni prema shvataju Mire Marković za raspad Jugoslavije, otcepljenje nekih republika, ratove i ratne zločine, i da se promoviše ideologija obnove jugoslovenstva. Iz ovih dnevnika, kao i iz Stefanovićeve knjige (a to se može proveriti i po raznim analizama položaja na kojima su se JUL-ovci nalazili) vidi se da je JUL sa Miloševićem zaista kreirao i vodio politiku od ovog perioda do prevrata od 5. oktobra.

A najbolje svedočanstvo o ideologiji JUL-a, koja je sva zasnovana na besomučnoj kritici nacionalizma, jednako oštrot, radikalnoj i

¹⁶⁷ Slavoljub Đukić, *Između slave i anateme*, Filip Višnjić, Beograd 1994, str. 330.

¹⁶⁸ Nenad Stefanović, *Sneg u julu*, Tiker, Beograd 1996.

¹⁶⁹ Nenad Stefanović, ibid, str. 10.

¹⁷⁰ *NIN*, brojevi 2599 i 2600.

jednostranoj poput one koja je dolazila iz raznih antiratnih pokreta i nevladinih organizacija, pružaju sama dela Mire Marković. Ova gospođa je od 1993. počela da objavljuje svoje Dnevnike koje je kasnije štampala u knjigama pod naslovima kao što su *Noć i dan*, *Između istoka i juga* i sl. Ovi dnevnići su imali paradoksalnu sudbinu da su prevodeni od strane zapadnih ambasada kao najbolji indikator pravca u kome će se Miloševićeva politika kretati, a da su istovremeno potpuno ignorisani od strane domaće javnosti. Radi se o neverovatnom treš-štivu, originalnom srpskom *kempu*, mešavini ličnih opsesija, ispovedne proze, cinične ironije, plitkih, pseudo-naučnih opservacija o tranziciji i globalizaciji, dnevno-političkih razmatranja, komunističke i titoističke ideologije, veoma čudnog feminizma, kritike nacionalizma i "desnice" (ceo svet se svodi na progresivnu levicu koja mora pobediti i retrogradnu desnicu koja hoće da vrati točak istorije unazad), i briljantnih kič-patičnih ispada prilikom opisivanja prirode, objašnjavanja kako je najlepša mamina haljina i sl. U pitanju je jedan jako zanimljiv pokušaj da se nekada vladajuća besmislena komunistička ideologija prenese u nove uslove i primeni u skladu sa novim svetskim dešavanjima. Sve to je dalo jedan potpuno neverovatan i nestvaran kemp-rezultat u rangu *Alan Forda, Rokera s Moravu*, filmova iz ciklusa *Lude godine/Žikina dinastija* i sl.¹⁷¹ Nažalost ovo štivo ni najmanje nije bilo bezazленo jer je godinama određivalo sudbinu najmanje desetak miliona ljudi.

Ovo štivo je naročito bitno zato što objašnjava stvarni odnos bračnog para Milošević-Marković prema nacionalizmu. Mira je mogla da piše sve ono što Sloba nije smeо da govori, a teško da su im stavovi mogli biti mnogo različiti. Ona je svoj angažman upravo i započela kritikom nacionalističkog divljanja po Bosni, napadima na Karadžića, i optužbama za ratne zločine, a početak rasturanja starog SPS-a je obeležen njenim napadom na Mihajla Markovića za nacionalizam. Ona se daleko više bavi nacionalizmom i separatizmom nego

¹⁷¹ Iz same treš ili kemp perspektive ovo delo ima daleko veću vrednost zbog potpune ubedenosti i iskrenosti same autorke koja nema nikakvu refleksivnu distancu o svom kemp-proizvodu. To joj daje daleko jači utisak nego što su ovi ostali pobrojani primeri jer su oni u sebi upravo nosili svest o sopstvenom položaju, jaku samo-ironizaciju. Ako Milošević u Hagu konačno finalizuje svoj status čuvenog diktatora koji je obeležio poslednju deceniju 20. veka, ovi dnevnići njegove supruge mogu jednog dana steći kulturni status.

imperijalizmom, drugim "velikim protivnikom progrusa", i za nju nema nikakvih sumnji da je nacionalizam najretrogradniji fenomen današnjice jer "razdvaja ljude u doba kada se svi povezuju". Po njoj su pravi ambasadori muzičari koji prvi obnavljaju veze između jugoslovenskih republika¹⁷², i upravo zbog toga je popularna muzika iz drugih eks-ju republika toliko promovisana na JUL-ovskim stanicama.

6. Na kraju teksta mogu samo da izrazim nadu da sam makar u naznakama uspeо da pokažem veoma složeni odnos Miloševića prema nacionalizmu. Iz gore navedenog proizilazi najpre da ga on nikako nije proizveo u Srbiji, jer ni on sam nije bio nacionalista. On je svoj uspon gradio u vreme kada je nacionalizam bio svuda u ekspanziji i stoga je morao da mu se prikloni, da ga prihvati, razvije i koristi sve do trenutka kada je zapretio njegovom opstanku. Tada je krenuo da se hitro i odlučno vadi iz tog talasa i da se direktno bori protiv njega. Kao kolateralna šteta takvoj njegovoј zloupotrebi nacionalizma kao ideologije koja zastupa i štiti nacionalne interese, stradao je upravo srpski nacionalizam i srpska nacija. Kao bazično resentimanski, dobio je hipoteku najopasnijeg u Evropi, Srbi su faktički izgubili pravo na svoj nacionalizam i sada nam predstoji težak i dugoročan napor da taj nacionalizam redefinišemo, liberalizujemo, reformišemo, modernizujemo i učinimo normalnim, umerenim, liberalnim evropskim nacionalizmom koji se podrazumeva i o kome nema ni potrebe govoriti - kao u drugim evropskim zemljama. Tek time ćemo ponovo zadobiti pravo na legitimnost svog nacionalizma i njegovo legitimno uključenje u porodicu evropskih nacionalizama koji svi zajedno, razvijajući sebe i sopstvenu naciju, unapređuju i Evropu.

¹⁷² Mira Marković, *Između istoka i juga*, str. 52. Članak pod nazivom "Jugonostalgičarska prečica".

KULTURNA INDUSTRIJA I PROBLEM NACIONALNOG IDENTITETA SLUČAJ POPULARNE MUZIKE U SRBIJI¹⁷³

1. Vladavina Slobodana Miloševića dovela je u Srbiji 90-ih do nastanka jednog zaista zanimljivog političkog i društvenog eksperimenta. Polemike o prirodi tog sistema vode se već dugo vremena. Nijedan pokušaj svrstavanja u neki već poznati oblik uređenja (klasična diktatura, sultanizam, politički kapitalizam) nije dao velike rezultate. Autor ovog teksta smatra da je reč o veoma specifičnom obliku političkog uredenja, koji u sebi sažima mnoge elemente različitih paradigm¹⁷⁴, ali bi se najbolje mogao odrediti kao inovirani oblik diktature.

Detaljna analiza pojedinih aspekata ovog sistema, koja tek treba da usledi, bitna je ne samo kao teoretski izazov već i zbog mnoštva otvorenih pitanja i problema koje nam je ostavio u naslede. Kao jedno od najbitnijih područja ovog sistema ističe se polje kulture (elitne i naročito popularne, masovne) i kulturne politike, odnosno specifičnog oblika kulturne industrije koji se razvio u Miloševićevu dobu. U ovom tekstu naročito će se usmeriti na popularnu muziku, odnosno na tzv. "turbo-folk" kao dominantnu paradigmu masovne muzike i masovne zabave uopšte u Srbiji 90-ih.

Inače, već na samom početku treba ukazati na problematičan status termina "turbo-folk". Ovaj, nažalost veoma rasprostranjeni pojam koristi se kao nekritički zbirni imenitelj za najrazličitije, često i međusobno suprostavljene oblike popularne muzike u Srbiji 90-ih, kao što su tehnofolk, ratnički folk, neo-folk i dens. Ovakav pristup je rezultat ideološkog i anahronog tretmana celog fenomena popularne muzike, koji nažalost karakteriše najveći broj onih koji bi da o tome nešto kažu, a prema kome se na jednu stranu stavlja rok kao navodno urbana, moderna, progresivna, kosmopolitska muzika, a s druge u isti koš sa etiketom regresivnog,

¹⁷³ Veliku zahvalnost na pomoći pri izradi ove studije dugujem svojoj priateljici, etnomuzikologu Jasmini Milojević.

¹⁷⁴ O ovome sam detaljno pisao u tekstu "Diktatura simularkumima – Slobizam kao inovirani oblik dikature".

primitivnog, nacionalističkog (?) trpa sve ono što nije rok. Takvi autori u startu diskvalifikuju sebe kao nerelevantne jer nisu sposobni da zahvate svu šarolikost problematizovanog polja. Rezultat je to da do danas o ovom fenomenu imamo svega nekoliko u dovoljnoj meri kompetentnih radova.

Da bih opravdao svoj metodološki pristup izneću sledeću tezu: izučavanje ovog naizgled marginalnog, profanog fenomena ili područja (popularne, masovne muzike) nije zanimljivo samo zbog svojih kulturnih aspekata, već je pre svega zahvalno kao izvanredan indikator za ozbiljna politikološka, socioološka pa čak i filozofska pitanja. Pomenimo ovde samo neka od njih: odnos globalnog i lokalnog, odnos elitne i masovne kulture, odnos političke i kulturne moći, pitanje položaja kulture u tržišnoj ekonomiji, pitanje dozvoljenih i poželjnih granica intervencije države u sferi kulturnog stvaralaštva...

Nas će međutim ovde zanimati kompleks pitanja povezan sa problemom definicije i analize nacionalnog i kulturnog identiteta. Područje masovne muzike u Srbiji 90-ih je po meni najzanimljiviji okvir na kome se mogu sprovoditi relevantne analize pitanja iz pomenutog kompleksa. I samo ovo područje popularne kulture i pomenuta pitanja su i nakon Miloševića prisutna u emfatičnom obliku; npr. od određenog shvatanja nacionalnog identiteta zavisće i ustrojstvo same države kao i mnoštvo institucionalnih rešenja i odluka. Stoga ove analize imaju i veliki praktičan značaj za rešavanje aktuelnih problema.

Prvi problem koji se pred nas postavalja jeste pitanje najpre definisanja a zatim i sprovođenja kompleksne analize samog "turbo (ili tehno) folka"¹⁷⁵ kao najdominantnijeg oblika popularne muzike u naznačenom periodu. Uz to ide i analiza njegovog odnosa prema drugim oblicima popularne muzike. U retkim dosadašnjim kompetentnim analizama (Erik Gordi, Ivana Kronja) dominatna je teza o TF kao nacionalističkom proizvodu iskonstruisanom i propagiranom od strane Miloševićeve vlasti u svrhe ratne mobilizacije i proterivanja roka kao protivničke, "urbane" kulturne paradigme. Ovu tezu, kao i radove pomenutih autora kritikovao sam u članku "Razmatranja o 'turbo-folku'". Ovde ću ponoviti samo rezultat te kritke.

¹⁷⁵ U nastavku koristim skraćenicu TF koja se dakle odnosi na precizno određen tehno-folk koji se razlikuje od ostalih gore pobrojanih pravaca.

Moja kontra-teza je da TF nije državno promovisan i propagiran proizvod, već da je upravo rezultat nestanka bilo kakve državne kontrole (dotada dominantne) i stoga specifičan čisto tržišni produkt, amalgam, nastao susretom i fuzijom aktuelnih trendova globalne (pre svega zapadne) muzičke kulturne industrije (u kojoj je rok en rol zamenjen tehno-matricama) i raznih domaćih tradicija narodne i popularne muzike. Sve ovo zajedno, stvorilo je jedan svakako poguban, ali i realan, autohton oblik kulturne industrije koji je usled svoje potpune prepuštenosti zakonima tržišta ostavio brojne katastrofalne posledice.

Pomenuti autori nekritički izjednačavaju dva fenomena koji su se uzdizali u isto vreme: pseudo-nacionalističku homogenizaciju dirigovanu od strane Miloševića, te početak rata sa jedne strane, i uspon tehno-folka sa druge. U TF oni vide odgovarajuću nacionalističku kulturnu matricu koja je dirigovano nametnuta kao zadovoljavajući ratni model. Greška je što se temporalna srodnost pretvara u ideološku. Naime, najpre sam uvid u prirodu TF jasno govori da se ne radi o nacionalističkom produktu jer je TF, zasnovan na dominaciji orientalnih, najčešće islamskih motiva i elemenata, u Srbiji doživeo pun procvat u vreme najlučih ratova protiv bosanskih Muslimana.¹⁷⁶

Druga osnovna greška je tvrdjenje da je TF nametan kao kulturna politika. Upravo je obrnuto tačno: on se nametnuo na osnovu tržišnih zakona jer država više nije imala nikakvu kulturnu politiku i jer je dotada dominantni elitistički, državno nametani kulturni model u popularnoj muzici, rokenrol, izgubio podršku. Rok je osamdesetih bio nametan od vlasti kao najbolji način legitimacije te vlasti kao savremene, reformske i okrenute ka zapadu, od koga su se očekivali krediti, pomoć i saradnja. Jugoslavija je oficijelno težila uključenju u zapadne kulturne, ekonomski i političke sfere te je stoga dirigovano nametana zapadna matrica popularne muzike. Onoga trenutka kada je Jugoslavija pod Miloševićem ušla u konflikt sa zapadom rok više nije bio potreban jer toj vlasti, logično više nije trebala zapadna legitimizacija. Stoga nije tačno da je rok planirano sklonjen: on samo više nije bio podržavan jer za tim nije bilo političke potrebe.

¹⁷⁶ Na ovo su najčešće ukazivali stvarni kulturni nacionalisti poput Pavla Aksentijevića ili Zorana Hristića.

U tu prazninu uleteo je nov fenomen TF, upravo vođen golin tržišnim zakonima dovedenim do krajnosti. I pre devedesetih pevači neo-folka su bili najpopularniji, među masama daleko popularniji nego rokeri. Njihovi tiraži su daleko nadilazili rokere iako nisu imali podršku državnih struktura. No zbog svog, i tada velikog tržišnog potencijala, bili su tolerisani. Ovaj potencijal je eksplodirao u 90-im zbog više razloga: najpre, više nisu bili proganjeni niti je postojala konkurentska matrica popularne kulture; zatim neo-folk se radikalno modernizovao i stopio sa tehno-matricama koje su usled zamaha računarske tehnologije i na Zapadu bile u ekspanziji – tako smo dobili tehno-folk, a uz modernizovani muzički izraz išao je i radikalno “unapređen” vizuelni izraz, odnosno imidž (luksuzni spotovi, šljašteće toalete, koketiranje sa urbanom sredinom, rokerskim i tehno imidžom); konačno mediji prostor u Srbiji je bio u ekspanziji, nicale su brojne lokalne komercijalne stanice za koje su TF zvezde bile idealan materijal, posebno u nedostatku konkurenčije.

Ovo insistiranje na tržišnom, a ne dirigovanom ili komandnom poretku dominacije TF-a, osnovno je za našu analizu problema nacionalnog identiteta. Bitno je znati da su svi kulturni i ideološki elementi stopljeni u TF-u upravo izraz važećih potreba i osećanja građana Srbije, a ne planirana i usmeravana ideološka manipulacija. Ako se razmotri teorija o manipulaciji i nametanju uvida se da je veoma teško prihvati da je neko u vreme ratovanja sa Muslimanima, islamom i orientalizmom (jer rat je upravo od ideologa vlasti predstavljan i kao među-nacionalni i kao verski i kao civilizacijski) namerno nametao kulturu koja je esencijalno vezana za svog protivnika. To bi mogla da objasni jedino neverovatna teorija zavere (Milošević kao Muslimanski agent!) a za nju nemamo nikakvih elemenata. Zvući previše besmisleno da bi bilo prihvatljivo.

2. Upravo ovo pitanje dominantnog prisustva orijentalnih elemenata (neparnih ritmova, mnoštva sinkopa, melizama, trilera), u uslovima ogoljene tržišne utakmice, u TF kao najpopularnijoj muzici jeste zanimljivo za nas. Pomenuti problem treba razmotriti u vezi sa pitanjem određenja srpskog etno-nacionalnog i kulturnog identiteta, kao i određenja kulturnog identiteta Srbije (takođe i Jugoslavije) kao veoma složene multi-etničke, multi-konfesionalne i stoga multi-kulturne države.

Najpre ćemo razmotriti nekoliko u javnosti prisutnih teza o izvoru te dominantnosti orijentalnih elemenata.

1) Teza o teoriji zavere. Usled potpuno poremećenih kategorija tumačenja stvarnosti koje su vladale Srbijom 90-ih, a naročito zbog ogromnog uticaja elektronskih i pisanih medija (*Treći Kanal* – čuvena emisija Milje Vujanović, *TV Palma* – naročito *Dijalog* Mikija Vujovića, pa časopisi poput *Zone sumraka*, *Dosjeva X* ili recimo *Trećeg oka* koje je finansirala Savezna vlada!) kao i mnoštva štampane literature o masonima, jevrejskoj zaveri (pomenimo samo ogromnu biblioteku R. Đurđevića) i sl., teorija zavere je postala jedan od najrasprostranjenijih i najomiljenijih načina tumačenja stvarnosti. Ne samo kod običnog sveta, uvrežila se gotovo patološka potreba da se svud traže i nalaze zavere, obično uperene protiv srpskog naroda, njegove istorije i identitetu.¹⁷⁷

Ovaj metod u manjoj ili većoj meri bio je prisutan i pri tumačenju estradnih dešavanja, kao i na samoj estradi. Doduše, ova teza je bila prisutna u javnosti više implicitno nego eksplicitno. Ogromno prisustvo orijentalnih elemenata po medijima bilo je oči nacionalistima iz različitih političkih opcija (npr. početu Pavlu Aksentijeviću kao poslaniku opozicionog DEPOS-a, ali i pevaču Miroslavu Iliću kao pripadniku vladajuće stranke SPS-a). Svi su pozivali na borbu protiv, u srpski identitet ubacivanog orijentalističkog virusa, ne ulazeći u uzrok prisustva tog virusa. Međutim, van pozornice mnogi su bili spremni da tvrde kako se prisustvo ovih elemenata ne može percipirati kao slučajno već isključivo kao deo promišljenog i dugo ostvarivanog plana o kontaminaciji srpske muzike i srpskog identiteta, iza čega finansijski i organizaciono stoje velike islamske petrolejske sile, iste one koje su tokom rata pomagale Muslimane u Bosni. I sam sam imao prilike da u

¹⁷⁷ Ruku na sreću ovaj običaj ima i svojih pozitivnijih aspekata. Sam princip traženja zavere je zapravo zasnovan na osnovnim metafizičkim (u klasičnom smislu) i epistemološkim principima, a to je ideja transcendencije datog. Naime, sve ove načine spoznavanja karakteriše neprihvatanje datog, golog empirijskog fakcitetata, i umesto toga potraga za principima i sistemima koji mogu adekvatno i smisleno da objasne fakcitet. Staviše, direktna posledica toga je i visok stepen kritičnosti koju običan srbjanski građanin ima prema vlasti i prema svim ostalim političarima. Međutim, problem je što je ovaj potencijal uglavnom korišćen u patološke svrhe: reprodukcija straha i nesigurnosti, traženje alternativnog opravdanja za greške vlasti... Prevodenje ovog potencijala u upotrebljive i po društvo korisne aspekte predstavlja veliki izazov, ali ni nova vlast nije za to raspoložena jer joj ne odgovara kritički odnos.

razgovoru sa pojedinim akterima čujem takve podatke ili teorije koje nikao od aktera nije želeo javno da iznosi zbog profanosti takvih teorija i očiglednog nedostatka dokaza.

2) Tržišno-antropološko objašnjenje. Ova teza je obično u direktnoj suprotnosti sa gore iznetom. Ona se može prezentovati u benevolentnom ili malevolentnom vidu. Prema prvoj tezi Srbi su klasičan evropski narod koji svoj identitet gradi u suprotnosti sa istokom, orijentom, "Turcima", koji se doživljavaju kao i dalje prisutni agresori, bivši okupatori koji bi to ponovo mogli i želeli da budu i koji nas za početak napadaju kulturno, te stoga mi moramo braniti svoju evropsku kulturu od njihove kontaminirajuće agresije. Ta teza reproducuje staru ideju o Srbima kao braniku Evrope.

Ova druga teza prisutnija je u svom malevolentnom vidu; obično se plasira od strane onih koji Srbe vide kao deo Orijenta u Evropi. Ona je prezentirana od strane raznih američkih mislilaca i medija, zatim od katoličkih suseda (naročito Hrvata) i jednog dela komunističke srpske inteligencije koja prezire svoje poreklo. Teza je naročito oživljena tokom 90-ih u svrhe propagande i konstruisanja politički svrshishodnog imidža Srba i Balkanaca kao niže vrste. Ona govori o neizlečivom orijentalizmu, primitivizmu i civilizacijskom zaostajanju Srba koji nikada neće biti deo evro-atlantskog civilizacijskog kruga. Stoga je razumljivo da takav narod gaji i uživa u orijentalnoj muzici kakva je TF. Otuda i rasprostranjenost ideje da je TF potpuno odgovarajuća nacionalistička i ratna kulturna matrica Srba: oni su sami po sebi puki Orijent te su stoga samo afirmisali svoju klasičnu orijentalnu kulturu jer drugu ni nemaju.

Osim ove radikalne, nipođavajuće verzije postoji i umerenija koja će za nas u kombinaciji sa drugim elementima biti zanimljiva. Ona kaže da je deo srpskog nasledja baziran na orijentalnim elementima i da, naročito u uslovima golog tržišta i kraha moralnih prepreka, ti elementi odnose prevagu.

Valja samo kratko pomenuti da su se pojavljivale i benevolentnije teze ovoga tipa koje su na tragu Micićevog shvatanja o Balkanu kao barbarogeniju. One su prihvatale polaznu tezu, ali su o tome govorile u pozitivnom kontekstu, kao o nečemu što govorи o vitalnosti i muževnosti Balkana naspram "jalovosti i dekadentnosti" kurve Evrope.

3) Teza o "popuštanju kočnica". Ovde koristim *terminus technicus* Pitera Sloterdijka koji obuhvata analize mnogih drugih mislilaca. Polazi se od činjenice da se na Zapadu u poslednjih nekoliko vekova sve zasniva na prekoračenju granica i stalnom oslobađanju od stega religije, običajnosti, morala... Zapravo radi se o popuštanju kočnica koje je civilizacija nemetnula ljudskoj životinji i opravdanom i realnošću dokumentovanom strahu ovih autora da se sa otpuštanjem kočnica već otišlo predaleko i da će na kraju tog procesa vraćanje u varvarstvo od čoveka ostati samo agresivna životinja. Izvanredni dokazi za ovo su količina nasilja, pornografije, perverznosti i patologije koja dominira elektronskim medijima i Internetom, kao i, sve više, i svakodnevnim životom.¹⁷⁸

Primenjena na naš problem, ova teza bi objašnjavala da je u godinama rata došlo do propasti svih dotad važećih moralnih kodeksa (kočnica) i stoga do poplave golotinje, pornografije i eskapizma u besomučnoj zabavi a za to su neparni ritmovi i ostali orijentalni elementi sa svojom mističnom aurom zabranjenog i raspusnog, tradicionalno najpogodniji. I zaista, ponekad se tokom 90-ih činilo da se cela Srbija pretvara u raspusnu orijentalnu kafanu ili pregrejani, i teškim mirisima napojeni amam u kome tek što nije započela masovna orgija. Opšte je mesto, naprimjer, da na žurkama mladih na kojima se sluša narodna muzika, nakon izvesnog vremena, kada se dovoljno popije, počinje glavni deo zabave kada dominira muzika sa orientalnim elementima i dertom (Sinan Sakić, Aca Lukas i sl.)¹⁷⁹

4) Ova teza objašnjava pomenuti fenomen kao pokušaj stvaranja sopstvenog, antropološki prisnijeg kulturnog produkta umesto preuzimanja u popularnoj muzici globalno vladajućih američkih i

¹⁷⁸ Sloterdijk npr. ukazuje na talas nasilja koji je u čitavom zapadnom svetu prodro u škole, naročito u SAD, "gde su učitelji počeli da prave sisteme za odbranu od učenika." On upozorava da "danas škola, ukoliko ne nastane nova struktura za kultivisanje koja utomljuje nasilje, može da izgubi bitku protiv indirektnog obrazovnog nasilja, televizije, bioskopa sa filmovima punim nasilja i drugim medijima koji doprinose popuštanju svih kočnica". "Pravila za ljudski vrt", časopis *Reč*, Br. 57/3, str. 199.

¹⁷⁹ Indikativno je recimo da je i Zdravko Čolić na sličan način koncipirao svoj nedavni veliki koncert na Marakani; dok su prvi deo obeležili hitovi iz ranijih perioda, zasnovani na klasičnoj evropskoj festivalskoj i pop-matrići, drugi, glavni deo je bio koncipiran od novijeg, na orijentalnim elementima zasnovanog repertoara, koji je omogućio raspusniju i življvu zabavu publike.

engleskih ostvarenja. Naime, 90-e su definitivno godine otvorenog neprijateljstva i rata niskog ili visokog intenziteta između Srbija i zapadnih zemalja. Stoga je i razumljiva velika rezerva prema svim onim procesima koji su podvedeni pod zajednički imenitelj *globalizacija* i koji su najčešćegledniji bili u nametanju zapadne popularne muzike zasnovane na pravilnim ritmovima i pravilnim harmonijskim strukturama. Ovo se ispoljilo u stvaranju autohtone mešavine, tako što su zapadna tehnološka dostignuća fuzionisana sa balkanskim ritmovima, kulturnim nasleđem i emocijama.

Razumljiva je i rezerva prema zapadnim ikonama pop-kulture koje su percipirane kao nosioci zapadne ideologije. Takođe valja ukazati i na potrebu afirmacije drugačijeg modela žene i muškarca od onog koji je 90-ih nametan od zapadnih medija. Francuski teoretičar Žan Bodrijar je već početkom prošle decenije ukazao na nametanje hermafrodita kao modela identifikacije, na proces u kome se postepeno nameće uniseks model i gube razlike između žene i muškarca. Ovo je pokazao na slučaju Madone i Majkla Džeksona. I zaista, razumljivo je odbijanje balkanskih muškaraca da prihvate kao kulturni i antropološki model poželjne žene krhkog feministkinju, visoku 160 santimetara. U konkurenčiji sa 180 santimetara visokom ženom, poput Cece ili Karleuše, "sisatom, guzatom i lomnom u struku", da citiramo B. Đorđevića, ona zaista Balkancima ne izgleda privlačno. Po ovom shvatanju radi se o odbrani lokalnog identiteta od unificirajućeg dejstva globalizacije. Da upotrebito pomodnu terminologiju, radi se o odbrani prava na drugost i bivanje drugačijim.

5) Sledeća teza je bliska prethodnoj. Ona ovaj fenomen stavlja u kontekst ekspanzije i afirmacije različitih kulturnih i naročito muzičkih modela tokom devedesetih, kao otpor vesternizaciji i unifikujućem modelu globalizacije pod američkim vodstvom. Naime, kao reakcija na tako shvaćenu globalizaciju, te nezanimljivost i jednostranost anglo-američke popularne muzike, tokom devedesetih je došlo do eksploracije drugih muzičkih kultura, odnosno do talasa poznatog po imenu *world-music*. Pomenimo samo ogromnu popularnost latino-američke i naročito kubanske muzike, zatim otkriće nepresušnog blaga afričkog kontinenta, pa ogromnu popularnost turske muzike u zapadnoj Evropi (fenomen Tarkan), itd.

Naprimjer, časopis *Le mond diplomatik* je nedavno muzičara Manu Čaoa označio kao heroja druge ili alternativne globalizacije. Ovaj francusko-španski muzičar koji poslednjih desetak godina provodi lutajući po latino-američkom kontinentu, napravio je predivnu fuziju raznih pravaca i muzičkih nasleđa i zabeležio ogroman uspeh sa svoja dva albuma *Klandestino* i *Proksima estasion: esperansa*. Zanimljivo je da na poslednjem albumu peva na pet jezika (španski, portugalski, francuski, engleski, i arapski) i mnoštvu njihovih dijalekata.

U ovom kontekstu bi se i TF sagledavao kao afirmacija posebnosti i lokalnog nasleđa; štaviše, kao radikalna afirmacija upravo onih elemenata koji su tradicionalno suprotstavljeni zapadnoj dursko-molskoj strukturi, dakle orijentalnih elemenata. Ali, nažalost, prezentiranih na jedan rogobatan način.

2. Od svih gore navedenih teza samo nam je prva, ona o teoriji zavere neupotrebljiva. Sve ostale teze na ovaj ili onaj način, naročito u svojim umerenim varijantama, doprinose objašnjenju prisutva orijentalnih elemenata u TF. Štaviše, pravi odgovor se može dobiti samo korišćenjem svih njih zajedno. Ono što nam je posebno zanimljivo da naglasimo iz te analize jeste da orijentalni elementi nisu nešto što je odskora, i spolja nametnuto našem kulturnom identitetu, već da su oni itekako prisutni kao legitimni i tradicionalni DEO (naglašavam deo) tog identiteta. Da bismo ovu tezu potkreplili napravićemo kratak pregled, skeniranje najpre muzičkog identiteta Srbije, a zatim i Srbija kao nacije.

Kada pogledamo muzičku kartu Srbije uočićemo ogromno bogatstvo i šarenilo popularne muzike koje je sasvim razumljivo ako se pogleda isto tako bogata i šarolika etnička i kulturna stratifikacija društva. Naravno da sve ovo potiče od veoma specifične istorije područja Srbije koje je vekovima bilo na razmedju mnoštva suprotstavljenih i krajnje različitih kultura koje su se vremenom mešale i stvarale potpuno nove kombinacije stilova. Obratimo pažnju najpre na činjenicu da pored Srbija na ovom području žive brojne etničke manjine.

Čak i ako izbegnemo da tematizujemo i inače prilično strano nasleđe Albanaca sa Kosmetom kao najbrojnije manjine čiji budući status u okviru Srbije nije izvestan, ostaje nam još uvek ogroman kultur-diverzitet. Ističe se nekoliko muzičkih područja i tradicija. Na severu Srbije, u Vojvodini, veliki je uticaj mađarskog folklora pri čemu veliku

popularnost ima veoma dinamično nasleđe mađarskih Cigana. Čuveni mađarski čardaš ušao je i u savremeniju popularnu muziku Srbija. Dobar primer su pesme Đorda Balaševića *Devojka sa čardaš nogama* i *Slabo divanim madžarski* koje su izvanredan primer dobre fuzije i istinski kreativne proliferacije kultura. Ne treba zaboraviti stvaralaštvo Lajka Feliksa, violiniste iz Subotice koji je najpre napravio veliki korak u iznošenju tog nasleđa pred javnost Srbije, a zatim u saradnji sa orkestrom Bobana Markovića pokazao mogućnost zanimljive fuzije mađarskog folklora i ciganske bleh muzike sa juga Srbije.

Zatim tu je i veoma bogat folklor Rusina i Slovaka, te naročito Rumuna – posebno zanimljivo je opet stvaralaštvo rumunskih Cigana. Dobar primer mogućnosti savremene upotrebe ovog nasleđa i motiva je projekat Ognjena Popovića *Balkan rumba* (izdanje B-92).

Na istoku Srbije nalazi se neverovatno blago vlaške tradicije, jednog naroda još uvek izolovanog i zatvorenog u svoju prebogatu pagansku prošlost koja još traje bez obzira na uticaje savremene kulture. Ovo nasleđe srećom postaje sve više predmet tematizacije i analize od strane naših etnomuzikologa pa su razni oblici tog stvaralaštva (tužbalice, obredne pesme, šaljive pesme, i sl.) zabeleženi. Vlaška muzika je u svojoj savremenijoj preradi imala trenutke popularnosti tokom 80-ih (pomenimo pevačicu Izvorinku Milošević), a prošle godine dobili smo i jedan zanimljiv i relativno uspešan pokušaj savremenije umetničke prerade vlaških motiva – projekat Biljane Krstić *Bistrik*.

Na jugo-zapadu Srbije živi velika zajednica Muslimana sa takođe zanimljivim folklornim nasleđem. Nažalost, jedino što sa tog prostora danas stiže jesu razne varijante tehno-folka. Nema nijednog pokušaja prezentovanja izvornih sevdalinki ili savremene umetničke obrade i prerade tog stvaralaštva. Na jugu centralne Srbije ostaje zajednica Albanaca koja je u svakom pogledu, pa tako i kulturnom i muzičkom, potpuno izolovana od države Srbije i srpskog kulturnog prostora. Čini nam se da će Albanci istinski biti integrisani u srpsko društvo tek kada i ako budu integrisani i u taj kulturni prostor.

Na kraju ovog sažetog pregleda pomenimo i etničku grupu koja svakako tradicionalno daje aromu muzičkom životu Srbije. Radi se naravno o Ciganima/Romima koji su tradicionalno bili oficijelni muzičari još za turskih vremena, a i kasnije im je uglavnom bila namenjena uloga zabavljača. Već sam pregled njihovog stvaralaštva u

raznim delovima Srbije (jer oni su jedina grupa pored Srba koja je podjednako raspoređena po celoj teritoriji Srbije), pokazuje ogroman muzički diverzitet. Ukažimo samo na razliku folklora mađarskih Cigana od vojvodanskih ciganskih tamburaških orkestara (kao što je čuveni orkestar Lepog Jovice poznat iz Karanovićevog filma *Jagode u grlu*), i posebno na razliku između njih i trubačkih orkestara južne i istočne Srbije u čijoj muzici preovlađuju sinkope, neparni ritmovi i drugi orientalni elementi, ili na razliku od ciganskih orkestara iz centralne i zapadne Srbije gde dominiraju violine (ćemane).

Ukazivanje na ovu ogromnu kompleksnost muzičkog identiteta naših Cigana koja je povezana sa njihovom vezanošću za različita područja, različite tradicije i različite susede, odličan je uvod u analizu muzičkog identiteta samih Srba, koji je možda još kompleksniji i bogatiji. Ova analiza će pokušati da samo delimično ilustruje to bogatstvo. Prava dijahronijska pa čak ni sinhronijska slika još uvek nedostaju i koliko znam niko se još kod nas nije poduhvatio tog posla. Dovoljno je samo baciti pogled na široku rasprostranjenost Srba po Balkanskom poluostrvu na kome zauzimaju središnji položaj, i na njihovu izmešanost sa drugim, veoma različitim nacijama i njihovim kulturama, da bi se shvatilo koliko je to težak posao.

Postoje najpre, još uvek oni najstariji, paganski elementi sačuvani u tzv. kajdama ili arijama. Njih najviše ima u Lici, Kninskoj krajini, Hercegovini i oko Užica, dakle u dinarskim predelima koji su ostali najviše izolovani od kulturnih kretanja. Zatim postoji u zapisima sačuvano nasleđe srednjeg veka, preturskih vremena. Turski period karakteriše dominacija turske orientalne muzike u gradovima koja je istinsula srpsko gradsko srednjovekovno stvaralaštvo, i potpuna izolacija seoskog stanovništva koje je uglavnom ostalo vezano za pred-tursku, najvećima pagansku tradiciju.

Međutim, već doseljenici u Vojvodinu, Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju dolaze u kontakt sa srednjo-evropskim i mediteranskim muzičkim nasleđem, sa dursko-molskim harmonskim sistemom, i od tada i Srbi postaju deo zapadno-evropskog kulturnog miljea. Iako je po oslobođenju Srbije knez Miloš, poput turskih velmoža, sa sobom vodio ciganski orientalni orkestar (*Mustafa i njegova družina*), već 1831. osnovana je *Knjaževsko-serbska banda* sa kapelnikom Josifom Šlezingerom i od tada je centralno-evropski muzički model sve više

osvajao Srbiju. Krajem 19. i početkom 20. veka stvorena je specifična varoška pesma (danasa poznata kao starogradska muzika), a između dva rata preuzeto je u seoskoj sredini pevanje na bas koje se zadržalo čak i u mnogim novokompanovanim pesmama (npr. Lepa Brena, Era Ojdanić i Braća Bajić).¹⁸⁰

Dakle već od sredine 19. veka u Srbiji i kod Srba naporedno postoje pagansko nasleđe, orijentalno-turski elementi (daleko više preuzimani od strane seoskog stanovništva u Bosni od kraja 19. veka kao i od strane srpskog gradskog stanovništva juga Srbije, naročito Vranja i Niša) i zapadnoevropski uticaji. Sve vreme su oni u napetosti, u borbi za osvajanje prostora, ali i u izvesnoj proliferaciji koja je davala i zanimljive umetničke rezultate. Ovi orijentalni uticaji zadržali su se naročito među Srbima na jugu Srbije i na Kosmetu. Posebno vranjanske pesme imaju veliku lepotu i sa svojim orijentalnim melosom čine izvanredno bogatstvo u srpskoj kulturnoj tradiciji i identitetu.

Slično je i sa duvačkim orkestrima sa juga Srbije koje podjednako čine Srbi i Cigani. Ovo nasleđe je na majstorki način preradio i modernizovao Goran Bregović koji je čuvene čoćeke fuzionisao sa tehno matricama i na taj način napravio bogatu, živu i zanimljivu muziku koja je fascinirala celu Evropu. Paradoksalno je, za naše prema orijentalizmu nipođaštavajuće orijentisane poslenike, to da je Srbija svoj najznačajniji kulturni prodom u 90-im načinila upravo zahvaljujući tim orijentalnim elementima.

Kada se o njima govori, od strane pomenutih elitista, obično se navodi da je to ili nasleđe turske okupacije ili rezultat skorašnje kulturne agresije te da sve to treba proterati iz našeg kulturnog prostora. Međutim, zaboravlja se najpre da su već 20-ih godina prošlog veka, davno pre tehno-folka, postojale iste ovakve rasprave o prisutnosti orijentalnih elemenata, kao i ono što je još značajnije a to je pitanje karaktera vizantijске muzike koja je bila dominantna pre dolaska Turaka.

Vizantija upravo jeste bila deo orijentalnog kulturnog prostora i u sebe je integrisala pored bogatog starogrčkog i rimskog nasleđa i kulturne tradicije azijskih prostora koje je osvajala. Dobar primer za ovo

¹⁸⁰ Ove podatke uglavnom preuzimam iz knjige Dimitrija Golemovića *Etnomuzikološki ogledi*, XX vek, 1997. Posebno su zanimljivi eseji 11, 12 i 13.

je rad naše etno-džez grupe *Hazari* koji se upravo bazira na vizantijском nasleđu a koji je pun orijentalnih elemenata. Zanimljivo je da se previда i postojanje crkvene duhovne muzike pre reforme koju su na evropskim osnovama u 19. veku načinili Kornelije Stanković i Mokranjac. Ako poslušamo pravoslavnu muziku u Grčkoj, Bugarskoj, na Svetoj Gori ili naročito u Siriji i drugim azijskim prostorima uvidećemo da je tu razumljivo ogroman uticaj orijentalnih elemenata. Stoga je logično prepostaviti da je tako zvučala i naša crkvena muzika pre reforme.

Iz svega navedenog proizilazi potpuna legitimnost i poželjnost orijentalnih elemenata u našem kulturnom i muzičkom identitetu. Mnogi kulturni radnici, istinski zabrinuti za karakter naše kulture, ali previše jednostrani u njenom sagledavanju, smatraju to velikim nedostatkom i problemom. Međutim, kako Dimitrije Golemović primećuje: "Osnova ovog mišljenja čini se da počiva na nesporazumu ili jednostavno rečeno – nedovoljnom poznavanju problematike ovog (novokomponovanog – M.D.) pevanja koje je, što pomenući ljudi zaboravlju ili ne znaju, poteklo iz varoškog tradicionalnog pevanja kome nijedan od pomenutih (orientalnih) elemenata nije bio stran."¹⁸¹ I sam Golemović ističe da se radi samo o njihovom prenaglašenom prisustvu u pevanju, na šta bismo mi dodali i dominaciji njihove veoma loše upotrebe u tehno-folku.

Završna teza je da svako ograničavanje našeg kulturnog identiteta na "šumadijsku dvojku", kao i svaka ideja o radikalnom rezanju i progonu orijentalnog nasleđa iz tog identiteta, ne samo da je nasilno i nerealno (jer ne vodi računa o konstruktivističkoj dinamici identiteta koji se nalazi u stalnom kretanju u skladu sa proliferacijom sa drugim kulturama i uticajima), već je i kontraproduktivno (elitističko nasilništvo će voditi većoj popularnosti tih elemenata među običnjim svetom) i pogubno (jer vodi osiromašenju identiteta).¹⁸² Pravo pitanje je kako se ozbiljnom kulturnom politikom može pomoći autorima da umesto uglavnom nakaznih tehno-folk proizvoda stvaraju daleko kvalitetniju popularnu muziku u skladu sa trendovima takozvane *world-music*, koja bi na pravi način afirmisala razne oblike pomenutih identiteta i muzičkih

¹⁸¹ Dimitrije Golemović, ibid, str. 180.

¹⁸² Još 1923. etnomuzikolog V. Đordjević je istakao dvojstvo naše narodne muzike: ona koja se očuvala od turskog uticaja i ona koja se razvijala pod uticajem turske muzike, a koja je prema njemu "naprednija i šarenija, što je proizvod prigodnog ukrštanja". Navedeno prema Dimitrije Golemović, ibid, str. 183.

tradicija, gde bi se na pravi način prezentovalo i preradivalo bogato naslede balkanskog folklora. Pri tome treba uzimati u obzir uspešne primere stvaralaštva Gorana Bregovića, grupe *Hazari*, Bobana Markovića i Lajka Feliksa, Ognjena Popovića i sl.

Takođe, postavlja se i pitanje kako postepeno školovati publiku za kvalitetnije oblike masovne kulture. Osnovno je odustati od utopističke ideje da se svi mogu ospособiti za uživanje u elitnoj kulturi, te stoga ozbiljnije razmišljati o tome kako unaprediti masovnu, manje zahtevniju kulturu koja svakako mora postojati u savremenom društvu. Orijentalni elementi definitivno jesu deo te kulture, nasleđa i identiteta. Ključno je kako ih na pravi način preraditi, dovesti u prikladnu meru i tako stvoriti jednu kvalitetnu masovnu muziku.

NADZIRANJE I PODVOĐENJE PRILOG IZUČAVANJU MĀNIPULATIVNIH STRATEGIJA MILOŠEVIĆEVOG REŽIMA

Mehanizmi i strategije očuvanja vlasti koje Miloševićev režim upražnjava, zaista su povremeno ingeniozni i zapanjujuće inventivni. Svaki poraz pretvara se u novi izvor manipulisanja, svaki pogrešan potez dobija racionalizaciju i kosmičko opravdanje. Nakon dvanaest godina katastrofalne vladavine i neopisivih nelagoda koje je priredio sopstvenom stanovništvu, Miloševićev sistem i dalje nastavlja da se samo-reprodukuje i da vrhovnom Majstoru održava vlast. Svakako je zanimljivo zapaziti da je zapanjujuća inventivnost mehanizama koji koristi za očuvanje sopstvenih pozicija u očiglednoj kontradiktornosti sa potpuno nerazumljivim promašajima, pogrešnim procenama i porazima u spoljnoj politici i “zaštititi srpskog naroda”.

U ovom članku bavimo se ovim prvim, “uspešnjim” delom njegove politike, koji je sav usmeren ka reprodukovaniju uslova u kojima se njegova vladavina nameće kao jedino rešenje¹⁸³. Pokušaćemo da neke od tih mehanizama prikažemo na jednom skorašnjem, visokom dostignuću njegovih manipulativnih tehnika.

1. Nakon dvoipomesečnog ratovanja sa NATO-om, prenosni sistemi Elektrodistribucije ostali su značajno oštećeni. Pošto je zemlja i nakon rata ostala pod režimom strogih sankcija, kao i bez ozbiljnih novčanih rezervi, postalo je očigledno da se mreža neće moći u dovoljnoj meri oporaviti da bi podnela onoliku potrošnju kolika je uobičajena u zimskim mesecima, kada se veliki deo građana Srbije greje pomoću električne energije. Budući da se režim ne plaši blokirane i po-sebe-

¹⁸³ Moto Miloševićeve vladavine je: “A ko drugi, ako ne ja?” Strategija, dakle, nije nadmetanje na slobodnom političkom tržištu, na kome bi se nametnuo kao jedan faktor, bolji od drugih, već je u pitanju potpuno monopolisanje i pokrivanje tržišta i njegova identifikacija sa samim sobom: sem mene ništa ne postoji. Uz to naravno ide strategija potpunog uništavanja opozicije kao ozbiljnog pretendenta, odnosno njeno svodenje na status nužnog ukrasa koji uz to treba da opravda moto time što će se biračima prezentovati kao još gori od vlasti.

destruktivne opozicije već samo mogućih socijalnih nemira od strane smrznutog stanovništva, javilo se ozbiljno pitanje na koji način što više rasteretiti električnu mrežu. Osim potrage za gasom i mazutom, krenulo se u kampanju za popularisanje grejanja na čvrsta goriva.

Čovek koga se Srbi najviše plaše, i koji im je tokom svog učešća u vlasti potpisivao sve nepopularne uredbe i zakone, potpredsednik vlade Vojislav Šešelj, počeo je otvoreno da upozorava narod da grejanja na struju neće biti, te da će stoga svako morati da traži alternativne izvore energije, tj. ugalj i drva. Slične informacije su stizale i od stručnih timova, poput tima UN-a koji je procenio da će građani Srbije imati za 30-50% manje električne energije na raspolaganju no što su je imali prošle zime. Naplašeni narod počeo je intenzivno da kupuje i nabavlja šporete na čvrsto gorivo. Ali pošto je šargarepa obično primamljivija od štapa, pored zaplašivanja bilo je potrebno istu priču mu servirati i na daleko prihvatljiviji i prisniji način, tako da sve to naprsto prihvati kao nešto normalno. Tako smo dobili vrhunac kampanje ubedivanja ljudi u nužnost takvog života, a to je svakako porodični kviz koji se pod nazivom "Bračne zavrzlame" od početka septembra 1999. emituje na, prema najnovijim istraživanjima agencije *Stratedžik Marketing*, najpopularnijoj televiziji u Srbiji, televiziji *Pink*.

Ova televizija čiji je vlasnik, direktor i jednom rečju Gazda, Željko Mitrović, član direkcije JUL-a, nedavno je proslavila pet godina postojanja. *TV Pink* je izuzetno značajan stub režima, po mišljenju autora ovog teksta daleko značajniji nego *RTS* kojim su opsednuti ovdašnji opozicioni prvac i analitičari. *RTS*, glasilo Socijalističke partije je otvoreni poligon za prenošenje direktnih poruka u koje odavno veći deo stanovništva ove zemlje ne veruje. *Pink* je daleko suptilniji i stoga sve uspešniji mehanizam za vladanje. Njegov ogroman manipulativni i politički potencijal zasniva se upravo na njegovo (navodnoj) potpunoj apolitičnosti. Dok je *RTS* muško načelo, otvoreno, i direktno agresivan, i traži isti takav odgovor, reakciju po principu uzmi ili ostavi, *Pink* je žensko načelo jedne politike zavodenja koje svoje zavodničke tehnike praktikuje na suptilan, postepen i utoliko više neodoljiv način. Dok je *RTS*, bar po parolama i informativnom programu, otvoreno nacionalističko, *TV Pink* je multikulturalno, pro-SFRJugoslovensko i kvazi-zapadno lice Miloševićeve vladavine. Svakako je zanimljivo i indikativno da ovu televiziju gledaju u velikoj

meri mladi ljudi koji iako deklarativno protiv ovome režimu, preko *TV Pink* usvajaju sistem vrednosti, kao i načine ponašanja i opštenja koji taj režim reprodukuju.¹⁸⁴

Već pomenuti nedeljni kviz je jedan od tih načina na koje se ljudima suptilno serviraju poruke. Kviz je pre svega usmeren na popularisanje grejanja na čvrsta goriva kao hita sezone. Stari dobri *Smederevac*, vraća se u naše domove na velika vrata, tj. pod primamljivom zadnjicom i još boljim nogama dobro očuvane, nekadašnje *Miss Loto*, Suzane Mančić¹⁸⁵. Naime, negde na polovini kviza, Suzana sedne na snežno beli *Smederevac* i svojim umiljnim glasom počne da nam objašnjava kako je taj divni šporet koji istovremeno i greje i kuva (dakle progres: spajanje funkcija i štednja energije) proizvod čuvene fabrike *Milan Blagojević* iz Smedereva, da oni proizvode čak 1200 komada dnevno, i da ćemo zahvaljujući njemu (*Smederevcu*) "svi biti i jaki i zdravi ove zime". Pa ko da ga ne kupi nakon toga?

U početku je postojala i igra u kojoj se takmičari utrkuju u slagaju cepanica.

Kviz je zamišljen kao nadmetanje dva bračna para, od kojih samo jedan kao premiju dobija *Smederevac*. Bračni par Stanković nakon prvih šest emisija imao je isto toliko tih šporeta! Ovaj podatak govori o evidentno urgentnoj i nedomišljenoj pripremi kviza, u uslovima kada je bilo nužno što pre ga započeti i što više nametati *Smederevac*. Važno je bilo servirati ljudima lepo upakovanoj poruku da je sasvim normalno da se ljudi na pragu dvadeset prvog veka greju i kuvalu na šporetu na čvrst goriva.

No, kviz ima puno prostora, pa ga treba iskoristiti za slanje i drugih manipulativnih poruka. Analizirajmo nekoliko igara.

Jedna od igara zove se "Oblačenje ljubavnice". Igraju je muževi. Prilikom demonstriranja smisla i poente igre, Suzana objašnjava da su obojica skoro zatečeni u prevari, da se žena vraća kući, i da ljubavnicu što pre i što bolje treba obući i postaviti na svoje noge kako bi otišla iz

¹⁸⁴ U ovom članku nemamo prostora, no svakako bi bilo potrebno uraditi ozbiljnju studiju o tome na koje sve načine *Pink* utiče na, pre svega, mladu populaciju u Srbiji. Ovde ćemo u tekstu izneti samo neke od njih.

¹⁸⁵ Suzana Mančić je idealna osoba za popularisanje ovih šporeta, zato što po tradiciji donosi sreću i pre svega, kao i *Smederevac* podseća na Stara Dobra Vremena; nostalgija je jedna od najjačih poluga ovog režima.

stana. Ljubavnice su lutke koje potpuno obnažene leže na podu. Pored njih nalazi se kutija sa brojnim komadima odeće, i cilj je da se u zadatom vremenu "ljubavnici" obuče što više tih komada (gaća, brushaltera, marama, sukni...). Kroz sve ovo provlači se kao samorazumljivo to da suprug mora da ima ljubavnicu (kakav je pa to čovek bez ljubavnice?), a Suzana je čak i izričita i veoma agresivna u tome: "Priznajte, priznajte, morate da je imate; svi vi muškarci ste isti...". Kod zbumjenog supruga se bore dve tendencije: ne ispasti šonja, pa se često i kočopere ("Ćuti da me ne čuje žena", "Ne smem da kažem" i sl.) i sa druge strane, ne povrediti sasvim ženu sa kojom se živi (tad se pitanje ignoriše ili se čovek samo zbumjeno smeje i čuti). Svakako je bitno da se intimnost individualnog života potpuno ignoriše, a da se promiskuitet podrazumeva¹⁸⁶.

Podjednako zanimljiva je i igra koja se bavi odnosom sa taštama i svekrvama. Naime, u studiju se postavi ogromna lutka-spodoba sa nesrazmerno velikim, širom otvorenim ustima, i ona predstavlja metu. Iako je cilj igre da se sa daljine od nekoliko metara ubaci što više lopti u usta lutke (zapušti joj usta), zapravo je bitniji onaj naizgled sporedni zadatak: što više izmaltretirati ružnu, gadnu i omraženu taštu/svekrvu. Naravno, podrazumeva se da je to najomraženija osoba u životu svakog normalnog građanina ove zemlje. Ali, još je zanimljivije ono što se podsvesno provlači, a to je da je tašta/svekrva uvek tu, prisutna, neprestano u vašoj okolini, što zapravo znači da živite u istom stanu ili kući. Na taj način se reprodukuje ideologija po kojoj porodicu ne čine dvoje ljudi i njihova deca, već najmanje još jedna generacija, tj. njihovi roditelji, ako ne i šurnjaje, zaove i ostala mnogobrojna rodbina. Ovim metodom se ljudi ubeduju da je sasvim normalno da po nekoliko

¹⁸⁶ I ova činjenica i sam tekst bi trebalo da doprinesu razvijavanju dosadnih, banalnih, jednostranih i nekorisnih tvrdnji velikog dela ovdašnjih novopečenih liberala koji sledeći apstaktne šeme insistiraju na konzervativizmu, patrijarhalizmu i zatvorenosti režima prema novim svetskim tendencijama. Problem kod njih je metodološke prirode, jer ne shvataju da režim nema nikakvu suštinu, niti bilo kakve ideoološke odlike koje bi ga nužno karakterisale. Režim ima hiljade lica koje navlači po potrebi, kao što ima i hiljade oblika (simulakruma) kojima pokriva odredene sfere. I konzervativizam i progresivizam, i licemerno insistiranje na tradicionalizmu i otvorena pornografija podjednako čine njegov prostor i pojavu. Ta vlast mora biti potpuna i pokrivati sve delove sistema, pa i lascivne, i pornografske, budući da je područje seksualnosti izuzetno bitno u jednom društvu

generacija ljudi živi u istom stanu, te da se bez pobune treba adaptirati na postojeće stanje огромнog nedostatka stambenog prostora koji pogoda ovu zemlju.

Konačno, naš favorit je pretposlednja igra, ona koja predstavlja potpunu kulminaciju kviza (ne samo u takmičarskom smislu, koji je uostalom ponajmanje bitan). Radi se o igri "Spašavanja časti muževa". Tokom pojašnjavanja pravila igre, Suzana objašnjava da su muževi izašli u noćni klub, koji je kod nas najčešće striptiz-bar. Njih dvojica su zaista zaseli na suprotnim stranama scene i pozdravljaju gledaoce širokim osmehom, koji govori da, naravno, svaki građanin Srbije najčešće izlazi u striptiz-barove i da se tamo najbolje i najkomformnije oseća. Na sredinu scene izlaze dve zgodne devojke koje predstavljaju striptizete. Ispred njih nalaze se nesretne supruge koje treba da spasu čast svojih zabludelih (?) muževa. One će to pokušati da urade tako što će svaka od njih nabacivati deset plastičnih obruča na štapove koji su postavljeni na nekoliko metara ispred njih. U trenutku kad zadatak bude ispunjen, dame prestaju sa svačenjem.

Igra počinje i oduševljeni gledaoci shvataju da su devojke na sceni prave profesionalke. Svačenje se odvija po uzusima vrhunskih noćnih klubova: prvo odlazi košuljica, zatim suknja i devojke ostaju samo u donjem vešu i u cipelama sa visokom potpeticom kao nezaobilaznim fetiš-simbolom. Ali zbumjene supruge, kojima nisu adekvato objašnjena pravila, rade sve suprotno od onog što bi trebalo i nabacivanje krugova ide veoma sporo. Devojke, međutim, ne čekaju, i zapanjeni gledaoci u studiju, kao i oni pored malih ekrana imaju jedinstvenu priliku da u jednom porodičnom kvizu, na najgledanijoj televiziji vide striptizete kako odbacuju svoje grudnjake i kako se gole grudi u svom sjaju zabelasaju na nekoliko trenutaka!¹⁸⁷ No, gospode i dalje ne uspevaju da izvrše svoje zadatke, te devojke sa rukama kojima ovlaš prekrivaju gole grudi, nastavljaju da poigravaju na sceni. Prateći bez daha ceo prizor,

¹⁸⁷ Autoru ovih redova ne pada na pamet da izigrava moralistu, ali ukazuje na činjenicu da je bilo tek par minuta nakon jedanaest sati, da se radio o porodičnom kvizu i da je sigurno na hiljade dece gledalo emisiju; takođe valja podsetiti da moral i dobar ukus treba da imaju izvesno mesto u društvu, koje bi trebalo da se zasniva na moralnim normama. Tako bi po uzusima normalnog društva trebalo da se zna koja je razlika između određenih društvenih i političkih sfera, pa tako i između porodičnog kviza i striptiz bara.

gledalac oseća neverovatnu tenziju zapanjen onim što vidi i oseća: cela Srbija polako postaje jedan striptiz-bar. Opšta napetost raste i svi se pitaju: "Hoće li, hoće li?". Hoće li devojke nastaviti i hoće li se desiti čudo i cela zemlja na trenutak ejakulirati, pretvoriti se u simboličku kolektivnu orgiju, u kojoj ne samo da se ruše granice između porodičnog doma i striptiz-bara, već konačno i simbolički i realno sve norme nestaju u nepreglednom haosu u kome je sve dozvoljeno, u kome ništa, pa ni porodični dom ne može biti sačuvano od kolektivnog ludila.

Ovoga puta se to nije desilo. (Gospode su konačno završile igru i devojke su neveštvo izvedene sa scene.) Ali ko zna, možda neki drugi put... Dovoljno je da je naznačeno kako je ovde sve dozvoljeno i da nikakve granice nisu svete. Ljudima je otvoreno pokazano da smo došli do granice posle koje im ništa više neće biti zabranjeno, makar na simboličkom nivou, dok im se na realnom oduzima sve (uključujući i delove zemlje). Kao što su to mnogi teoretičari od Adorna do Fukoa i Bodrijara primetili, ovakva hiperprodukcija i proliferacija seksualnog u svim sferama, zaparavo je znak potpunog osiromašenja samog seksualnog. Navodna (seksualna) sloboda koju bi ovo skidanje trebalo da predstavlja je veštačka, simulirana sloboda i nameće se kao sublimacija, veštačka nadoknada za otete elementarne slobode.

2. No, ovo skidanje je samo deo opšteg trenda razgolićenja na našim popularnim televizijama, u čemu *Pink* kao najgledanija prednjači (kao i uvek kad su "nove tendencije" u pitanju). Sve to, kada se stavi u širi teorijski kontekst, dovodi do veoma zanimljivih zaključaka. Naime, modernistički teoretičari, zagovornici Prosvjetiteljske metafizike su općinjeni i obuzeti pojmovima ubrzavanja, dinamizacije, akceleracije, usmerenog kretanja koje istoričistički vodi ka jednom krajnjem zadatom cilju Univerzalnog oslobođenja, Razrešenja svih naizgled nespojivih ambivalentnosti i nerešivih aporija na čijem će se blistavom kraju kao Lajbnicov lik očišćen od suvišnog mermera pojavitи Univerzalni, benevolentni (Fukujamin) Poslednji čovek. U osnovi ove ideologije stoji prosvjetiteljska individualna psihologija, koja veruje u urođenu ljudsku dobrotu, nažalost oprhvanu zamkama još-nesavršene civilizacije.

Neki drugi teoretičari sagledavaju ljudsku prirodu i njen odnos prema društvinama futurističke modernosti na malo drugačiji način. Mislioci poput Žana Bodrijara i Pola Virilia, pisca Džejmsa Balarda i napokon

reditelja Dejvida Kronenberga (naročito u filmu *Sudar*) razvili su jednu zapanjujuću, mutantsku, ali veoma realističku projekciju budućnosti koju vide kao najpre ostvarivu u Americi kao zemlji ostvarene modernosti, ili hiper-modernosti, zemlji neprestane akceleracije koja gubi referentni okvir i teži da prestigne samu sebe¹⁸⁸. Ovi mislioci smatraju da će u budućnosti ljudi imati tako malo vremena za zabavu da će težiti da te malobrojne trenutke ispune najjačim mogućim utiscima i (simuliranim) doživljajima. Istovremeno, predviđa se da će tehnika proizvodnje televizijskog i drugog igranog programa toliko uznapredovati da će svako bez problema moći da pravi svoj program i da ga na tržištu nudi kupcima i potrošačima. Interaktivna televizija mogla bi da ima pravac razvoja u kome danas ide internet. Univerzalna logika nesputane tržišne konkurenциje koju Amerikanci danas na sve načine pokušavaju da izvezu u svet kao jedinu Progresivnu i moguću zarad efikasnosti i povećane produktivnosti kao jedinih (samorazumljivih) ciljeva, dovešće prema ovim autorima do stanja u kome će na ekranima carovati samo ubistva, nesreće (dogadaji ispunjeni krvlju) i najperverznej i najradikalniji oblici pornografije.¹⁸⁹ Po logici po kojoj se ljudi veoma brzo zasite neobičnostima, tražiće se stalna pomeranja ka novim i upečatljivim utiscima, tako da će na kraju svi ostali programi otpasti zarad ove dve vrste emisija.

Ovu razvojnu logiku na izvestan, rudimentaran način nalazimo već ostvarenju u Srbiji u mesecima nakon rata.¹⁹⁰ Zemlja se nakon rata nalazi u potpunom limbu. Podaci o (ne)funkcionisanju nekih elementarnih stubova života su frapantno nestvarni. Sve se pretvara u virtualnu stvarnost; ljudi žive virtualni život primajući virtualne plate u virtualnoj ekonomiji.¹⁹¹ U takvim uslovima, dve stvari su presudno dovelе do neverovatnog povećanja golotinje i do prikazivanja porno-filmova na

¹⁸⁸ Pogledati u Žan Bodrijar, *Amerika*, Badi Books i Context, Beograd 1993.

¹⁸⁹ Prost uvid u neprestano povećanje količine nasilja na televizijama i podaci o tome koji su sajtovi najposećeniji na Internetu očigledno potvrđuju ova predviđanja.

¹⁹⁰ Srbija kao ostvarenje najgorih tendencija Modernosti.

¹⁹¹ Skorašnja šetnja predsednika Miloševića od 11. oktobra po Srbiji jedino se na taj način može tumačiti - kao zamišljena video-igrica virtualnog junaka u virtualnoj zemlji: igrač mora da na jednoj trasi otvari pet mostova, održi nekoliko govora, proveze se jednim delom i železnicom, primi venac paprike i vrati se u Beograd, a da pritom uspe da tokom celog puta izbegava ogroman broj ljudi nezadovoljnih njegovom vladavinom (kao u čuvenoj video-igrici *Pakmen*).

gotovo svim televizijama: prvo, građani ove zemlje su proživeli već strahovito mnogo najludih stvari tokom poslednjih desetak godina, zaključno sa bombardovanjem i slikama razorene sopstvene zemlje i pobijenih sugrađana, da su njihova čula otupela za mnoge standardne zabave, te stoga traže programe sa većom količinom napetosti i većom snagom utisaka; drugo, količina novca koja je ostala u igri nakon bombardovanja, znatno je smanjena, tako da su i televizije prinuđene da se svim sredstvima bore za gledaoce i reklamne klijente. Otuda se gledaocu po ovoj urgentnoj tržišnoj logici mora ponuditi golotinja: studiji se pretvaraju u striptiz-barove, devojke nastupaju samo u donjem vešu, a posle ponoći se na mnogim kanalima emituju porniči. Nastupilo je doba simuliranog Univerzalnog Oslobođenja u svim sferama: kako telesnog, tako i diskurzivnog.

Ono što se još do pre nekoliko meseci smatralo hibrismom¹⁹² danas se zarad nužnih uzusa trenutka prezentira kao normalno. Savršeno dobar primer tog dvostrukog, telesnog i diskurzivnog razgolićenja je novi spot grupe *Models*. Četiri devojke (idoli i istinski Modeli(idelizirani obrasci) ovdašnje ženske tinejdžerske populacije) izvode u studiju svoje novo dostignuće obučene samo u bikinije i cipele sa visokom potpeticom. Njihovi telesni pokreti prezentuju potpuno otvorenu seksualnost, uključujući čak i nagoveštaje lezbejskih interakcija, dok njihov tekst koji se savršeno uklapa u vizuelni ambijent poručuje:

“Pare, pare, pare, volim samo pare,
pare, pare, pare, volim da me kvar
Pare, pare, pare, važno da su pare,
mojoj duši napačenoj samo pare fale.”

Devojke uz to direktno govore svakom muškarцу koji nema para da ih ne zanima:

¹⁹² Kada je početkom godine najekspoziranjiji seks-simbol ovdašnje estrade, pevačica Jelena Karleuša, u reviji *Sabor* otvoreno razobličila svoju profesiju, napravila je incident na koji su odreagovala sva vodeća imena estrade, pa čak i vrhovni pokrovitelj Željko Ražnatović. Karleuša je izjavila: “Svi mi u ovom poslu smo u suštini kurve. Ne baš u pravom smislu te reći, ali tu negde. Umeće je sebe dobro unovčiti. Ja sebe ubrajam u vrhunske kurve, koje umeju da se prodaju za najbolju moguću cenu, na najveštiji način.” Pogledati *Vreme* br.431, str 33. Posle rata dolazi do obrta. Pevačice iz *Modelsa* u jednoj od emisija magazina *Siti*, doduše kroz smeh, kažu da je cena za veće sa nekom od njih 10 000 DM.

“Samo pare imati... i daje ti se svaka...
...Nemaš para, odmah zdravo.”¹⁹³

Ovo je trenutak potpunog odbacivanja svih maski morala, običaja... kao suvišnog balasta, isto kao kada devojke u kvizu odbacuju svoje grudnjake. Sistem vrednosti koji se godinama nametao, ogoljen je do srži i sada se samo ljuštura sklanja ostavljući ga da dejstvuje otvoreno. Baš kao u Kronenbergovom filmu *Muva* kada ostatak ljudskog oblika od nekadašnjeg junaka Brendla, potpuno puca i otpada kao larva leptira, da bi se ispod nje pojavio savršeni mutant Brendl-muva. Pitanje je međutim, da li će, kako i koliko dugo moći da deluje bez svog zaštitnog omotača.

3. Tradicija porodičnih kvizova u ovoj zemlji vezana je pre svega za nadmetanja u znanju (u raznim oblastima). Godinama su se u heroje pretvarali razni anonimusi koji su nas zapanjivali svojim ogromnim poznavanjem pojedinih oblasti (kao što je istorija filma, srpska istorija, istorija savremene muzike, istorija sporta, grčka mitologija) ili pak univerzalnim i sveobuhvatnim znanjem iz najrazličitijih oblasti, kao što je bilo u čuvenoj *Kviskoteci*. Dakle, znanje se vrednovalo i nametalo kao određena vrednost koja vas može istaći, proslaviti, a neretko i obogatiti. Heroji nekadašnjih kvizova bili su pripadnici elite u određenim oblastima, najčešće intelektualne.

Umesto toga, kviz *TV Pinka* nudi nam za heroje polupismene, svakodnevne tzv.”obične” ljudje, koji su junaci upravo zbog sopstvene prosečnosti, nikakvih distinkтивnih odlika i neznanja. Najkomičniji deo kviza je igra “opšte kulture” u kojoj učesnici pokazuju fascinatno neznanje čak i onih pojava , likova i fenomena koji dominiraju u popularnim ukrštenicama. Tako možete čuti da je Najdžel Kenedi sin

¹⁹³ Ovo bi se možda moglo tumačiti i kao način pospešivanja preduzimačkog duha u građana Srbije koji ide zajedno sa najavljenom intenzifikacijom privatizacije: ako hoćeš ovaku ženu zarađuj! Ali bi se isto tako moglo sagledavati i kao razvoj priče o takozvanom konzervativnom konzensusu između vlasti i naroda, odnosno kao još jedan način da se narod potkupi time što će imati simulaciju blještavila i sjaja kakav prezentira *Pink*, zatim simulaciju mogućnosti brzog obogaćivanja- otud tolika inflacija lutrija, loto i fonto-izvlačenja, i konačno simulaciju slobodnih seksualnih uživanja, gledajući porno-filmove

predsednika Kenedija, i videti da takmičari ne znaju ko su Franc Šubert, Entoni Hopkins... Ali sve se to prezentira sa krajnjoj benevolentnošću koja govori: "Ma, uostalom, nije ni važno. Koga je uopšte normalnog briga za te ljude?". Ovo je naravno samo refleksija onoga kako se obrazovanje inače tretira i vrednuje u zemlji.

Pomenimo i da je kviz obležen neverovatnim izostankom elementarne profesionalnosti, dikcije, razgovetnosti i smislenosti u govoru voditelja, u čemu dominira muški deo voditeljskog tandem-a, Pile. Radi se o veoma popularnom heroju *TV Pinka* koji u svojoj parodiji popularnih Telešopova stalno prezentira neke navodne novitete tržišta, pokušavajući da zasmeje svoje gledaoce. Problem je što su sve njegove ideje beskonačno neinventivne i što se jednoj sredini čiji je opori humor vazda bio izraz nepristajanja na norme i način za razbijanje stega i za provociranje svih, od ukućana do vlasti, nameće jedan simulakrum humora koji beskonačno zatupljuje i zaglupljuje i kao obrazac humora nameće krajnju neinventivnost i benevolentnu tupost usiljenosti.

Naime, malo šta je u ovom sistemu ostavljeno slobodno i nepokriveno. Naizgled apsurdno izgleda teza koju ovde zastupamo, da je u jednom višepartijskom sistemu daleko veća presija i kontrola svih mikrosistema i delova društva no što je to bilo u jednopartijskom sistemu kakav smo imali do 1990. godine. Ali radi se o veoma logičnoj stvari koja može da sablazni samo analitičare koji se bave samo formalnim aspektima demokratije. U onom sistemu stvarna i potencijalna moć bile su koncentrisane na jednom mestu, koje je i formalno imalo pravo na opštu kontrolu i distribuciju raznih oblika moći. Ta formalna, zagarantovana vlast davala je uz odlično materijalno stanje u društvu sigurnost. Stoga je sistem bez opasnosti mogao da dozvoli postojanje nekih istinski slobodnih enklava u društvu, budući da njihova moć nije mogla da naraste do te mere do koje bi ga mogla ugroziti. U ovom sistemu međutim, u kome postoje formalne mogućnosti za gubljenje vlasti i za istinsku disperziju moći, režim je prinuđen da na sve načine pokriva sve pore društva i da kontroliše bukvalno svaki aspekt života, komunikacije i delanja, kako bi sprečio nekontrolisani porast neke oponirajuće i ugrožavajuće moći, kao i sredstva koja bi ka tome vodila.

A humor je upravo takvo sredstvo. "Smeh ima", kaže Vladimir Dvorniković u eseju *Humor, satira i ironija u Južnih Slovena*, "ne samo

svoju fiziologiju i psihologiju, nego i svoju karakterologiju, pa i više: svoju etiku i sociologiju."¹⁹⁴. Sa njim možemo reći da se inteligencija, kultura, ceo tip čoveka, ali ponekad i politički sistem poznaju po smehu. "Naivnost, dobroćudnost, pakost, zloba, zavidljivost, žučnost, pronicljivost i tupost ogleda se u raznim formama smeja i smešnosti. Smeh može da bude spontan, pa čak i mehanički-refleksivan, ali može da bude i duboko značajan, da kori, da vaspitava, da se ruga, pa i da mrvi i obara u prah onoga kome je namenjen."¹⁹⁵ Razni oblici kritičkog humora mogu doduše služiti i kao ventil nezadovoljnog stanovništvu (to su one priče da je u prošlom sistemu postojala služba koja smišlja viceve o političarima na vlasti i distribuira ih među običnim svetom). Ali satira, ironija i drugi subverzivni oblici humora mogu opasno nagrizati sistem razvijajući kritički duh i dovitljivost (protesti iz 96-97 su najsvežiji primer). Naročito ako je u pitanju duh ovako specifičnog podneblja, gde humor nikad nije nevin, slatkast i vedar, već po tradiciji ofanzivan.¹⁹⁶

Smeh našeg čoveka je, kako to Dvorniković primećuje "retko kad bez izvesne oštice. Naš je narod izrazito podrugljiv, više naklonjen ironiji, satiri i sarkazmu nego vedrom humoru"¹⁹⁷ Bogata fantazija, kritičnost i retorski dar za pričanje podcertani su gorčinom i žučnošću. Stoga je režim prinuđen da obrati naročitu pažnju na ovu bitnu oblast društvenog života, i da nju prekriva neutrališćim simulakrumima, upravo onakvim kakvi bi morali da nametnu vedar, slatkast i zatupljujući kvazi-humor. Otud poplava "humorističkih" serija poput *Srećnih ljudi, Otvorenih vrata i Porodičnog blaga* na RTS-u, ali i ovako zatupljujućih programa kao što su *Pile Telešop, Ljubav i moda* i ostalih oruđa tupavosti *RTV Pinka*. U tome režim ima istinski težak posao jer je izvorni humor kod našeg naroda po prirodi rezak, opak, često vulgaran, zajedljiv, ili kako ga Dvorniković naziva "ujedljiv".¹⁹⁸ Ali, *Pink* je ipak vremenom postao najgledanija televizija.

¹⁹⁴ Vladimir Dvorniković, *Borba ideja*, Službeni list SRJ i Tersit, Beograd 1995, str.100.

¹⁹⁵ Vladimir Dvorniković, isto, str. 100

¹⁹⁶ Vladimir Dvorniković, isto, str. 101

¹⁹⁷ Vladimir Dvorniković, isto, str. 101

¹⁹⁸ Vladimir Dvorniković, isto, str. 99. Nedavno sam imao prilike da čujem kako jedan seljak nekom poznaniku koji ga je neprestano začikavao, odgovara "Au, što si ti pametan, kao da nisi sisao majku nego oca!"

Pile je veoma indikativan zbog još nekoliko svojih odlika. On je najpre elementarno nepismen. Objašnjavajući zadatak u jednoj igri, došao je u situaciju da kaže da takmičari treba da uzimaju veš iz korpe i da ga kaže na konopac. No on nikako nije mogao da se seti(?) kako se kaže “jednina od veša”.

4. Uz to, Pile je potpuno feminiziran po svojim manirima, načinu govora i opštem stavu i ponašanju. Kao takav, potpuno se uklapa u paradigmu voditelja i pradigmu muškaraca kakva nam se od samog početka nameće sa *TV Pinka*. Idealni obrazac te paradigmе su, sada već čuveni Boško & Stanko, zvezde najpopularnijeg TV magazina *Siti*. Izrazita i upadljiva dominacija feminiziranih muškaraca na ovoj televiziji, i značajan porast homoseksualizma u Srbiji u poslednjih nekoliko godina, o čemu možemo samo intuitivno i po glasinama da zaključujemo jer ne postoje istraživanja o tome,¹⁹⁹ navodi nas na nekoliko zanimljivih pretpostavki. Ako se složimo sa Fukoom i Bodrijarom da seksualnost proističe iz procesa proizvodnje (diskursa, govora i želja),²⁰⁰ osnovna hipoteza će biti da se feminiziranost i homoseksualizam²⁰¹ namerno nameću od strane sistema.

To se naravno ne radi otvoreno i na zvaničnom nivou režim gura tradicionalni konzervativni model muškarca domaćina kome to ne pada na pamet²⁰² jer on sa svojom seljančicom, pa i ponekom komšinicom uvek može u dovoljnoj meri da zadovolji svoje potrebe. Štaviše, smatra se da optužba za pederastiju i veze sa pederima najžešće može da pogodi

¹⁹⁹ Razlog tome je to što nema nikog zainteresovanog da ih radi. Režim skriva sve što bi moglo da ga kompromituje, pa i mnogo gore patološke podatke kao što su porast alkoholizma, narkomanije, maloletničke delikvencije, prostitucije... A ova druga, opoziciona strana (pri čemu pre svega mislim na razne NGO-e i medije) problem homoseksualizma tretira apstraktno-individualistički, kao nešto što spada u domen ljudskih prava i što je hibris istraživati kao društvenu tendenciju sa ozbiljnim uzrocima i posledicama

²⁰⁰ Pogledati Žan Bodrijar, *O zavođenju*, Oktoih, Podgorica i Grigorije Božović, Priština 1994, str. 5.

²⁰¹ Odnos feminiziranosti i homoseksualizma nikako nije onaj potpunog poklapanja. Taj problem zaslžuje posebno i ozbiljno istraživanje. Za potrebe ovog teksta, smatram da možemo koristiti njihovo zajedničko nametanje i u našem slučaju veliko poklapanje. Pre svega je bitan utisak o njihovom poklapanju koji postoji kod konzumenata *TV Pinka*

²⁰² Rambo Amadeus je u pesmi *Glupi hit* to pregnatno formulisao: “U Crnu Goru take ljude šalju na robiju”.

neku javnu ličnost, pa je početkom oktobra 1999. *RTS* zajedno sa *Politikom* do besvesti i degulantnosti ekploatisao pismo podrške koje je Udruženje homoseksualaca i lezbejki *Arkadija* uputilo Savezu za Promene. Ali budući da smo mi društvo koje funkcioniše na dva nivoa, na onom drugom, nivou istinski nametnih i uživanih vrednosti (za razliku od onog prvog nivoa hipokrizije) došlo je preko *Pinka* do izrazitog nametanja modela feminiziranog muškaraca kao jedinog modernog i prihvatljivog “u svetu”. Srbija je preplavljeni momcima koji po pravilu bilduju (ne da bi bili agresivni već da bi blago zategli svoja nežna tela), nose uske majičice i istovremeno se ponašaju kao Boško i Stanko trudeći se da govore kao oni, da se ponašaju isto tako feminizirano, kao i da budu otvoreni za “nove tendencije”.

Kada govorimo o homoseksualizmu moramo praviti aproksimativnu razliku između prirodne i manipulativne homoseksualnosti. Prva se odnosi na žene/muškarce koji bilo pod uticajem viška hormona suprotnog pola, bilo pod uticajem vaspitanja i formiranja u najranijem dobu, imaju ozbiljne probleme sa polnim identitetom i koji usled svega toga osećaju seksualnu želju/potrebu za osobama istog pola. A manipulativna ili proizvedena homoseksualnost je ona koja se sa određenim ciljem nameće od strane društvenog ili političkog sistema u kome ljudi-manipulativni materijal žive. Sistem se može koristiti ovom vrstom homoseksualnosti za najrazličitije ciljeve i u istoriji imamo puno primera za to: bilo zato što u zajednici ne postoji dovoljan broj žena, bilo zato što je to najlakši način za obrazovanje mlađih naraštaja i inicijaciju u društvo, kao što je to bilo u staroj Grčkoj i u arapskim društvima, ili zato što se time obuzdava problematično stanovništvo.

Govoreći o grčkom vaspitanju omladine, Monteskje ističe atletiku i muziku kao dva komplementarna sredstva: atletika i fizičko vežbanje, razvijali su telo i spremali čoveka za čvrstinu i ratničke poduhvate, ali je stoga bila nužna protivteža u vidu muzike koja je ublažavala narav i dovodila Grke u onu harmoniju mere za kojom su neprestano tragali. No, nisu svi koristili muziku za tu svrhu. Navodeći Plutarha, Monteskje nas obaveštava da su Tebanci “da bi ublažili narav svojih mladića, ozakonili onu ljubav koju bi sve nacije sveta trebalo da zabranjuju”²⁰³.

²⁰³ Monteskje, *O duhu zakona*, Filip Višnjić, Beograd 1989, tom I, str. 52.

Dakle, homoseksualizam se državno ozakonio da bi se ublažila narav Tebanaca i da građani ne bi bili opasni po svoju zajednicu.

Tv *Pink* je počeo da radi u jesen 1994. Rat sa Hrvatskom je odavno bio gotov (bar se tada to tako mislilo), a i rat u Bosni se polako privodio kraju. Onaj kult Srbina potentnog ratnika, koji se bez problema bori ne samo sa Ustašama, Balijama i Mudžahedinima, već i sa celim Svetom, a koji sa druge strane po pravilu ne poštije zakone i zajednicu, više nije bio koristan. Štaviše, pretio je da postane opasan. Nezadovoljni, a često podivljali mladići i ljudi u punoj snazi, vraćali su se u Srbiju ozlojedeni, ljuti, i željni da po inerciji nastave sa nasilnim ponašanjem i delanjem. Nalazili su očajno ekonomsko stanje, propale fabrike, prodani i za bogaćenje zloupotrebljeni patriotizam. Energija i snaga koju su ti ljudi nosili mogla je da se okrene samo prema jednoj strani: prema režimu.

Taj isti režim koji se opasno poigravao sa najgorim vidom nacionalizma, sa resentimanskim nacionalizmom podižući snagu mržnje kod svojih građana, kretao je putevima mirotvorne, Dejtonske politike. Vreme je bilo da se Dinarići pasivizuju i da se Srbima nametnu nove vrednosti, uzusi i profili.²⁰⁴ Ne verujemo da je neko čitao Plutarha ili Monteskjea, ali *Pink* je počeo da radi. Pet godina posle toga to je najpopularnija i najuticajnija televizija u državi. A Boško i Pile, koji u kvizu obavezno zagrli svakog svog muškog sagovornika(čak se desi da se ponekom brki obrati i sa "Lutko") su njeni najveći heroji. Bilo bi dobro da imamo i empirijska istraživanja koja bi mogla da potkrepe ove hipoteze, ali sumnjam da ćemo ih skoro dobiti. Zasad ovakvo stanje dvostrukog morala odgovara i režimu i homoseksualcima koji se ostavljaju na miru dok god javno ne preduzimaju ništa da promene svoj status.

²⁰⁴ Lako je uočiti da nezadovoljni, nasilni navijači Crvene Zvezde, iz kojih su regrutovani nekadašnji ratnici, predstavljaju mnogo veći problem za kontrolisanje nego fini, pseudo-urbani Pinkoidni mladići

RAZMATRANJA O “TURBO - FOLKU”

1. Slobodan Milošević je vladao Srbijom trinaest godina. Tokom tog perioda sve se užasno brzo menjalo, imperije i države su nestajale, nove političke i bezbednosne zajednice su se radale, širile, učvršćivale, svetom je zavladala nova ideologija, informatička tehnologija se revolucionisala svake dve godine, satelitski programi i internet su premrežili svet... Kako se radikalno menjao globalni evro-atlantski politički kontekst tako se brzo menjalo i područje na kome je Milošević imao realnu ili bar simboličku moć: stvarala se Republika Srpska Krajina pa je u vihoru 1995. nestajala, stvarala se Republika Srpska kao autonomna politička tvorevina sa snažnim prerogativima državnosti, pa je Dejtonom i naročito post-dejtonskom politikom sve više gubila ta obležja kao što je i sam Milošević sve manje uticaja imao na njen život; Crna Gora je početkom devedesetih bila snažan oslonac njegove politike da bi se vremenom (naročito od 1997.) pretvorila u samosvojni zabran, koji sve manje veze ima sa Srbijom; Istočna Slavonija je dugo bila vezana za Vojvodinu, da bi se reintegrисала u Hrvatsku; Kosmet je 1999. otkinut od Srbije... Vidimo da je užasno teško odrediti granice Miloševićevog političkog uticaja ili područja na kome je on vladao, a opet se obično veoma lagano i nekritički govori o “Miloševićevoj Srbiji” kao jedinstvenoj, definisanoj tvorevini, pri čemu se za taj prostor vezuje “vladavina srpskog nacionalizma” kao sama po sebi razumljiva ideologija.

Međutim, analiza Slobizma kao političkog sistema mora se obavljati veoma suptilnim metodama, i ceo period njegove vladavine mora se tumačiti kao veoma dinamičan i promenljiv, u svom istorijskom razvoju. Kao što je i sam fizički prostor njegove političke moći varirao tokom tih trinaest godina, isto tako su se menjali unutrašnji ideološki i kulturni prostori kojima je on upravljao i mehanizmi i ideologemi koje je koristio.

Pri izučavanju ovog trinaestogodišnjeg perioda, posebno mesto u bavljenju ideoološkim i političkim borbama mora se rezervisati za analize kulturnog prostora. Ako se period uspona populizma i navodne nacionalne homogenizacije i nacionalnog buđenja pred rat (1988 - 1991)

odvijao istovremeno sa još uvek jakim jugoslovenskim, internacionalističkim, pro-zapadnim kulturnim šablonom, kao proizvodom nasleđene komandne društvene ekonomije i jednopartijske države, onda je period od 1991-2000. okarakterisan neverovatnom proliferacijom najparadoksalnijih kulturnih mešavina koje su rezultat procvata tržišne politike u uslovima društvenog i vrednosnog haosa. Upravo ovo je polazno (polemičko) mesto analize koju nameravam da obavim u ovom članku.

Naime, postaje uobičajeno da se sva "kulturna politika" Slobizma posmatra kao proizvedena diktatom države. Nasuprot ovakvom pristupu, ja ću insistirati na tome da je Milošević upravo uklonio ili sklonio elitističko-prosvetiteljski diktat države i pustio ničim sputano tržište da stvara kulturne vrednosti²⁰⁵: pri tome uvek pobeđuju najprostiji, najvašarski i najmanje suptilni obrasci masovne potrošnje i masovne zabave, pa se ne treba čuditi što je to bio slučaj i u Slobizmu.

Analiza kompletne kulture u Slobizmu, mora biti veoma razuđena i ići naporedo sa analizom ideoloških obrazaca. Štaviše, čini mi se da je upravo izučavanje masovne kulture jedan od najproduktivnijih načina za razumevanje ideoloških obrazaca koji su se stvarali i smenjivali tokom pomenutih trinaest godina. Ova kompleksna analiza mora da se usredsredi na svo, ogromno i razuđeno bogatstvo različitih kulturnih proizvoda i mora pre svega naći načina da da jednaku pažnju elementima autohtonosti, kao i onim elemetima koje slobistička kultura deli sa globalnom (zapadnom) masovnom potrošačkom kulturom (pri čemu treba voditi računa i o zajedničkoj balkanskoj potrošačkoj masovnoj kulturi koja se održavala i transformisala uprkos (ili možda baš zahvaljujući!) međusobnim animozitetima i ratovima).

Od svog tog konglomerata kulturnih artefakata koji je tokom analiziranih godina činio galimatijas masovne kulture, pomenimo ovde samo najimpresivnije fenomene: procvat proroštva, vidovnjaštva, hijeromantije, astrologije, alternativne medicine i drugih oblika iskorišćavanja ideologije "paranormalnih fenomena", koji jeste

²⁰⁵ Ova teza svakako važi za period od početka raspadanja Jugoslavije do dolaska JUL-a na vlast kada imamo najpre kratak, neuspšan pokušaj vraćanja starog modela (sa povratkom roka na RTS), a zatim kanalisanje i manipulisanje tehno-folkom i densom kao već formiranim sistemima.

promovisan preko državnih i para-državnih medija, ali je mnogo veći zamah doživeo podzemnim društvenim kanalima i sitemom radio-Mileve, upravo zbog novonastalih društvenih okolnosti (nesigurnost, povećanje bolesti, propast regularnog zdravstva, propast porodice i porodičnih vrednosti...); procvat pornografije, prostitucije, prometa belog roblja, i drugih oblika seksualne industrije²⁰⁶, sa striptiz-barovima, tajnim javnim kućama, drumskim kafanama i sličnim srodnim institucijama; ekspanzija upotrebe droga i kompletna kultura ličnog izolacionizma i eskapizma, "privatne" narkomanije i alkoholizma koja se razvila po kućama i stanovima Srbije; specifični procvat video-piraterije i muzičke piraterije u situaciji kada je cela zemlja bila izopštена, sa svim bizarnostima poput činjenice da je piraterija državno forsirana i upotrebljavana kao instrument vladavine i čak direktne političke borbe;²⁰⁷ ideologija i priroda političkih rituala, mitinga, proslava, i mnogi drugi fenomeni...

2. Posebno mesto u ovom društvu zauzima popularna muzika u svim svojim oblicima. Za razliku od većine pominjanih područja gde ne postoje ni elementarna istraživanja, pa čak ni publicistički osvrti, područje muzike je često tematizovano u publicistici, a nedavno smo

²⁰⁶ Samo po sebi ovo područje je dovoljno za ozbiljnu i podrobnu analizu. Pomenimo samo da je početkom devedesetih počelo nesputano bujanje otvorene prostitucije. Dovoljno je uzeti časopis *Oglasni* i pratiti kako u njemu dve rubrike doživljavaju ekspanziju: najpre čuveni Lični kontakti, koji su pre toga zaista služili za upoznavanje ljudi koji drugačije nisu mogli da nadu partnere ili braćne saputnike, postaju oglasi za javno reklamiranje tzv.javnih kuća (eufemistički nazvanih *Agencijama za poslovnu pratnju*), koje nude sve vrste seksualnih usluga; posebna bizarnost je vezana za reklamiranje najprljavijih i najtvrdih pornografskih video-materijala koji su se tokom nekoliko meseci 1992 i 1993, javno nudili i prodavali preko *Oglasa* u rubrici *Video*. Agencije koje su prodavale ove materijale do detalja su opisivale šta se na njima nalazi. Imali smo prilike da pročitamo sve moguće kombinacije tipa: babe i učenici, dede i učenice, babe i dede, maloletničke orgije, maloletnici (5-6. razred) siluju svog školskog druga i sl... Ovo je prekinuto čim su počeli protesti u javnosti.

²⁰⁷ Ceo ovaj fenomen državne piraterije, iako frapantan, teoretski nije ni dotaknut, a kamoli adekvatno objašnjen i razjašnjen. (Zanimljiv je pokušaj Srđana Đurića objavljen u časopisu *Anti-pirat*, br. 2). Para-državne stанице poput *Palme* i *Pinka* su početkom i sredinom 90-ih redovno prikazivale najnovije holivudke hitove. Ovu tradiciju nastavila je krajem 90-ih državna *TV Politika* koja je, naprimer, odvraćala ljudе od odlaska na opozicionе mitinge tako što bi emitovala najatraktivnije bioskopske hitove poput poslednjeg *Džems Bonda*.

dobili i prve pionirske studije koje su pokušale da zahvate ideoološke, sociološke, političke, stilističke i druge aspekte i elemente ovog područja. Radi se najpre o studiji Erika Gordija *Kultura vlasti u Srbiji – Nacionalizam i uništavanje alternativa*,²⁰⁸ konkretnije, o njenom delu koji se zove “Uništavanje muzičkih alternativa”, i o studiji Ivane Kronje *Smrtonosni sjaj – Masovna psihologija i estetika turbo-folka 1990-2000*.²⁰⁹ Kao i svi pionirski poduhvati, ni ove studije nisu lišene brojnih manja, jednostranosti i ograničenosti pristupa, ali su i sa svim tim svojim nedostacima vredne zato što očrtavaju jedan zanimljiv prostor i postavljaju neke početne osnove za buduća istraživanja.

Ovaj moj tekst svakako nije zamišljen kao studija koja pretende da daje neke konačne ocene o samom fenomenu muzičke kulture u Slobizmu, niti je on pisan sa idejom vrednovanja i ocene pomenute dve studije. Moje pretenzije su znatno manje i ograničene su na pokušaj da prilikom osvrta na ideje dvoje pominjanih autora, pojedine teze osporim, druge proširim i konačno, iznesem nekoliko svojih zapažanja, dajući možda neki svoj ugao gledanja na ceo ovaj fenomen. Usredsređivanje na popularnu muziku Slobizma može biti dobar povod da se pokrenu i neka značajna pitanja povezana ne samo sa našom skorašnjom istorijom, već i sa našom budućnošću. Naprimer, pitanje sukoba ideologija i stvaranja društvenog konsezusa, pitanje transformacije, izgradnje sistema vrednosti i orientacije srpskog društva, pitanje odnosa i usklađivanja elitne i masovne kulture, pitanje stava srpske elite i inteligencije o svom identitetu i nasleđu, pitanje (pre)vrednovanja srpskog treša od 70-ih naovamo...

3. Najpre o samom pojmu “turbo-folk”. Generalna je tendencija kod “prosvećene”, “urbane”, “pro-zapadne” inteligencije da kompletну popularnu muziku nastalu (po njima samo) u Srbiji 90-ih strpaju pod ovaj zajednički pežorativni imenitelj. Kad jedan takav (takva) komentator pomene “turbo-folk”, onda on pod tim podrazumeva sve što nije rok en rol (koji je navodno po definiciji urban, subverzivan,

zapadni, kosmopolitski, dok je turbo-folk navodno nacionalistički, ruralni i ratni proizvod): dakle, i techno-folk, i novokomponovanu muziku, i dens, i razne druge forme koje su nastale kao *kros-overi* ovih bazičnih pravaca. Ovo najčešće izražava samo ideoološku i kolonijalnu poziciju tog autora, odnosno njegovo neimanje želje da ozbiljno razume fenomen popularne muzike sa svim njegovim složenostima. Još gore, često se radi o položaju antropologa koji izučava divlja plemena sa nekim njihovim retrogradnim proizvodom.

Ovoj poziciji je dosta (mada ne uvek) blizak Gordi. Njegova istraživanja su očigledno rađena tokom 1993. i 1994, a knjiga je objavljena 1999. U međuvremenu su se desili revolucionarni ideoološki preokreti u prirodi Miloševićeve vlasti, i pre svega u razvoju popularne kulture, koje on nije ni pokušao da opiše i zahvati, ili nije mogao jer je ostao ograničen vizurom koju su mu ovdašnji izvori nametnuli, a to je ugao gledanja nekadašnje liberalno-komunističke, pro-zapadne elite koja je potisnuta u opoziciju i koja sve ono što nije njeno (tj. zapadno, kosmopolitsko), gleda katastrofičkim očima.

Kronja je daleko suptilnija u tumačenju ove popularne muzike i po njoj je turbo-folk samo jedan deo fenomena Nove (popularne) srpske muzike, gde još spadaju dens i neo-folk. Međutim, ipak se u radu dominanta pažnja posvećuje TF; dens se npr. svodi na izdanak TF-a, svi fenomeni se uglavnom posmatraju kao deo TF matrice, i konačno podnaslov knjige nije *Masovna psihologija i estetika Nove srpske muzike*, već upravo *Masovna psihologija i estetika turbo-folka*.

Gordijevi ovdašnji izvori su i inače krajnje sumnjivi, nepouzdani i reduktivni. Kada on, naprimjer, pozivajući se na *Vreme zabave*, kaže da je to ogrank “legendarnog nezavisnog magazina *Vreme*” (str. 113), onda je prilično jasno iz kog ugla Gordi prilazi celom fenomenu popularne muzike. To je kao što rekosmo ugao gledanja jedne veoma male grupe ideoološki usmerenih ljudi; onog sveta koji potiče od nekadašnje komunističke inteligencije, bilo vladajuće ili disidentske (nije bilo velike razlike između njih), koja se identifikovala sa zapadnim potrošačkim vrednostima i prosvjetiteljskim elitizmom. Ova grupa se polako formirala od liberalnijih komunista-internacionalista koji su poraženi na osmoj sednici i od disidenata-kosmopolita (za razliku od disidenata-nacionalista). Najpre su se politički organizovali u *UJDI*-ju i partiji nekadašnjeg jugoslovenskog premijera Ante Markovića, a zatim u

²⁰⁸ Eric Gordy, *The Culture of Power in Serbia*, Pennsylvania University Press, 1999, str. 103-165.

²⁰⁹ Ivana Kronja, *Smrtonosni sjaj – Masovna psihologija i estetika turbo-folka 1990-2000*, Tehnokratia, Beograd 2001.

GSS-u, dok su istovremeno ove strukture potpuno monopolisale takozvani Treći sektor (NVO-i, mediji, fondacije) upravo zato što je u njima zapad video jedinu zahvalnu i odgovarajuću političku ideologiju koju je želeo da podržava. Osnovna glasila su *Radio B-92*, *Republika*, nekada (*Naša*) *borba* i “legendarno *Vreme*”. Ove strukture postoje kao legitimni činilac političkog života u Srbiji, ali je problem za naučno istraživanje, a što Gordijeva knjiga želi da bude, to što ostaje ideološki ograničen perspektivom ove grupacije čak i kada pokušava da iznosi stavove drugih aktera, koje najčešće o(t)pisuje kao “nacionaliste”.

4. Problem nije samo ideološka vizura, već su to i materijalne greške. Naprimer, jedan od tih starih nostalgičnih rokera, koji su najčešće Gordijevi “relevantni sagovornici”, objašnjava mu da je rok en rol ranije bio normalna muzika koja se slušala po kafanama (str. 143.)! Ovo je upravo paradigmatično za ograničeni svet u kome su oduvek ovi ljudi živeli, ne znajući šta se zbiva malo dalje od njihovog kruga (najčešće *kruga dvojke*). Oni projektuju da se osamdesetih rok slušao i po kafanama jer je to njima logično. Inače za neupućene, slušati rok u srpskoj kafani je jednak mogućnosti da se u istoj instituciji slušaju operske arije.

Još fantastičnija je sledeća izjava (koja naravno dolazi od još jednog od tih pouzdanih izvora). Govoreći o Milanu Mladenoviću, preminulom vodi *Ekatarine velike*, kao o nekome ko se nije prodao, ovaj izvor dezavuiše kao one koji su se prodali: “Grupe koje su se nakačile na politički talas, koje su počele da proizvode sranja, poput *Bajage* i *Riblje čorbe*. Oni su dobili velike pare za to. Milan je njima poput oca. Njihova muzika, njihove ideje, oni su sve to dobili od njega.” (Gordi 146.) Veću ludost zaista nisam mogao da zamislim od izjave da je Bora Đorđević slušao *Ekatarinu veliku* i da je *Riblja čorba* svoju muziku bazirala na muzičkim idejama pokojnog Milana. Ljudima u Srbiji ovakvu i vremensku i stilsku, pa i ideološku besmislicu ne treba objašnjavati, ali za neupućene ljude probajmo da objasnimo da je to kao reći da su *Dip parpl* ili Brus Springstin s početka osamdesetih slušali i krali od *Simpl Majnds*.

Slična ovome je i tvrdnja sa str. 116. da je beogradski rok osamdesetih personifikovan u Giletu i *Električnom orgazmu*. Po čemu i za koga? Niti je *Orgazam* bio najpopularnija mejnstrim grupa, niti je to

bila kvalitetna, inovativna alternativna grupa - štaviše, od svih značajnih beogradskih grupa koje su obeležile osamdesete, *Orgazam* je sa svojim klasičnim pank-rifovima iz ranog perioda i opet klasičnim pop-rock repertoarom iz kasnijeg perioda najnezanimljiviji. Ono što je od njih ostalo ne može se meriti sa inovativnim i eksperimentalnim opusom *Šarla Akrobate*, *Idola*, *Partibrejkersa*, *Ekatarine velike*, *Discipline kičme...* Stoga, ili je Gordiju to neki ljubitelj *Orgazma* tako rekao ili je on sve to posmatrao iz svoje ograničene perspektive klasičnog američkog rok-en rol fana gde se rok svodi na nekoliko *Rolling stones* rifova.

Generalno gledano, zbog ove ograničene ideološke perspektive slede i mnogi drugi nedostaci ove studije. Osnovni postulat u tumačenju “turbo-folka” je sledeći, potpuno pogrešan, mit koji glasi ovako: Osamdesete godine su obeležene vladavinom rok en rola kao dominantne, urbane matrice popularne muzike koju su mlađi slušali isto kao i njihovi vršnjaci na zapadu, te je dakle Srbija bila deo kosmopolitske rok kulture. I u Srbiji je rok bio pobunjenički, subverzivan i protestni mehanizam omladinske ekspresije, navodno je bio način pobune protiv vladajućeg komunističkog modela. Nakon tогa sa dolaskom Miloševića na vlast, rok en rol je kao kosmopolitska urbana kultura uništen i zamenjen nacionalističkim, anti-zapadnim, ruralnim turbo-folkom koji je država promovisala kao novu vladajuću paradigmu popularne muzike.

Već u analizi samih ovih tvrdnji vidi se njihova bazična kontradiktornost: ako je rok bio dominatna matrica, kako je on mogao biti subverzivan? Odgovor je sledeći: rok niti je bio dominatan, niti je bio subverzivan. Popularna muzička scena tokom 80-ih bi se mogla opisati na sledeći način. Pro-zapadna, progresivno orijentisana komunistička elita podržaval je sve oblike popularne kulture koji su mogli da joj daju legitimitet navodne urbanosti, internacionalizma, zapadnjaštva, modernosti, otvorenosti za reforme. Rok je kao univerzalno prihvaćeni ideologem svih tih epiteta, kao nosilac zajedničke kulture mladih bio idealan instrument za te namene. Dakle, rok ne da nije bio subverzivan tokom osamdesetih, već je upravo bio instrument koji je vladajućoj eliti liberalnijih komunista davao prozapadni legitimitet.

Rok je bio državno promovisan i nametan kao deo poželjnog, ideološki dominatnog kulturnog modela. Rok grupe su snimale isključivo za državne izdavačke kuće (budući da nezavisnih nije ni bilo) i promovisane su preko državnih medija i ostalih sredstava državne propagande. I pored svega toga, takozvane "urbane" (Gordijevim prijateljima drage) grupe teško su prelazile tiraže od 30-ak hiljada primeraka jer su sa svojim komplikovanim i eksperimentalnim muzičkim formama i tekstovima (*Ekatarina velika* je ekstremni primer) bile previše daleke i nerazumljive širokoj populaciji. Velike tiraže pravile su islučivo (što je i logično) populistički orijentisane grupe sa provokativnim tekstovima i nezahtevnim muzičkim formama (poput *Riblje čorbe*) ili one koje su poput *Bijelog dugmeta* koketirale sa folkom i raznim propagandnim marifetlucima i štosovima (*Azra* npr., koja je i pored svih svojih "političkih problema", isto kao i *Riblja čorba* sve vreme snimala za državne izdavačke kuće). O tome koliko su rokeri bili subverzivni govori činjenica koju Gordi začudo ne registruje da je 1988. njemu omiljeni *Električni oragazam* u izdanju PGP RTB-a izdao veliki hit "Igra rok en rol cela Jugoslavija", definitivno od svih vlasti najkorisćeniju rok pesmu.

Sa početkom rata i uvođenjem pluralizma, rok više nije državno podržavan jer je pre svega tržišno bio neisplativ, a uz to tadašnjoj vlasti više nije bila potrebna pseudo-zapadnjačka legitimacija. Rok nije planski uništavan, on samo više nije nametan i državno promovisan kao ranije. Ostavljen je sebi i nekim zaista alternativnim strukturama izdavaštva, promocija i distribucije koje su se rađale. Jedini zanimljiv centar je napravljen oko radija B-92 i to opet po starom sistemu, samo što to nije radila država svojim parama već stari omladinski funkcioneri koji su sada dobijali novac od stranih fondacija i mogli da ga troše na izdavanje zanimljivih eksperimentalnih i ne-tržišnih projekata kao što su *Kanda*, *Kodža i Nebojša*, *Darkvud dab*, *Eva Braun*, *Plejboj*, *Kristali*.

Ovo je veoma bitno naglasiti jer se naknadnim tumačenjem stvara nerealna slika o tome da su osamdesetih svi slušali urbani, subverzivni rok. Time se ignorise prosta činjenica da su najveće tiraže i tada, bez snažne državne prodrške i čak uz oficijelno protivljenje i kritiku šunda, ostvarivali narodnjaci (Miroslav Ilić koji je jedini uspeo da pređe milion prodatis ploča, Lepa Brena, Vesna Zmijanac, Halid Muslimović), zatim kičerajski patetični terasa-pop, koji je uvek bio na granici folka (poput

Magazina, *Hari Mata Hari*, *Plavog orkestra*, *Merlina...*) i pomenuti populistički, "narodni" rokeri poput *Dugmeta*, *Čorbe i Bajage*.

Gordi u potpunosti prihvata ovaj, na beogradskoj alternativnoj sceni vladajući mit i tek na kraju (str. 160 i 162) pominje i autore koji smatraju da je TF nastao nakon sloma komunističkih vrednosti osamdesetih i roka kao dela tog sistema vrednosti. Ali to su više ilustracije drugačijih mišljenja koja on pominje, dok glavni tok njegovih misli i analiza prati ovaj nametnuti mu mit.

Kronja je i tu daleko pažljivija. Ona ima hrabrosti da ukaže kako su narodnjaci bili daleko subverzivniji sa svojim neprihvatanjem nametanog elitističkog modela kulture i kao implicitna kritika komunističkog preseljenja velikog broja ljudi u grad koji se tamo nisu snalazili. Međutim, i ona ipak prihvata ovaj mit kada, kao na strani 37, smešta urbane rok-grupe u područje potkultura koje su kritikovale režim i njegov sistem vrednosti, odnosno "bile orijentisane nasuprot vladajućem prosvetiteljsko-dogmatskom kulturnom modelu, odnosno nasuprot marksističkoj ideologiji i dogmatskoj vladavini 'staraca', partizansko-komunističkog establišemnta..." (Kronja, str. 37.)

Kronja posmatra vladajuću strukturu osamdesetih kao monolitnu, na marksističkoj ideologiji zasnovanu, što je pogrešno. Osamdesete se upravo karakterišu brojnim ideološki i orientacionim sukobima između samih komunista, između reformatora i konzervativaca, nacionalista i internacionalista, unitarista i decentralista (budućih separatista)... Karakterističan je slučaj slovenačkog *Lajbaha* koga Kronja pominje, ali ne analizira. *Lajbah* je zaista pomerao granice dozvoljenog kulturnog govora u Jugoslaviji osamdesetih i razgrađivao postojeći dogmatski, partizanski sistem vrednosti, ali je to radio koristeći državna sredstva i medije i uživajući snažnu zaštitu reformskih/nacionalističkih komunističkih struktura u Sloveniji, koje su se pripremale za obračun sa federalnom vlašću i za osamostaljenje. To je bilo očigledno prilikom otcepljenja Slovenije i pre svega tokom dugoročnih kulturnih i političkih priprema koje su tome vodile, kada su se slovenački komunisti bez problem sjedinili sa takozvanim alternativnim strukturama, gde su bili disidenti iz *Civilne družbe* (filozofi, umetnici, politički aktivisti) i gde je i sam *Lajbah* spadao sa svojim projektom *Neue Slowenische Kunst*.

5. Sljedeća zanimljiva ideološka teza koju Gordi nameće je navodna nužna povezanost urbanih rokera sa anti-ratnim shvatanjima i protivljenjem ratu. On tu navodi akciju beogradskih rokera sa projektom *Rimtitutuki iz 92'* i druge antiratne akcije u kojim su ovdašnji rokeri učestvovali ili izjave koje su davali. Ova teza međutim pada čim se pređe u susednu Hrvatsku, gde su kolege "urbani rokeri" bili listom zaledli za nacionalnu stvar i snažno propagirali "domovinski" rat kako bi povećali odziv na mobilizaciju i snagu kojom se brani hrvatska stvar. Pomenimo samo neke: *Film* sa pesmicom "E moj druže beogradski", *Psihomodo-pop* sa "Hrvatska mora pobijediti", ili *Prljavo kazalište* sa "Lipi petom i reci ovo je Hrvatska"...Ovo, karakteristično ograničavanje samo na Srbiju omogućava Gordiju da izbegne i odgovor na pitanje zašto je TF bio tako popularan u mnogim okolnim zemljama koje nisu imale Miloševića, rat, sankcije, populistički nacionalizam i sl. (pomenimo Bugarsku, Rumuniju, Makedoniju...)

Poslednje ideološko uprošćavanje je vezano za pokušaj da se rokeri predstave kao levi liberali, kosmopoliti (što je devedesetih bila vladajuća ideološka paradigma na zapadu). Ko god je uzeo učešća u nacionalnoj euforiji ili pokazivao neke druge sklonosti osim kosmopolitskih (tj. imao političke rezerve ka Zapadu), proglašen je nacionalistom i izbačen "iz roka", kao što je to urađeno sa *Ribljom čorgom*, *Bajagom* ili Oliverom Mandićem. Meni je posebno zanimljivo bilo da se uopšte ne pominju *Idoli*, a jasno je i zbog čega: potpuno narušavaju Gordijevu ideološku koncepciju. *Idoli* su svakako najintrigantniji urbani bend osamdesetih, autori po svim anketama najboljeg domaćeg albuma "Odbrana i poslednji dani". Međutim radi se o ljudima izrazito desničarske provinijencije koji su osamdesetih afirmisali i koristili neke snažne uporišne tačke srpske tradicionalne kulture (pravoslavlje, cirilica, delo Borislava Pekića) i često koketirali sa likom i delom Dimitrija Ljotića, vode srpskih fašističkih odreda iz Drugog svetskog rata. I dan danas su nekadašnji lideri ove grupe veoma bliski sa Isidorom Bjelicom, Nebojšom Pajkićem i drugim zastupnicima radikalne desnice na srpskoj ideološkoj sceni. To pokazuje da Gordi nije

uspeo da odbrani svoju tezu čak ni time što je rok u Srbiji sveo samo na njegovu ultra-urbanu elitističku struju.²¹⁰

Gordi je na momente (kao na strani 125.) spreman da dovede u pitanje svoju zapravo osnovnu tezu o tome da je režim svesno uništavao muzičke alternative (odnosno, pre svega rok). Na pomenutom mestu on kaže da pitanje da li se režim svesno usmerio protiv domaćeg rok-en-rol kulture, kao deo programa da kulturu usmeri u pravcu konzistentnom sa ratom, jeste svakako nešto o čemu treba raspravljati, te da se ta rasprava ne može lako okončati. Međutim, ceo njegov tekst je baziran na toj nedokazanoj tezi, što se vidi i po izrazima kao što je onaj sa strane 162. da je režim "sponzorisaо" turbo-folk i neo-folk.

U razgovoru koji sam imao sa jednim od ključnih aktera promocije "turbo-folka", sa čuvenim režiserom spotova muzičkih zvezda devedesetih, gospodinom Zlim, dobio sam veoma logična uveravanja da takvih tendencija nikada nije bilo. Iako je radio sa svim najvećim zvezdama pomenute scene, Zli nikada nije dolazio u kontakte sa politikom i političarima, niti je dobijao instrukcije šta bi trebalo da se gura i provlači kroz spotove. Od njega sam dobio najjasniju potvrdu da se upravo radilo o prostim zakonima tržišta u datim specifičnim uslovima. Budžet za snimanje spotova je uglavnom bio veoma

²¹⁰ U ovom kontekstu veoma je zanimljiva pojava sve ono što se dešavalo povodom nedavnog izlaska albuma *Pesme iznad istoka i zapada*. Radi se o projektu koji je pokrenuo sveštenik SPC Jovan Ćulibrk sa namerom da Crkvu približi mlađoj populaciji, a što je recept koji se odavno koristi u zapadnim zemljama i u Americi. Projekat je osmišljen i realizovan tako da desetak poznatih srpskih grupa napiše i izvede kompozicije na osnovu tekstova vladike Nikolaja Velimirovića. Kontroverzno stvaralaštvo Nikolaja Velimirovića je inače veoma prihvaćeno i popularno u raznim srpskim intelektualnim krugovima, pa i među mlađom populacijom, naročito zato što je delo bilo zabranjivano od strane komunista pa se njegovo čitanje smatralo za pobunu (a smatra se da je bio najbolji pravoslavni pisac u Srbiji u 20. veku). Stoga nije bilo nikakvo čudo što je na ovom projektu učešće uzelo mnoštvo značajnih srpskih "urbanih" grupa, među kojima i dve trenutno najbolje *Partibrejkersi* i *Darkvud dab*. Ovo je naišlo na žestoku osudu pomenutih Gordiju bliskih krugova jer je sve to odmah strpano u klerikalizam, pravoslavni fundamentalizam, desničarstvo, anti-zapadnjaštvo... U članku u *Republici* 264-265, Ivan Zlatić, naprimer, ceo događaj koji se doživljava kao izdaja, komentariše rečima "Ostali smo i bez rokera...". Opet se ignoriše globalni kontekst i fenomeni se sagledavaju jednostrano. Valja samo pomenuti da upravo istovremeno sa ovim projektom u Americi dolazi do neverovatne ekspanzije takozvanog hrišćanskog roka i da je pojавa vrlo moderna i vrlo zapadna. Ovaj fenomen mi navodimo samo kao još jedan dokaz jednostranosti i neadekvatnosti Gordijeve teze.

ograničen, ponekad i bedan (neke čuvene spotove je snimao za po nekoliko sati), a s druge strane moralo se gledalištu ponuditi što atraktivniji sadržaj. Rezultat je bio da se pribegavalo klasičnim trikovima koji se koriste u uslovima kada se tržište i mediji masovne kulture ni minimalno ne kontrolišu (za razliku od perioda pre devedesetih kada su se šund i kič žestoko progonili i oporezivali): dakle nasilje, golotinja, simulacija luksuza... Može se reći da je ovim putem samo dopušteno onom, do tada potiskivanom, kolektivno nesvesnom da eksplodira na površini, pri čemu je usled radikalizovano nenormalnih uslova izolacije, borbe za preživljavanje i sl. cela priča dobila razmere hiperboličnog i grotesknog.

U vezi sa ovim je i činjenica koju Gordi registruje, ali se ne udubljuje u nju, a to je pitanje mejnstrima u popularnoj muzici. Ovaj problem je jako dobro registrovao Zlatko Jošić, direktor KST-a koji je ukazao na prostu činjenicu da je najveći broj potrošača masovne kulture žanrovski neopredeljen i da sluša ono što se najviše vrti po medijima, pod uslovom naravno da je u pitanju lagana i prosta forma, a ne nešto zahtevno poput EKV ili *Discipline kičme* npr. Takvi ljudi su do raspada SFRJ slušali uglavnom gore pobrojane izvođače pri čemu treba istaći da su neposredno pred raspad bosanske grupe (uvek na ivici folka) poput *Merlina*, *Hari Mata Hari*, *Plavog orkestra*, uz hrvatski *Magazin*, bile daleko najdominantniji na pop-sceni i činile pravi mejnstrim. Sa njihovim nestajanjem otvorio se prostor u koji su naravno uleteli najkomercijalniji, a to su bili modernizovani narodnjaci. Ne treba zaboraviti da je i tokom devedesetih RTS stalno pokušavao da afirmiše neke bezvezne i neinventivne izvođače festivalske pop-muzike, ali je sve to bilo krajnje nezanimljivo i usled toga je propadalo. Turbo-golotinja je bila daleko interesantnija.

Da bi se ovo rasvetlilo zanimljivo je ukazati na slučaj projekta koji se zvao *Fanki haus bend* i koji je promovisan 1992. Grupa je napravljena po principu aktuelnih bojs-bendova, dakle lepuškasti mladići koji igraju po sceni i pevaju neke lagane note. U ovom slučaju muzika je čak vukla na neki moderniji, fanki zvuk, kao pomoćni muzičari angažovani su veoma cenjeni džez muzičari, no uprkos velikom trudu i čak pozitivnim reakcijama tinejdžera (veoma posećen koncert u Sava centru), stvar se nije mogla unovčiti zbog opšte krize. Dan nakon koncerta menadžer je zaključio da tu nema para i jednom od članova rekao: "Od sutra si Super

Ivan i radimo nešto da uzmem pare". Rezultat je bio paradigmatična numera tehno-folka "200 na sat" gde su fuzionisani tehno-rif iz hita tada aktuelnog holandskog dueta *2 unlimited*, i klasična kafanska harmonika. Ivan se iz folk-voda izvukao tek kada se vladajuća državna ideologija ponovo uplela u popularnu kulturu, a to je bilo kada je JUL preuzeo vlast od SPS-a i počeo da promoviše dens. Tada je i drugi član *Fanki haus benda* doživeo veliku popularnost sa svojim dens projektom *Mobi dik*.

Iz ovoga sledi da je period između vladavine urbanih komunista iz osamdesetih i Julovskih komunista iz druge polovine devedesetih, na polju kulturne politike najbolje okarakterisati kao doba haosa, odnosno tržišne anarchije gde su se spontano probili oni najkomercijalniji, a to su "turbo-folk" izvođači. Rok nije namerno uništen već je spontano propao zato što je bio nekomercijalan i nezanimljiv i režimu i potrošačkim masama.

Analiza odnosa režima prema popularnoj muzici je dobar način da se otkrije stvarna ideologija koju taj režim promoviše. Ovo se po meni jako dobro može ilustrovati na primeru Miloševićeve vladavine. Budući da nameravam da se tom temom detaljnije pozabavim na jednom drugom mestu²¹¹ ovde će dati samo neke napomene povezane sa Gordijevim tezama. Osnovna teza u tom planiranom radu bi trebalo da bude dokazivanje, upravo preko popularne muzike, da Miloševićev režim nije bio nacionalistički, kao što ni sam Milošević nije bio nacionalista.

Kao što je poznato, nacionalisti teže purifikaciji sopstvene tradicije i sopstvene kulture, kako bi svoj identitet što više razgraničili i branili od svojih protivnika ili bar od globalne potrošačke kulture. I kod samog Gordija se to dobro vidi po primerima koje navodi, ali on opet ne izvodi priču do kraja budući mu se ne uklapa u teoretsku konstrukciju. Gordi navodi tri struje Miloševićevih nacionalističkih oponenata: grupu oko čuvenog *Ponos radija*, zatim *Deposovog poslanika*, pojca Pavla Aksentijevića i pevača narodne muzike Miroslava Ilića. Prva grupa je četničko-šešeljevske provinijencije i afirmisala je istinski ratničko-šovinističku verziju neo-folka koja je trebalo da primitivnim tekstovima bodri srpske ratnike i širi mržnju prema Hrvatima i Muslimanima. Pevači koji su oni promovisali, a koji su uglavnom preko-drinske

²¹¹ Pogledati esej "Nacionalizam i popularna muzika".

provinijencije i koji su najbliži tradicionalnom pevanju iz vika, nikada nisu bili promovisani na državnim medijima. Njihove kasete su se prodavale na ulici, slušali su ih na frontu, a u Beogradu ih je jedino pomenuti *Radio Ponos* promovisao. Ni do sukoba sa Šešeljem, režim nije afirmisao ovu vrstu kulture, ali ju je tolerisao kao saveznika. Kada je došlo do sukoba, Miloševićevi ljudi su žestoko udarili po njima, potpuno ih isterali iz medijskog spektra a *Ponos* je zabranjen.

Druga vrsta oponenata su stvarni srpski nacionalisti konzervativne, tradicionalističke i građanske provinijencije koji su insistirali na "čuvanju i odbrani tradicionalne srpske kulture", po obrascu francuske ili poljske države. Gordi navodi primer Pavla Aksentijevića koji je u Narodnoj skupštini ukazivao na "zagadivanje" srpske popularne muzike orijentalnim ritmovima i drugim elementima (zavijanje), koje se odvija preko "turbo-folka". Treća grupa su oni pripadnici SPS-a koji su oličenje tradicionalne seljačke Srbije, poput čuvenih poslanika Rake i Bidže, a koji su ovde predstavljeni u liku Miroslava Ilića. Oni su dobro uočavali mnoge elemente u društvenom i političkom životu koji su im smetali i nisu se uklapali u ono što su oni videli kao nacional-patriotsku ideologiju, ali su bili spremni da pređu preko toga sve dok su verovali da Milošević sve to mora da radi ili da toleriše zbog "viših nacionalnih interesa". Za sve ove tri struje je karakteristično da su na svoj način nacionalističke, i da su pri tome kao svog najvećeg protivnika videle upravo orijentalizovani "turbo-folk" koji je prema Gordiju afirmisao Miloševićev nacionalistički režim. Očigledno je da ovo fundamentalno ugrožava Gordijevu teoretsku konstrukciju koja je, kao što smo to gore pokazali, uglavnom preuzeta od njegovih lokalnih savetnika i informatora.

Na kraju svog teksta Gordi pokušava da zahvati period 1994. godine i Slobinog prelaska na formulu "Mir nema alternative". Njegove analize se tu završavaju, a knjiga je objavljena 1999. godine. Time je Gordi propustio da analizira neke fundamentalne obrte koji bolje rasvetljavaju smisao Slobizma i ideologije koje on koristi. Ovaj propust je veliki minus za tekst, jer se takođe gubi izvida globalni kontekst Miloševićeve vladavine. Naime, godine koje je Gordi obrađivao upravo su vreme smrti roka kao globalno vladajuće paradigmе.²¹² Devedesete su doba

²¹² O tome sam detaljnije pisao u tekstu "Pop-politika i pop-ideologija".

ekspanzije informatičke tehnologije, te stoga nije čudno što je i popularna muzika doživela ogromnu transformaciju u skladu sa novim tehničkim mogućnostima. Mesto koje je ranije pokrivaо rok zauzela je najpre plesna i tehno-muzika, a zatim i tzv. *world-music* sa latino-muzikom kao najupečatljivijim izdankom.²¹³

Za Gordija je, međutim, paradigma urbanog, aktuelnog, modernog i kosmopolitskog ostao stari rok en rol u *Rolling stones* tradiciji, što će reći da je sam Gordi *out of fashion*. (Neki bi mogli i da ga klasifikuju kao američkog nacionalista koji brani svoju pop-kulturu i čak zagovara njenu dominaciju širom sveta.) Ono što mu lokalni informatori nisu rekli je da je još u periodu koji on obrađuje primat u zabavi urbane mladeži u Beogradu preuzeila plesna muzika. Najznačajnije mesto u prvoj polovini 90-ih bio je klub *Soul Food* u kome su se slušali i promovisali svi oblici ove muzike, od suola, funkija, latino-muzike, hausa do tehno-zvuka koji je počeo od 1992. da ulazi na scenu, kao naslednik mančesterske esid-kulture, da bi u drugoj polovini devedesetih doživeo ogromnu ekspanziju. Budući da Gordi ne registruje ceo ovaj prostor i promenu na sceni popularne muzike, on ne može ni da registruje činjenicu da je tokom Miloševićeve vladavine Beograd stvorio najjaču tehno-scenu u istočnoj Evropi i da su po više puta gostovali svi najznačajniji umetnici ovih žanrova.

Ono što Gordi na ovaj način propušta jeste takođe promena koju je JUL izveo kada je preuzeo vlast od SPS-a. JUL, odnosno Mirjana Marković upravo su afirmisali jugoslovenstvo starog tipa i promovisali hrvatske i bosanske bendove – Marijina radio stanica *Košava* još 1993. godine počela je sa radom i sa propagiranjem anti-nacionalističkog jugoslovenstva i jugo-nostalgije. U kasnjem periodu svog razvoja ova politička i ideološka opcija bila je najsnažniji promoter densa kao nečeg "modernog" i aktuelnog naspram zaostalog, balkanskog folka.²¹⁴ Možda

²¹³ Zanimljivo je da Turbo-folk, odnosno tehno-folk upravo spaja ta dva u svetu vladajuća trenda: tehno-matrice i folk muziku. Naravno, na jedan karikirani način gde su proizvodi uglavnom veoma niskog kvaliteta.

²¹⁴ Cela pozicija Mirjane Marković je veoma bliska poziciji anti-ratnih pokreta i trećeg sektora (tzv. Druga Srbija). Ona je bila podjednako radikalni kritičar rata, populizma, govora mržnje, nacionalizma i sl. s početka devedesetih. Takođe se zalagala za afirmaciju prilično sličnih vrednosti kao i pomenute grupe (modernizacija,

i zbog toga što su i sami videli koliko je rok postao nekomercijalan, a možda i zbog toga što su gotovo sve rok grupe bile na protivničkoj političkoj strani.

Konačno, Gordi nije ni u mogućnosti da prati evoluciju ove muzike tokom devedestih, kao ni cele propratne industrije koja je uz nju nastala. Zanimljivo je analizirati šta se sve od ritmova i pomoćnih muzičkih elemenata/sredstava vremenom uključilo u pokret - i rok, i pop, i latino elementi, pa je čak nekada to bilo na ivici visoko-kvalitetnih produkata *world-music* (kao u slučaju pesme Vesne Zmijanac *Malo po malo*, koju je na briljantan način odsvirao Feris Mustafov, inače velika zvezda *world-music*.)

6. Kronjina studija je objavljena nakon Miloševićevog pada, i ona se potrudila da zahvati ceo taj period. To joj je, za razliku od Gordija, omogućilo da detaljnije istraži drugu polovinu devedesetih, koju je obeležio prodor densa. Zahvaljujući tome ova knjiga je bogatija, obuhvatnija i realnija, Kronja se suptilnije i sofisticirane odnosi prema raznolikosti slojeva i elemenata koji su se fuzionisali u ovog mutantu. Ono što posebno valja naglasiti jeste da je autorka neko ko dolazi iz sveta filma, pa su stoga najbolji delovi njene starudije oni koji su okrenuti analizi stila, imidža i tematike video spotova.²¹⁵

Već u samom “Uvodu”, Kronja određuje TF i dens kao izraz “specifičnog susreta” neverovatnog broja različitih faktora. Ona kaže: “Pojava turbo-folka i dens muzike je izraz specifičnog susreta naše posleratne novokomponovane kulture, zatim naših urbanih potkultura (Veoma bitno!- prima M.D.): pank, hipi, šminka, rok, novi talas, rejv (rave) u 90-tim, i prodornog uticaja masovne i potrošačke kulture zapadnog tipa, koji dolazi preko američkih filmova, TV serija, prikazivanja revija zapadnih modnih kreatora, masovnog uvoza i reklamiranja strane robe, itd.” (Kronja, str. 7). Ovo je jako dobar pokušaj jer se najpre ceo fenomen određuje kao galimatijas, specifični hibridni proizvod nastao u jednom haotičnom prožimanju ideja, uticaja i stilova

internacionalizam i sl.), s tim što je ona svoj uzor videla na istoku, u Kini, a ne na zapadu.

²¹⁵ Osnovu ove studije čini Kronjin magistarski rad “Muzički video-spot u Srbiji 90-ih: estetika filmskog jezika kao nosilac značenja stila Neofolk kulture”.

(često su to najparadoksalnije mešavine koje izazivaju smeh), a zatim se pokušava analiza pojedinih elemenata i izvora koji se mogu otkriti u izvornoj ili izmenjenoj formi. Kronja paralelno prati ovo mešanje u samom muzičkom proizvodu i mešanje u imidžu, stilu prateće promocije (garderoba, scenografija, simboli).

Poseban kvalitet Kronjinog pristupa u odnosu na Gordijev čini upravo stavljanje fenomena TF u kontekst globalne svetske potrošačke kulture. Dok Erik Gordi sve vreme insistira na autohtonosti TF kao anti-zapadnog pokreta povezanog sa nacionalističkom, anti-globalističkom orientacijom, Kronja daje daleko realnije shvatanje prema kome je TF estetika lokalni izdanak globalne potrošačke kulture i nekih univerzalnijih svetskih tendencija. S te strane, naročito su zanimljiva poglavља “Komercijalizacija kulture i estetizacija svakodnevnog života” i “Estetika turbo-folka u kontekstu svetske masovne kulture”. U ovom drugom poglavљu autorka analizira čuveni Altmanov film *Nešvil*, praveći očigledne paralele između TF pokreta u Srbiji i ikonografije novokomponovanog američkog kantrija. Ova analiza je prilično ubedljiva i verodostojno pokazuje da TF logika ima svoje “counterparts”, odnosno pandane, upravo u “najprogresivnijoj” zemlji današnjice. Još je jači i zanimljiviji pokušaj da se TF stavi u kontekst prodora islamskih, orientalnih i drugih egzotičnih mediteranskih ritmova koji su prodrmali Evropu 90-ih. Nažalost, i sama Kronja je ograničena svojom polaznom premisom, koju deli sa Gordijem i koju sam gore već kritikovao, o tome da “turbo-folk muzika... u načelu ima čisto nacionalistički karakter” (Kronja, str. 48). Ova premlisa je ograničava i ne dozvoljava joj da krene dalje u produbljenju analizu TF kao u načelu tržišnog i univerzalnijeg ili bar regionalnog pokreta.

Na navedenom mestu autorka ističe kao paradoks to što TF kao nacionalistička muzika koristi model zapadne potrošačke kulture. Kao što sam već gore pominjao, TF sa svim svojim melizmima, orientalizmima, i pozajmljivanjem iz svih mogućih ritmova i kultura nije nacionalistička, već vrlo otvorena, čak multikulturalna i interkulturalna muzika. Zanimljivo je da je upravo probor turbo-folka obeležilo puno integrisanje muslimanskog, novopazarskog zvuka, dok su raniji i kasniji pro-evropski, deklaratивno internacionalno i multikulturalno orijentisani komunisti sve to progonili kao kič, šund i primitivizam. Paradoksalno je da upravo na ovom polju –odnosu prema

orientalnim elementima u muzici i imidžu TF izvođača - nacionalisti i internacionalisti dele isto shvatnje: nacionalisti žele da brane čistotu srpske muzike od orientalnih elemenata, a pro-evropski navodni kosmopoliti da sve to suzbiju kao deo orientalnog, despotskog nasleđa i primitivizma koje nas sprečava da krenemo ka "svetu", Evropi, zapadu...

Jedna od najproblematičnijih teza u Kronjinom tekstu je teza o odnosu TF i densa. Ova ideja se provlači kroz ceo tekst ali je najeksplicitnije izneta na strani 72. kada ona kaže da je "dens proizšao iz turbo-folka". I sama autorka odmah dodaje da po logici stvari to izgleda čudno, ali ipak bezrezervno tvrdi svoju tezu, nalazeći potvrdu u prelasku pojedinih pevača iz jednog žanra u drugi.

Ovaj podatak prosto treba dovesti u vezu sa promenom vladajuće ideologije. Umesto SPS-a koji je pustio tržišnu logiku da sama kreira ukus i potrebe, na vlast je došao JUL koji je, kao i alternativni kosmopoliti, htio da očisti Srbiju od primitivizma, islamizma i sl., kako bi je okrenuo ka tehnološkom progresivizmu i modernizaciji po kineskom modelu. Stoga je JUL propagirao dens kao izraz ovog tehnološkog doba, a pevači su se prosto prilagođavali onome što je novi gazda zahtevao. Uz to, Kronja propušta da dens stavi u globalni kontekst kao što je to uradila sa TF.²¹⁶ Polovina 90-ih je u Evropi obeležena prodorom elektronskog zvuka u raznim oblicima. Naravno, postojala je i zahtevnija, urbanija varijanta haus, rejv i sl., zvuka (koju je kod nas propagirala ekipa oko radija B-92, a zatim i druge grupe) i profanija, više populistička, manje zahtevna varijanta koja je vladala top-listama (to su izvođači poput 2 unlimited, Dr. Albana, raznih bojs-bendova ...) koju je prihvatio JUL i propagirao preko Košave, Pinka i sl. Kronja registruje ovu povezanost JUL-a sa densom, ali je ne objašnjava odnosno tvrdi da se JUL samo prilagođavao već postojećem trendu. Poenta je da je JUL upravo planski stvarao taj trend.

Malo drugačije stoji sa objašnjenjem Kronjine tvrdnje da dens i TF dele isti sistem vrednosti. Na strani 62, autorka veoma dobro uočava promenu motiva u "narodnoj muzici" koja se desila sa transformacijom neo-folka u tehno-folk. Kronja je pribegla i statističkoj analizi

²¹⁶ Preciznije, ona samo kaže da dens svoje motive pozajmljuje iz Amerike, Nemačke i Engleske.

određenog uzorka spotova iz devedestih uočila potpunu promenu motiva, okupacija i pre svega ambijenta koji se koristi u spotovima. Dok je neo-folk bio okrenut seoskim i tradicionalističkim motivima, "turbo-folk" je u potpunosti gradski fenomen čiji se spotovi po pravilu snimaju u gradskom ili prigradskom enterijeru, teme su gradske, scenografija je veoma savremena. Kronja kaže da su "spotovi turbo-folka i densa dali ... legitimnu potvrdu Nove srpske muzike kao urbanog fenomena." (Kronja str. 62) Da bi ovo objasnila autorka je istražila nastanak industrije TF i dens video-spotova u Srbiji 90-ih. Pri tome je analizirala pre svega proces profesionalizacije izrade spotova, i način na koji su autori poput Zlog i Dejana Milićevića uvodili ultra-urbane elemente u narodnjački imidž (Zli rok-ikonografiju, a Milićević brodvejsko-holivudski glamur). Budući da su ovi isti autori pokrivali i dens i TF produkciju lako je objasniti zašto su motivi i sistem vrednosti koji nameću isti.

Zanimljiv motiv koji zaslužuje detaljniju razradu je tvrdnja koju Kronja iznosi na st. 40, da su ove potkulture veran odraz društvenog i normativnog haosa. Ovo bih opet povezao sa svojom osnovnom tezom da se ovde ne radi toliko o planskom nametanju nekih matrica koliko o tržišnom preslikavanju kolektivnog nesvesnog u trenucima opštег haosa i razgradnje svih dotad važećih sistema vrednosti i moralnih normi. Naime, ako je nasilje bilo svuda oko nas, ako se na 100 kilometara od Beogada vodio užasno krvav i brutalan rat, ništa se drugo nije moglo očekivati nego da nasilje zacaruje i na televizijskim ekranima i posebno u dinamičnim video-spotovima.²¹⁷

Muzički i video –autori su samo preneli ono što je bilo svuda oko njih te je utoliko TF mnogo više deskripcija, pa tek onda reprodukcija izvesnog sistema vrednosti. Kada govorimo o nasilju takođe se ne sme zaboraviti ni globalni kontekst, odnosno porast količine i stepena nasilja koje srećemo u zapadnim produktima masovne potrošačke kulture. Kronja i ovde pravi zanimljivu paralelu između srpskog ratničkog šika i spotova crnih rep-izvođača. Šteta je što je ovaj motiv ostavljen samo u naznakama jer svakako zaslужuje ozbiljniju i detaljniju razradu. Mnoga

²¹⁷ Upravo bi obrnuto bilo ideološka presija, kada se u uslovima haosa plasira nerealna slika smirenosti, sređenosti, organizovanosti... Na tome je bar delimično JUL gradio svoju viziju.

predgrađa Beograda su tokom devedesetih počela opasno da liče na crnačka geta u kojima više nema državnog reda već vladaju alternativne institucije lokalnih kriminalaca i narko-bosova. Droga je negde od 1993. upravo kao i oružje bila u neverovatnoj ekspanziji po tim krajevima, a kriminal je postao jedini oblik dokazivanja, zarade, pa i izgleda za neki društveni prosperitet. To je upravo slika koju su klinci mogli da vide u spotovima i filmovima crnačkih rep-autora poput *Tu-pak-a* i stoga su se vrlo lako identifikovali sa njima. Stoga nije ni čudo što su i domaći spot-autori pribegli istim rešenjima (droga, nasilje, oružje, prostitucija), jer je publika upravo to i očekivala. Sve drugo bi bilo odbačeno kao foliranje ili kao dosada.

Primedba koja bi podjednako mogla da se stavi i Kronji i Gordiju je fiksiranost za Beograd. Srbija se kod oboje autora nažalost svodi samo na Beograd, a analiza medija na *Pink* i *Palmu*. Nema referiranja ni na jednu lokalnu stanicu niti na programe ogromne mreže brojnih lokalnih stanica koje su se devedesetih razvile kao pečurke. Ovaj kontekst je bitan upravo zbog gore pominjane priče o mejnstrimu. Te stanice su morale da organizuju svoj program sa malim finansijskim sredstvima. Po pravilu on je bio baziran na piratskim kopijama filmova, nelegalnom preuzimanju sportskih događaja sa satelitskih kanala, zatim na sapunicama (njipre repriza američkih, a zatim i poplava latino-sapunica), i konačno na muzičkom mejnstrimu. A gore smo objasnili zašto je i kako upravo TF postao muzički mejnstrim u Srbiji 90-ih. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da je i pre 1990. neo-folk daleko manje proganjani na lokalnom nivou, u provinciji, nego u Beogradu, te je stoga najpre propagiran preko mreže lokalnih radio stanica (čuvena je institucija emisije *Želje, čestitke i pozdravi*, kao i pojedine stanice kao što je bio *Radio Šabac*) Stoga je lako razumljivo da kada je na državnom nivou prestalo proganje kiča i šunda, lokalne stanice su imale punu slobodu da puštaju ono što “narod ište”, a to je razumljivo bio TF. Konačno je moglo da se krene sa *Pinkovom* devizom *A što ne bi moglo?*

Ovo bavljenje lokalnim stanicama nužno je i zbog razumevanja teme koju Kronja²¹⁸ za razliku od Gordija sasvim lepo pominje i naznačava. Radi se o subverzivnom potencijalu neo-folka iz osamdesetih, o njegovom ambivalentnom statusu u društvu gde je na ideoološkom planu

žestoko proganjani, ali na ekonomskom i socijalnom bivao tolerisan (i zbog visokih prihoda i zato što su pametniji među vladarima shvatali da se narodu ne sme previše ukidati masovna zabava koju traži). Kronja veoma dobro uočava da je neo-folk bio ozbiljna implicitna kritika socijalističkog društva koja je dobro ukazivala na neuspeh nasilnih modela urbanizacije, na otuđenost ljudi koji su iz svog prirodnog seoskog ambijenta dovedeni u urbane džungle u kojima su se osećali izgubljeno, strano, nesigurno i jadno.²¹⁹ Upravo ti ljudi su svoju čežnju za selom i prošlim životom pokušavali da pronađu i otpevaju u neo-folk hitovima. Zanimljivo je da su i njihovi idoli, najveće zvezde te muzike po pravilu bile sa sela i predstavljale nekog koga su svi osećali kao nekog svog ko je uspeo.²²⁰ (Razlika između neo-folka i TF se vidi i u tome što je ovaj drugi naročito u svom drugom talasu iznedrio heroje koji su iz gradskih predgrađa, kao što su Aca Lukas, Džej, Karleuša ili Jovana.)

Da bismo ilustrovali pološaj estradnih umetnika u SFRJ navećemo uvodne reči Petra Lukovića iz najobuhvatnijeg i najzanimljivijeg rada koji se bavi problemima estrade do 1990, iz njegove knjige *Bolja prošlost*. Luković kaže: “Lov na estradne veštice, već decenijama, jedan je od popularnijih hobija ovdašnje javnosti, željne trofeja koji postaju važan poen u svakoj lovačkoj biografiji. Iskustvo nas uči da pravog povoda ne mora da bude: jednom je to ‘lako bogaćenje’, drugi put ‘utaja poreza’, ponekad ‘srozavanje umetničkog nivoa’ i ‘širenje kiča’, a najčešće doborodošao skandal koji dokazuje da su estradni radnici –

²¹⁸ Kada god prođem Novim Beogradom, ekstremnim simbolom socijalističkog ludila zvanog masovna urbanizacija, pažnju mi privuče mnoštvo prostih, improvizovanih klupica koje stoje ispred monstruoznih zgrada i na kojima obično sedi po jedna ili više baka sa maramama na glavi. Ova mega-tužna slika govori o tome da se ti ljudi ni nakon nekoliko decenija života u novim uslovima, nisu privikli na nove običaje i da pokušavaju i dalje da očuvaju ono što smatraju za makar simulaciju normalnog života, a to je sedenje ispred kuće na selu, kada se sreću komšije, pitaju za zdravlje, kada postoji komunikacija, sigurnost poznatosti... .

²²⁰ Ovo je izvanredno opisano u pesmi grupe *Zabranjeno pušenje* “Ibro dirka”. Pesma govori o “našem malom Ibri harmonikašu”, iz naše mahale koji tako dobro svira za raju, ali koga zli menadžeri odvuku na estradu i utepe njegov retki talenat u estradnu industriju. Međutim, poenta je da se on u tom velikom svetu ne oseća dobro i pored svih velikih para i velikih uspeha . Razrešenje dolazi na kraju pesme kada se nošen nostalgijom Ibro vraća u našu mahalu da svira za svoju raju jer “mahalu i sevdah Ibro nije mogao da zaboravi”.

²¹⁸ Kronja, str. 25.

zabavnjaci, narodnjaci, rokeri i svi usputni pratioci – nužno zlo koje valja što pre iskoreniti. Još od prvih dana pobede socijalizma u nas, pod posebnom paskom nadležnih, potisnuti su na društvenu marginu: većito su bili sumnjivi elementi, potencijalni neprijatelji progrusa i čovečanstva, uvek savršene žrtve koje su čutale da bi preživele. Scenario se ni kasnije nije menjao: slikani su kao jevtini zabavljači, generalno tupavi, neobrazovani, gramzivi, zločesti i bezosećajni, spremni da se prodaju za tezgu, svakom slušaocu i svakoj državi...”.

Iako su bili tretirani na ovakav ponižavajući i nipođaštavajući način, oni su ipak preživljavali jer je narod uprkos ideoološkim pritiscima kupovao njihove ploče, išao na njihove koncerne, pratio revijalnu štampu koja se bavila njihovim životima... Naročito za neo-folk je važno ponovo istaći zapažanja Svetog Lukića, koja Kronja navodi, o tome da je ta muzika potpuno prepustena sebi, prokažena i socijalno marginalizovana od vladajućeg kulturnog establišmenta umesto da je prihvaćena kao realno postojeći fenomen i pravilno kanalisana i usmeravana, da je ukus potrošača pažljivo i postepeno negovan i time podizan ukupni kvalitet modernizovane narodne muzike. Interesantno je da je Goran Bregović pokazao da je to itekako moguće: iskoristio je narodnu muziku sa juga Srbije, modernizovao je, uklopio u savremene matrice i napravio neverovatan uspeh u Evropi. Neverovatno je da нико nije pokušao ništa slično i da tako uspešan projekat kao što je muzika iz filma *Andergraund* nema čak nijednog imitatora, a nekmoli kreativnog sledbenika!

Ovo sam želeo posebno da naglasim zato što nova, post-miloševičeva vlast u kulturi potpuno podseća na komuniste koji su vladali pre njega – čak su i mnogi ljudi isti samo što sada nisu u SK, nego su u nekim od DOS-ovskih partija. Evidentno je da ti ljudi nisu ama baš ništa naučili i da pokušavaju da vrate točak deset godina unazad: opet čemo imati vladajući kulturni elitizam koji narod ne prihvata i s druge strane proskribovane, ali od naroda prihvачene TF heroje. Elita će živeti u svom zastakljenom, imaginarnom i samodovoljnem svetu, a običan narod u svom svetu kulture u kome vladaju zakoni tržišta koji sve više unakazuju profil njihove muzike. No, ovo je nažalost samo odraz opštег političkog obrasca u odnosu elite i običnog sveta od 5. oktobra naovamo. Ono što mene plaši je da će rezultat takvog odnosa vlasti prema narodu biti povratak nekog Šešelja

ili Miloševića na vlast i da čemo tako uči u jedan tragični krug ekstrema koji se smenjuju na vlasti. A takve države su za žaljenje.

GLOBALIZACIJA LIBERALNE DEMOKRATIJE: POSLEDNJA VELIKA MODERNISTIČKAUTOPIJA?

*Sveobuhvatnost je jedna od osobenosti Zapada
i ne obuhvata druge kulture.*
Žan Bodrijar

1. Hrišćanska se civilizacija ubrzano priprema za kraj Milenijuma. Milenijumska groznica koja potresa *taj* svet vezuje se za doček 2000. godine, koja naravno, spada u ovaj milenijum. Međutim, zapadni svet je nestrpljiv i želi da stvar ubrza, stvarajući još jednu iluziju, simulakrum kraja. Ali šta da ubrza? Da li kraj ovoga Milenijuma ili dolazak novoga? Da li kraj Milenijuma znači i kraj velikih iluzija? Da li možda zapadni svet ne pravi još jednu iluziju da bi sa završetkom Milenijuma završio sa svojim velikim iluzijama?

Ovaj tekst će se baviti jednom Velikom Iluzijom kraja koja je dominirala u svetu socijalnih nauka tokom prve polovine ove dekade. Prvi deo naše priče baviće se genalogijom nastanka te Iluzije i načinom na koji nam je ona prezentirana, smeštajući je u istorijske i teoretske sklopove čiji je ona (ne)legitimni baštinik. Dakle, izložićemo projekat univerzalističko-modernističkog zasnivanja i utemeljenja globalizacije liberalne demokratije. Zatim ćemo zastupati jedno ne-univerzalističko, komunitarističko opravdanje (umesto zasnivanja) liberalne demokratije, zasnovano na radovima Ričarda Rortija, Ronalda Dvorkina i Džona Rolsa. Njihova teza je da se i sama liberalna demokratija i ljudska prava mogu ozbiljno opravdati, tumačiti i ukoreniti samo unutar precizno određenog društva, koje zadovoljava određene preduslove i pretpostavke. Videćemo da usled ove kritike i sopstvene nekoherentnosti, projekat globalizacije liberalne demokratije propada. Umesto njega, nameće se paradigma koja tvrdi dominaciju partikularnih kultura i civilizacija kao modela identifikacije. Takva paradigma u vremenu globalizacije²²¹ verovatno vodi do sukoba civilizacija, a ne ka kosmopolitskoj demokratiji koju, naprimjer, zagovara Dejvid Held. Kraj

²²¹ Pogledati niže o dva značenja globalizacije.

ovog teksta o krajevima, okončavanjima i završecima, obeležiće pokušaj da pokažem zašto bi 24.mart 1999. mogao da bude veoma značajan datum prilikom promene između ove dve sistemske paradigmе kojima ćemo se baviti u tekstu.

No pre nego što pristupimo samom izvođenju, pokušaćemo da zadobijemo i obrazložimo pojmove koji će biti ključni za izlaganje teze iznete u naslovu, a koju ovde ispitujemo.

2. Pojam *globalizacija* bio je jedan od dominantnih u dekadi koja se primiče kraju. Zajednički osćaj sve veće integracije i povezivanja sveta bio je široko rasprostranjen. Sam pojam *globalizacija* može se shvatati dvojako:

1) Kao osćaj spontanog podsistemskega jačanja međusobnih veza, zgušnjavanja sveta i približavanja i ubrzavanja dogadaja, koji je pre svega rezultat napretka tehnologije, a naročito informatike, zatim medija, saobraćajnih sredstava, te usled povećanog značaja i učešća multinacionalnih korporacija, sve intenzivnije svetske, a ne više dominatno međudržavne ekonomije. Entoni Gidens je ovaj osćaj definisao na sledeći način: globalizacija je “intenzifikacija društvenih odnosa širom sveta koji povezuju udaljene lokalitete na takav način da se lokalna dešavanja oblikuju dogadajima koji se odvijaju mnogo milja daleko i vice versa.”²²²

2) Drugi vid globalizacije možemo nazvati *NATO globalizacija*. Radi se, dakle, ne o spontanom intenzifikovanju odnosa širom sveta, već o nasilnom nametanju partikularnih standarda, vrednosti i pogleda, koji se drugima nameću kao univerzalni i jedino validni. Nametanje se sprovodi putem sistema ucena, prisila, propagande, zloupotreba pseudo-globalnih institucija, jednostranog korišćenja, odnosno kršenja međunarodnog prava a po potrebi čak i vojnom silom. Iako je ovakvih primera bilo i ranije, koristićemo naziv *NATO globalizacija* upravo zbog specifičnih okolnosti nastalih usled intenzivirane globalizacije pod **1)** koja se u NATO zemljama koristi kao bezupitno i samoočigledno opravdanje za globalizaciju pod **2).** Zanimljivo je svakako i to da se u zapadnim zemljama sam pojam “globalizacija” koristi gotovo isključivo u smislu **1),** a kod nas u smislu **2).**

²²² Anthony Giddens, *Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity, 1990., str.64.

Drugi pojam, odnosno idiom je *liberalna demokratija*. O samom idiomu, a naročito o postepenom ideološkom redukovaniju “demokratije” na liberalnu demokratiju, nešto više ćemo reći u drugom delu teksta. Ovde napomenimo da projekat “globalizacije liberalne demokratije” podrazumeva dva naporedna procesa. Prvi je multiplikovano instaliranje ili kseroksiranje liberalne demokratije američkog tipa u što je moguće više zemalja. Drugi je “osiguravanje” tog procesa postepenom, ali što je moguće bržom zamenom međunarodnog prava takozvanim, kosmopolitskim pravom.

Pojam *Velika* u naslovu pozajmljen je od francuskog mislioca Žan-Fransoa Liotara. Liotarov važan doprinos teoriji je jedan zanimljiv pokušaj hvatanja nekih tendencija duha vremena kraja 20 veka. U sklopu tog pokušaja nalazi se i njegovo insistiranje na kraju Velikih, sveobuhvatnih, totalizujućih i univerzalizujućih priča. Njegovi epigoni su, nažalost, od te njegove priče o kraju Velikih priča uspeli da naprave još jednu Veliku priču i da banalizuju njegov rad do te mere da se nekih svojih pojmove tokom osamdesetih sam Liotar odričao. Ovde koristimo taj njegov doprinos zato što nam je priča o globalizaciji liberalne demokratije zaista nuđena na način na koji je Liotar opisao Velike priče²²³.

Sledeći u našoj mreži pojmove je pojam *modernost*, koji će se ovde tretirati i varirati zajedno sa mnogim etimološki srodnim pojmovima (*moderno*, *moderna*). Takođe će se naporedo koristiti sa pojmom *prosvetiteljstvo*, onakvog kakav je objašnjen kod Horkhajmera i Adorna. Naravno, nemoguće je potpuno nekritički izjednačiti ova dva pojma, kako se to danas pomodno radi, ali sigurno je da oni imaju mnogo toga zajedničkog.²²⁴ Ulaženje u njihov odnos nije moguće u ovom tekstu i

²²³ Pogledati, Žan Fransoa Liotar, *Postmoderno stanje*, Svetovi, Novi Sad, kao i Žan Fransoa Liotar, *Šta je to Postmoderna?*, Beograd, 1995

²²⁴ O pojmu modernosti konsultovati: Jirgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb 1988, str. 7. i dalje, kao i zanimljiv predgovor Hotimira Burgera u istoj knjizi; o pojmu prosvetiteljstva koji se koristi u ovom članku pogledati M.Horkahajmer - T.Adorno, *Dijalektika prsvetiteljstva*, 2. izdanje, Veselin Masleša-Svetlost, Sarajevo 1989, kao i “Pet predavanja o određenju naučnika” u J.G. Fihte, *Zatvorena trgovacka država*, Nolit, Beograd, 1979, gde Fihte na klasičan način pokazuje kako se putem prosvećivanja uvek krećemo jednim *apriori* zadatim pravcem, gde ako prodemo sve stadijume u razvoju nužno dolazimo do vrhunskog stadijuma koji je naravno samo jedan

nadam se da će iz samog konteksta čitaocu biti jasno koje se zajedničke tendencije ova dva srođna pojma, bitne za globalizaciju liberalne demokratije, eksplorativu. Uglavnom ćemo koristiti pojmove *univerzalizacija*, *sveobuhvatnost*, *metafizika progresivizma*, *nasilje identičnog, kumulativizam*... Dakle mrežu pojnova koja izvire iz onog što je Adorno nazvao "ontološkom potrebom" za absolutnim i identičnošću.²²⁵

Pojam *utopija* takođe nije jednoznačan pojam. Radi se o izrazito novovekovnom, modernističkom pojmu, koji je nastao kao svetovna supsticija nekih teoloških, izmirujućih pojnova koji treba da opisu stanje s onu stranu Istorije. Ne bez razloga, projekat kojim se ovde bavimo govorio je o kraju istorije, o univerzalnom izmirenju i na taj način preuzeo taj pojam Tomasa Mora u njegovom izvornom značenju. Dakle, kada govorimo o utopiji, ovde će se koristiti taj smisao koji je s jedne strane služio kao podsticaj na mobilizaciju emancipatorskih potencijala, ali s druge obično zatvarao mnoge druge potencijale i projekte trudeći se da eliminiše, odseče heterogeno i različito. Za drugačije i daleko zanimljivije shvatanje utopije treba konsultovati zanimljivu Nozikovu preformulaciju po kojoj se utopija shvata kao pluralistička metautopija, okvir za različite utopije.²²⁶

I konačno, termin *poslednja*. Autor smatra da je iscrpljivanjem ove poslednje utopije o kraju istorije, dakle projekta globalizacije liberalne demokratije sama moderna s jedne strane naizgled dovedena do apsurga, a s druge došla do svojih krajnjih konsekvenci te da su njeni utopijski (u ovde prvom navedenom smislu) potencijali gotovo potpuno iscrpljeni. Vreme je da se modernistička utopija zameni ovim drugim nozikovskim shvatanjem utopije kao metautopije. No, namerno ovde ne koristimo reč "zadnja" (koja kod nas podrazumeva konačno zatvaranje niza) već reč "poslednja" koja kod nas znači samo "poslednja u nizu" ili "vremenski poslednja". Ljudi i njihove zajednice su u principu nepredvidljivi. Kad

i jedini mogući. Ovaj pristup Adorno je nazvao "Prosvjetiteljskim narcizmom" koji operiše hipostaziranim kauzalnim nizom umesto kauzalne mreže.

²²⁵ Teodor Adorno, *Negativna dijalektika*, BIGZ, Beograd 1979, str. 69 i dalje.

²²⁶ Nozik doduše ne vrši ekstrapolaciju ove svoje zamisli na međunarodne odnose budući da njegova istraživanja ostaju u okviru klasične, homogene nacionalne države, ali bi svakako bilo zanimljivo napraviti taj pokušaj. Pogledati u Robert Nozick, *Anarchy, State, Utopia*, Basic Books, 1974. part 3, *Utopia*.

god joj obećaju progon iz sveta, Istorija se uvek vraća noseći često nepredvidljive obrte, konstelacije odnosa i izume. Zato ozbiljna nauka mora ostati otvorena za najrazličitije projekte. Otud i onaj znak pitanja u naslovu. Sputavanje teorijske mašte, kako su to Horkajmer i Adorno primetili, vodi u političko ludilo.²²⁷

Uostalom, već na početku ovog rada videli smo jednu mogućnost tumačenja simulakruma dočeka Milenijuma kao pokušaja da se jednom iluzijom presekut sve bivše iluzije. To deluje tako modernistički i pokazuje da Zapad ne može pobeti od sebe, makar mu prostor bio daleko skučeniji no što je navikao...

3. "Kič bi se mogao meriti stepenom banalnosti svojih asocijacija", napisao je A. Mol. Prema tim merilima, a i po mnogim drugim, knjiga *Kraj istorije i poslednji čovek* Frensisa Fukujame je vrhunski kič. Kod njega je uglavnom sve jasno, a asocijacije su "prirodne": nauka je neprestani progres, ljudi su po prirodi dobri, ekonomija sve više povezuje ljudе koji se tako sve više zблиžuju i stvaraju sve bolja društva, a Marks = Komunizam, kao jedini (ili-ili, nema treće; eventualno zaostali reakcionarni i konzervativni Islam, ali ni on nema šansi) protivnik, mrtav je. *Ergo*, živila neograničena, univerzalna, sveobuhvatna liberalna demokratija!

Ali, problem je što Fukujama nije u vreme svog pojavljivanja bio jedinstveni i izolovani egzemplar političkog kiča. Ne, on je bio kič-sindrom, reprezent jednog univerzalnog kiča zemlje iz koje je potekao, a koja je hiper-realizacija kič-aspekata savremenog Prosvjetiteljstva. "Nesuvrlost" i "žalosna primitivnost"²²⁸ ove knjige simptom su koji treba posmatrati u kontekstu ideja i vremena u kome je nastala i koje je obeležila tokom prve polovine ove dekade. Zato se naporedo bavimo njom i njenim kontekstom.

A te 1992. godine, kada je *Knjiga* (vulgata kapitalističkog raja²²⁹) objavljena, Žan Bodrijar je pisao o radikalnom gubljenju iluzija (u politici, u umetnosti...). Sve iluzije isčezavaju sem Poslednje iluzije

²²⁷ M.Horkajmer - T.Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 2.izdanje, Veselin Masleša-Svjetlost, Sarajevo 1989, str.9.

²²⁸ Žak Derida, "Egzorcizovati marksizam", u *Treći program* br.100, str.194.

²²⁹ Isto, str. 199.

koju donosi Poslednji čovek- Fukujama. Prorok kaže : "dобра вест је стигла" и проноси се даље.²³⁰ Вест о конаčној победи liberalне демократије. И на тај начин он само израžава дух општег тријумфализма западног света: Хладни рат је готов и *Mi smo pobedili*. Консеквентно томе почиње ново, пост-историјско време. У складу с тим, приликом уstanovljenja Haškog tribunala, Generalni sekretar UN је naveo simboličне цифре од којих почиње Ново računanje времена relevantno за нови свет – догадаји који их занимaju су само они од 1.januara1990.²³¹ Prosvetiteljstvo је тријумфовало над силама mraka. Fukujamina priča se predstavlja u najboljoj tradiciji prosvetiteljske metafizike linearног прогресивизма: она је univerzalizujuća, totalizirajuća, *apriori* nužna, odseca i eliminiše heterogenosti, за њу је сваки процес već unapred odlučen i ceo свет na njenom kraju treba da bude jedan veliki analitički sud²³²

Kao i svi novovekovni prosvetitelji i Prorok započinje svoju *demonstratio* природном naukom kao glavnim dokazom i potporom svoje vere. A nauka je za njega, naravno i danas исто што је и била тада у 17. veku: "kumulativna i usmerena" на путу ка univerzalnoj *mathesis*²³³. Tek ovlaš se obazire на jeretika Tomasa Kuna i u jednoj fusnoti eliminiše сва достигнућа i спорове у savremenoj metodologiji i filozofiji nauke.Kud se dedoše Fajerabend, Lakatoš, Tulmin, Kvajn ili npr. Laudan? U istoriju, naravno, jer hiper-modernost i ostvareno prosvetiteljstvo ne trpe osporavanja.

A Fukujamina domovina, по Bodrijaru јесте управо то: originalna verzija modernosti, ostvarena utopija, центар света, apsolutni model.²³⁴ Ljudi који је nastanjuju, oslobođeni од терета istorије, идејан су предмет за анализу свих варијанти modernости.²³⁵ Njihово društво је oslobođeno од evropskih nasлага i slobodно да за себе замисли да је истински ostvarena liberalna демократија, univerzalno применљиви standard. Stoga

²³⁰ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.

²³¹ Pogledati Alfred P. Rubin, "Međunarodni kazneni tribunal za bivšu Jugoslaviju", u *Theoria* br. 1/1998.

²³² M.Horkahajmer - T.Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva*, 2. izdanje, Veselin Masleša-Svjetlost, Sarajevo 1989, str.37.

²³³ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, isto, str.22. i 104.

²³⁴ Žan Bodrijar, *Amerika*, Buddy Books - Kontekst, 1993, str.76.

²³⁵ Isto, str.30.

je treba upakovati i pripremiti за извоз. Култура, као обухватни појам за sve ono што човек производи, по Benjaminu je u 20. veku stupila u *stadijum kseroksiranja*, серијске производње. Započelo се са industrijsком производњом, затим се преšlo на уметност и на kraju стиже до потпуне, sveobuhватне владавине kseroksa. Ideal је да у 21. veku имамо kseroksiranje ljudskih individua (што би требало да нам обезбеди клонирање, а у међувремену то надомештавају globalne medijske kuće i obrazovni sistemi) i kseroksiranje društava. Тако је Liberalna демократија америчког типа као најсавршенија, као остварена утопија наметнута као модел за kseroksiranje по свету. А управо демократија i ludska prava су роба коју амерички меркантилизам продaje свету попут сваке друге profitabilne robe.²³⁶

Оно што човека лако fascinira је потпунa deistorizacija tog društva. По Bodrijaru ta površnost i naivnost deistorizacije se takođe izvoze. На sve nas који smo увућени u sukobe наследene из istorије, gleda се као на reakcionarne i zaostale divljake које треба просветити i naučiti да "nije lepo svadati se". Није iznenadujuće to što Bodrijar Ameriku тумаћи preko pustinjske *episteme*; за njega је ta земља jedna бесконачна пустinja površnosti, која обитава u permanentnoj, produženoj sadašnjosti. Jedina odlika te sadašnjosti је да се u njoj brzina stalno povećava. Oslobođeni tereta istorије, a uhvaćeni u mrežu stalnih ubrzavanja која ukidaju tlo i teritorijalnost, Amerikanci су на путу да потпuno umaknu referencijalnoj sferi istorије i realnog, da postanu hiper-realni.²³⁷ To društvo naravno, мора да afirmiše само identifikujuće i univerzalne феномене (Bodrijar ukazuje на општу androginizaciju ljudi u Americi, потпuno izjednačavanje, jer i полне razlike predstavljaju problem); ono nema vremena да се бави stvarnim razlikama i drugostima.

To nepostojanje drugosti i razlike pokriva se jednom orgijom simulacija drugog i drugosti.²³⁸ Bodrijar smatra да живимо u orgiji otkrivanja, istraživanja i izmišljanja drugosti i drugog. U orgiji "razlika". Radi се о Drugom posle smrti drugosti (могуће су само meke razlike, a не i tvrde). Umesto prirodno drugog uvaljuje сe metafizika Drugosti.

²³⁶ Žan Bodrijar, *Prozirnost zla*, Svetovi, Novi Sad 1994, str.112.

²³⁷ Žan Bodrijar, *Iluzija kraja*, Rad, Beograd 1995, str. 9.

²³⁸ Žan Bodrijar, *Prozirnost zla*, isto, str.117.

Razvija se čitava utopija Drugosti, prave se sistemi za upotrebu, kontrolu i manipulisanje razlikom. Nameće nam se univerzalistička ideologija multi-kulturalizma, multi-etnicizma, multi-bilo-čega i univerzalne tolerancije. Način na koji nam se sve to nameće vodi potpunom obesmišljavanju cele priče i na kraju dobijamo formu, ideologiju koja se usađuje na površinskom, simboličkom nivou. Ali u realnosti sve to obično funkcioniše sasvim drugačije. Jedan od junaka iz poslednjeg filma braće Koen, *Veliki Lebovski*, povratnik iz Vijetnama, neprestano maltretira ljudе oko sebe pozivajući se na *Prvi amandman*, na slobodu govora, ponašanja i prava da bude različit; a da bi obezbedio poštovanje svojih prava najčešće koristi pištolj.

Takvo društvo zasniva se na univerzalnoj sugestiji: potrošnja je sugerisano uživanje, komunikacija je sugerisano govorenje, informacija je sugerisano znanje, a sve to objedinjava reklama kao sugerisano verovanje.²³⁹ Sugestija se koristi da bi se dekontaminirali od stvarne drugosti. Još jedna od metafora koje Bodrijar koristi je "patologija čistote", "univerzalna sterilizacija". Društvo teži potpunom izmirenju i eliminaciji svih problema: sve stare virusе treba eliminisati ili proterati van Društva.

Čak i rečnik mora da bude čist. Ako poslušamo rečnik koji koriste američka administracija i ostali promoteri univerzalne globalne demokratije, videćemo da se on sastoji od gomile eufemizama. U tom društvu zlo se ne sme nazvati zlim. Bodrijar upozorava da istom tom logikom kojom bogalja ne smemo nazvati bogaljem već isključivo *disabled person* dolazimo dotle da pobijene ljudе ne smemo nazvati pobijenima već "tragičnim slučajnostima" ili "kolateralnom štetom".²⁴⁰ Naravno, ako se radi o Nama. Naša čistota, međutim, po logici stvari traži prljavštinu, zlo u odnosu na koje bi se mogla razlikovati i isticati kao savršena i ostvarena. Zato se zlo mora simbolički transponovati i vezati za nekog Drugog koji je ostao s one strane konsenzusa. Naš konsenzus mora ostati pacifikovan i očišćen; kao što švajcarske domaćice u Sabatovom romanu *O junacima i grobovima* svakog jutra temeljito očiste svoju zemlju i prašinu istresu u Italiji.

²³⁹ Isto, str.42.

²⁴⁰ Isto, str.78.

Eto ključne unutrašnje nekoherencije Fukujamine Velike priče: ona ne može da funkcioniše bez drugog koga po svojoj logici mora da uključi u sebe i pacifikuje. Ispod Fukujaminog pseudo-pacifikovanog teksta, sapeta, militantna Univerzalnost očajnički traži svoju Drugost. Svet ne može da bude potpuno izmiren i univerzalizovan zbog onoga što možemo nazvati metaforom švajcarskog sira: kada su pre par godina rešili da sterilizuju mleko od koga prave čuveni rupičasti sir, on je izgubio rupice, ukus, privlačnost a time i sopstvenu svrhu postojanja. Sir je tražio svoje bacile da bi bio čuveni švajcarski sir. Zato je Zapadu nužan Husein i zato im treba Milošević. Oni, doduše jesu mali i nedostojanstveni Drugi, ali moraju da popune prostor između SSSR-a i narednog velikog Drugog koji se priprema za tu ulogu.

Fukujama, naravno, ponovo otkriva i istinu da je čovek po prirodi dobar. To je stari postulat individualne psihologije prosvetiteljstva – plemeniti divljak sa koga treba samo skinuti naslage Istorije i njegovo dobrodušno lice će zasijati čudesnim osmehom sa reklame za pastu za zube. Prirodna privlačnost dobra za čoveka je nešto što se ne dovodi u pitanje. Ovaj deo zapadnog mita o individualnosti u Fukujaminoj interpretaciji glasi "čovek kao čovek" što je njegov uobičajeni način opisivanja transistorijskih fenomena – sve je prirodno. Kao što je gore eliminisao pola veka dramatičnog razvoja filozofije nauke, tako je ovde potpuno izgnorisao sve one momke koji su "ljudsku prirodu" malo drugačije sagledavali.²⁴¹ I ovde se prosvetiteljstvo nameće u vidu nasledja hrišćanstva, ali potpuno očišćeno od njegove dijalektike. Naime, u hrišćanstvu se čoveku zabranjuje sve ono što po Sabatu on jeste²⁴² da

²⁴¹ O tome Žak Derida primećuje: "Mera svih stvari ima jedno jedino ime: transistorijski i prirodnji kriterijum od kojeg Fukujama očekuje da će sve da izmeri zove se 'čovek kao čovek'...kao da nije ni čitao izvesnog Marksа, ni Širnera, na koga se obara *Nemačka ideologija*, u pogledu čisto fantomske apstrakcije takvog koncepta o čoveku, da i ne govorim o Ničeu,...da i ne govorimo o Frojdu, ...ili o Huserlu – jednostavno prečutanom – ili o Hajdegeru..." , Žak Derida, *Marksove sablasti*, ovde navedeno iz prevoda jednog dela knjige objavljenog pod nazivom "Egzorcizovati Marksа" u časopisu *Treći program* br. 100/1994., str. 192.

²⁴² "Da čovek po prirodi nije sklon zlu, zašto bi se zlo stavljalo izvan zakona, sprečavalо, žigosalo itd.? Vidite, najrazvijenije religije *propovedaju* dobro. Štaviše, one izdaju *zapovesti* koje zabranjuju preljubu, ubijanje i krađu. Ljudima treba zapovedati da to ne čine." Ernesto Sabato, *O junacima i grobovima*, str. 296.

bi se izgradio onakvim kakav mora biti. Kod Fukujame on jednostvano jeste takav.

Međutim, ovaj manir ignorisanja teorijskih i praktičnih problema tako što se svi neuniverzalistički mislioci smeštaju u istoriju, nije samo Fukujamin metod. On je nažalost, veoma prisutan u savremenoj političkoj teoriji. Uzmimo sam pojam *demokratije* kao eklatantan i poučan primer. Teorijskom manipulacijom pojam "demokratije" se čisti od sopstvene istorije i od svojih mnogobrojnih oblika redukuje na, i gotovo potpuno izjednačava sa "liberalnom demokratijom". Možete li zamisliti Klintonu, ili bilo kog od fanova globalizacije liberalne demokratije da o demokratiji govori na neki drugi način?²⁴³

Za istoriju pojma i drugačija shvatanja demokratije treba pogledati briljantnu studiju Karla Šmita *Duhovno-povesni položaj današnjeg parlamentarizma*. Šmit nas izvanredno podseća da su liberalizam i demokratija pre svega oprečni pojmovi, da su diktatura i cezarizam u nekim razdobljima bili daleko demokratičniji od staticke parlamentarne demokratije, da su svi pojmovi političke teorije polemički a ne univerzalistički pojmovi, da demokratija može biti i militaristički, i pacifistički pojam, i apsolutistička i liberalna... Još dvadesetih godina ovoga veka, upozoravao je da je demokratija izgubila sadržinsku preciznost tim njenim univerzalizovanjem.²⁴⁴ Danas uviđamo istu tendenciju: osnovni pojmovi ovog kosmopolitskog ludila (demokratija, ljudska prava, sloboda...) postaju potpuno ispražnjeni, puke prazne formule, poštapalice. Univerzalistička banalizacija isisala im je sadržaj i opet se postavlja zadatak da im se vrati značenje; a to se može samo njihovom ponovnom istorizacijom, kontekstualizacijom i vraćanjem u istorijske kontigencije njihovog obima i domena. Treba da pomognemo samim pojmovima da se pobune protiv svojih banalizovanih simulakruma.

²⁴³ Pogledati dela viđenijih tumača demokratije, npr. Norberto Bobio, *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd 1990, ili npr. određenja *demokratije* koja navodi Amy Gutmann u odrednicu "Democracy" u Robert E. Goodin – Philip Pettit, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Blackwell, 1997.

²⁴⁴ Karl Šmit, *Duhovno povesni položaj današnjeg parlamentarizma*. ("Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus" in *Bonner Festgabe fuer Ernst Zitelmann*, 1923, str. 413-473).

Prosvjetiteljski Zapad teži da svoju univerzalističku retoriku predstavi kao univerzalnu logiku time što kritikuje svaku retoričnost! Pojmовне manipulacije su veoma bitne i rasprostranjene. Korišćenjem pojmla poput "međunarodna zajednica", "globalni svet" i sl., pokušava se sebi pribaviti legitimitet za neograničeni intervencionizam i preoblikovanje sveta po sopstvenim aršinima. Tako se ponovo afirmaše doktrina o ograničenom suverenitetu koju je na opšte zgražanje tzv. "slobodnog sveta" pre tridesetak godina zastupao izvesni praktični mislilac Leonid Brežnev tokom okupacije Čehoslovačke. NATO se predstavlja kao nova Kominterna koja može da uređuje stvari u svom dvorištu. Početkom dekade Fukujamina knjiga izražavala je ideju da je čitav svet njegovo dvorište. Nekadašnji evro-centrizam "slobodnog sveta" preoblikovao se u NATO-centrizam univerzalne, kosmopolitske, liberalne demokratije. Pritom se liberalna demokratija gotovo potpuno vezala za SAD kao njenog tumača, zastupnika, branitelja i širitelja. Ali kako Hantington upozorava: "Imperializam je logička posledica univerzalizma"²⁴⁵

Ako iskoristimo Fukoovu metodu pa uporedimo normativno proklamovanu politiku ljudskih prava i kosmopolitske demokratije, sa njenim realnim postignućima, tj. sa načinom na koji ti ideologemi funkcionišu i zloupotrebljavaju se u današnjem svetu, doći ćemo do poražavajućih rezultata. Problem je i to što je univerzalnost neke ideje često njen put ka nestajanju. Kako Bodrijar upozorava, demokratiju može uništiti njena prekomernost. I zaista, mnogi postulati liberalne demokratije (javnost, sloboda medija, odvojenost, multikulturalizam...) su danas u zapadnim zemljama ozbiljno ugroženi. Tamo gde je sve demokratija i gde se sve svodi na ljudska prava, ta dva teorijska entiteta gube smisao, pretvaraju se u prazne formule, oružje i instrument podesan za najrazličitije zloupotrebe.²⁴⁶

²⁴⁵ Ovu tezu Hantington varira kroz celu knjigu. O tome pogledati članak Milana Subotića "Globalizacija demokratije i civilizacijske granice: Od "Trećeg talasa" do "Sukoba civilizacija"" u *Filosofija i društvo*, br. 14, Beograd, 1998.

²⁴⁶ Da ne bude zabune, kritikovanje današnje liberalne demokratije zapadnog tipa ne podrazumeva da autor zastupa neko drugo uredenje za društvo u kome živi, smatrajući da je ono bolje, humanije, naprednije. Svaka priča o pseudo-opredeljivanju tipa mi (naš specifični način organizovanja, sabornost, autoritarnost...) ili oni (liberalna demokratija) je potpuno nesuvrsta i neozbiljna i spada u crno-belu *episteme* koju vladajući režim sa

Liberalnoj demokratiji, teza je koju ovde zastupamo, nije potrebno i čak joj šteti takvo univerzalističko utemeljenje. Umesto toga ona (može da) funkcioniše i opravdava se na sasvim drugačiji način.

4. Ljudski jezik (jezici) je (su) veliko čudo. Otud je, naizgled podjednako čudno da zastupnici progresivizma nisu koristili njegov napredak kao dokaz svojih teorija. Zaista impozantno izgleda misao o tome da su ljudi od najprimitivnijeg životinjskog opštenja tokom hiljada godina razvoja stigli do tako kompleksnih i diferenciranih, dinamičnih sistema kakvi su današnji jezici. No, ključno je da se ne radi o jednoznačnom, *apriori* zacrtanom i jednosmernom progresu koji je od najprimitivnijeg stadijuma doveo (ili vodi) do nekog savršenog jezika koji bi dozvolio savršenu jednoznačnu komunikaciju i isto takvo označavanje ljudi, stvari i ostalih postojećih entiteta.

Možda najznačajniji obrt u filozofiji dvadesetog veka predstavlja takozvani *jezički obrt, linguistic turn*. Na prelazu vekova mislioci poput ranog Vitgenštajna, Rasela i članova Bečkog kruga, pokušali su da ostvare projekat čišćenja filozofije i filozofskog jezika od onoga što su oni nazvali "metafizikom" (u Popovoj blažoj verziji to je ono što se ne može proveriti), tj. da se iz jezika izbaci sve ono što onemogućava da se jednoznačnom korespondencijom istine svi filozofski problemi reše i da se filozofiji podari jedan univerzalni fizikalistički jezik.

Međutim, sam jezik se pokazao kao nerešiv problem, kao posebni univerzum koji stoji između ljudi i stvari i koji se nikako ne da redukovati prema zamisli logičkog pozitivizma. Jezik se nije mogao očistiti od metafizike jer bi to značilo da se očisti od dijahronije, glagola, unutrašnje dinamike, dvosmislenosti, kreativnosti i ambivalentnosti koja izvire iz različitosti ljudi, njihovih sukoba kao i kompleksnosti i neponovljivosti stvari i situacija. (Pomenimo činjenicu da u svetu danas postoji oko 8 000 jezika od kojih neki imaju potpuno različite strukture i

uspehom reprodukuje u ovoj zemlji godinama. Liberalna demokratija kao polemički pojam/društveni sistem je potrebna upravo za ograničenje jedne neodgovorne, auto-destruktivne i neograničene vlasti kakva je ova koju mi danas imamo. Budući da ovo društvo baštini odredene demokratske tradicije, kao i sećanje na autohtonu izboren u ustavnost (kao *ustavljanje* neograničene vlasti) smatramo da postoje preduslovi da se sami izborimo za sopstveno liberalno-demokratsko uređenje. Uticaj zapada u srpskoj borbi za demokratiju u ovoj dekadi bio je daleko više štetan nego što je pomagao.

da je potpuna prevodljivost čak i kod srodnih jezika nemoguća.) Danas je u filozofiji dominantno jedno hegelijansko, odnosno neopragmatističko-koherentističko shvatanje jezika po kome su diferenciranost i kompleksnost zapravo bogatstvo i prednost, a ne anomalija jezika. Kao što tvrdi Ričard Rorti to bogatstvo dozvoljava da se stvarima i situacijama preko jezika prilazi na različite i neponovljive načine i da se stalno mogu stvarati nove redeskripcije stvarnosti i nove jezičke igre koje će verovatno bolje funkcionišati i pomagati nam da bolje izademo na kraj sa svetom koji nas okružuje.²⁴⁷

Jezičke igre su neumoljivo vezane za društvo, podneblje ili civilizaciju u kome su spontano i tokom dugog vremena nastajale i u kome se i dalje razvijaju. I ceo teorijski sklop liberalne demokratije takođe se može posmatrati kao jedna komplikovana jezička igra. Na taj način još više potkrepljujemo tvrdnju do koje smo u gornjem izlaganju došli, tvrdnju da takozvane "univerzalne" kategorije treba smestiti u društvo, u celokupan socijalno-ekonomski i kulturni sklop u kome su nastale, a ne na silu ih nametati drugim civilizacijama i kulturama koje ih upravo zbog toga, iako često na sopstvenu štetu, mogu doživeti kao strane, nametnute i nepoželjne.

Ovakav stav o razumevanju liberalne demokratije pregnanto je razvio u nizu svojih radova Ričard Rorti. Nasuprot Jrgenu Habermasu, najvećem zastupniku savremene verzije Univerzalnog Prosvjetiteljskog Racionalizma, Rorti smatra da je rečnik takvog prosvjetiteljskog racionalizma danas postao suvišan i smetajući. Habermasov univerzalizam nastavlja da traži aistorijsku osnovu za zasnivanje kategorija političke teorije, pa tako i za utemeljenje liberalne demokratije kao najboljeg, univerzalno prihvatljivog okvira za razvijanje nesmetane i nedistorzirane komunikacije među ljudima i za jačanje komunikativnog Uma kao nasleđa ontološke potrebe za izmirenjem, iz nedovršene modernosti²⁴⁸.

²⁴⁷ O savremenim shvatanjima jezika i značaju tako shvaćenog jezika u savremenoj filozofiji pogledati Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Nolit, Beograd 1969; Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd 1971; Donald Dejvidson, *Metafizički ogledi*, SIC Beograd 1995, te Richard Rorty, "Contingency of Language" u *Contingency, Irony, Solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

²⁴⁸ Pogledati Jrgen Habermas, *Filozofski diskurs modrue*, Globus, Zagreb 1988, poglavljje 11.

Insistirajući na zastarelosti, suvišnosti i nekorisnosti distinkcija apsolutno/relativno, racionalno/iracionalno, te moralno/instrumentalno Rorti postavlja sebi za zadatak da pokaže da "(je) rečnik Prosvjetiteljske Racionalnosti , iako je bio esencijalan za početke liberalne demokratije, postao smetnja za očuvanje i napredak demokratskih društava. Ja ču tvrditi da je rečnik koji sam razvio u prva dva poglavlja, rečnik koji se razvija oko pojnova metafore i samo-razvića pre nego oko pojnova istine, racionalnosti i moralne obaveznosti, bolje skrojen za ove svhe"²⁴⁹ (Uzgred, napomenimo za velike vernike u pojmu racionalnosti da Rorti sledeći Dejvidsona ne želi da izbaci potpuno taj pojam iz upotrebe već pokušava da ga preoblikuje i preformuliše. Dejvidson je u članku "Paradoksi iracionalnosti" razvio jedno neo-pragmatičko shvatanje racionalnosti kao "unutrašnje koherencije".²⁵⁰) Pojam filozofskog utemeljenja je još jedan od tih nasledenih pojnova kojih se treba oslobođiti iz prostog razloga što ništa nije moguće apsolutno utemeljiti; za početak setimo se Kantovog paradoksa da ni postojanje spoljašnjeg sveta ne možemo dokazati već da s tim živimo kao permanentnom prepostavkom.

Posmatrajući filozofiju kao uklapanje rečnika, u knjizi *Kontingencija, ironija, solidarnost*, Rorti je razvio jedno ne-tradicionalno, ne-metafizičko i ne-kumulativističko shvatanje jezika, čoveka i društva. Ključni pojam u knjizi je "kontingencija". Koristeći ga, Rorti najpre pomoću radova kasnog Vitgenštajna i Dejvidsona razvija jedno nereprezentacionističko i nepozitivističko shvatanje jezika kao kontingentnog ljudskog produkta. Zatim pomoću Ničeovih i Frojdovih uvida objasnjava kontingentnu, uslovljenu i decentriranu "prirodu" sopstva, tj. subjekta. I konačno, polazeći od čuvenog Berlinovog eseja o "Dva shvatanja slobode", postavlja jedno kontingentno shvatanje društva.

Ovo svoje viđenje društva iskoristio je u eseju "Prioritet demokratije nad filozofijom", da pokaže kontingentnu, a ne univerzalnu prednost liberalne demokratije nad drugim društvenim eksperimentima u zapadnim društvima. Kao što čovek nije teleološki vrhunac prirode, tako

ni demokratija ne mora nužno da bude teleološki vrhunac razvoja društva. I čovek i demokratija su samo eksperimenti; čovek je eksperiment prirode, a demokratija eksperiment zapadnih društava koji obećava više od drugih. Rorti zastupa jedno decentrirano shvatanje čoveka (subjekta) kao produkta univerzuma u kome je rođen i formiran a koji se sastoji od jezika , kulture, institucija i praksi koje bi sve trebalo da tvore jednu više-manje koherentnu celinu. On smatra da je Makl Sandel u knjizi *Liberalizam i granice pravde* "obezbedio vrlo elegantne i ubedljive argumente protiv pokušaja da se u svrhe liberalne politike koristi izvesna koncepcija sopstva, izvestan metafizički stav o tome kakva su ljudska bića".²⁵¹ Štaviše, liberalnoj demokratiji uopšte nije potreban bilo kakva metafizička koncepcija "Čoveka" koja bi mogla da pozluži kao Arhimedova osnova za neku metafizičku koncepciju liberalne demokratije. Rorti smatra da je demokratija prosto povezana sa istorijsko-sociološkim opisima društava u kojima zapadnjaci žive.

U oba svoja teksta kojima se ovde bavimo, Rorti citira isti pasus iz Rolsovog članka "Kantijanski konstruktivizam u moralnoj teoriji". Braneći se od optužbi da je u *Teoriji pravde*, svojoj čuvenoj knjizi iz 1971, razvijao jednu metafizičku koncepciju demokratije, Rols kaže: "ono što opravdava koncepciju pravde nije njena istinitost u skladu sa poretkom koji nam prethodi i koji nam je dat, već njegova kongruencija sa našim dubljim razumevanjem nas samih, naših aspiracija i našeg shvatanja da, pošto nam je naša istorija i naša tradicija data kao ugrađena u naš javni život, ona za nas jeste naša najrazumnija doktrina."²⁵²

Ključni metodološki pojam u Rolsovom shvatanju demokratije kao "teorije pravde kao nepristrasnosti" je *refleksivni ekilibrijum*. On podrazumeva neprestano, ponovno uklapanje elemenata jednog društva u koherentni društveni sistem. Nijedan od tih elemenata (pa ni Rolsova dva principa) nema apsolutno prvenstvo u tradicionalnom smislu te reči. Zbog toga je prvi i ključni preduslov za funkcionisanje takvog društva jasna definicija teritorije i članova tog društva. I naravno, postojanje

²⁴⁹ Richard Rorty, *Contingency, Irony, Solidarity*, isto, str. 44.

²⁵⁰ Donald Davidson, "Paradoxes of Irrationality" u Richard Wollheim – James Hopkins (ed.), *Philosophical Essays on Freud*, Cambridge University Press, 1982, str.305.

²⁵¹ Ričard Rorti, " Prioritet demokratije nad filozofijom", *Košava*, avgust 1994, dodatak *Ričard Rorti-Filozof razbijenog ogledala*, str. 11.

²⁵² John Rawls, "Kantian Constructivism in Moral Theory", *Journal of Philosophy* 77/1980, str. 519.

onog ko garantuje mogućnost dalje egzistencije tog društva, dakle suverena.

Zanimljivo je da većina savremenih autora uopšte ne razmatraju to pitanje. Kod jednih, poput Rolsa, jednostavno se podrazumeva da postoji homogena, omeđena država i pitanje njenog rata se uopšte ne postavlja, a kod druge vrste autora (Habermas, Held) smatra se da nezaustavljivo idemo ka društvu kosmopolitske demokratije u kome ratova ne bi uopšte trebalo da bude, jer će pobeda komunikativne racionalnosti obezbediti i pobedu dijaloga nad sukobima, pa će ljudi u univerzalno pacifikovanom društvu izgubiti potrebu za ratom. Problem je što ratova ima još uvek i sve su brutalniji, a pitanje suverenosti se i dalje ozbiljno postavlja. Kako Šmit reče u *Političkoj teologiji*: "Suveren je onaj ko odlučuje o vanrednom stanju (*ausnahmezustand*)",²⁵³ dakle onaj ko odlučuje o ratu. Fuko je, preokrećući čuvenu tvrdnju Klauzevica, smatrao da je politika samo nastavak rata mirnim sredstvima; danas uvidamo na sopstvenom primeru koliko su istinite te njegove naizgled absurdne i jeretičke reči. Mogućnost rata je ipak još uvek osnovno pitanje politike i postojanja države jer sav razvoj i prosperitet ne znaće ništa ako usled nemogućnosti zemlje da se odbrani sve može biti pretvoreno u prah i pepeo. Dakle, pitanje suverenosti i vazalstva se i dalje postavlja: ili ste sposobni da se sami odbranite ili morate preneti svoju suverenost na onog ko je u mogućnosti da vas brani i odbrani. Naravno ti odnosi se predstavljaju kao odnosi demokratskog dogovaranja, ali da li to zaista tako funkcioniše? Mnogi s pravom misle da ne funkcioniše.

Pomenimo još da je Ronald Dvorkin u knjizi *Uzimati prava ozbiljno*,²⁵⁴ izložio jedno slično opravdanje ljudskih prava. Kritikujući prirodno-pravni metafizički univerzalizam tradicionalne liberalne teorije, Dvorkin je ponudio jedno konstruktivističko ekvilibrijumsko opravdanje ljudskih prava, nepobitno vezano za partikularnu, određenu zajednicu, njenu kulturu i političke institucije.

5. Fukujamin projekat je, čini se, pri kraju dvadesetog veka doživeo krah. Upravo smo pokazali jedno daleko obrazloženije, naučnije,

suvislije i funkcionalnije opravdanje liberalne demokratije, koje ima tu manu u odnosu na *Knjigu* što ne obećava kseroksiranje liberalne demokratije *all over the World*. *Knjiga* nije doživila samo teoretski neuspeh i pobijanje, već pre svega krah na deskriptivno-analitičkom polju; naime svet uopšte ne funkcioniše tako kako je Prorok mislio i čak ide u nekim sasvim drugaćijim pravcima. Sablast Istorije vraća se na velika vrata, ovoga puta kao svest o mnoštvu istorija vezanih za partikularne civilizacije.

Druga polovina dekade obeležena je jednom drugom knjigom koja je, izgleda, ponudila prilično adekvatan heuristički okvir iliti paradigmu za tumačenje globalnih odnosa. Nakon pilot-članka objavljenog u časopisu *Foreign Affairs* 1993, Semjuel Hantington je 1996. obnarodovao izuzetno citiranu i provokativnu knjigu *Sukob civilizacija*. Ovde nemamo mesta da izlažemo opširno mnogobrojne teze te kompleksne paradigme. Osnovno za argument branjen u ovom tekstu jeste njegovo insistiranje na ovom Rols-Rortijanskom shvatanju liberalne demokratije kao proizvoda zapadne civilizacije koji se ne sme naturati ne-zapadnim društvima jer se iza tog univerzalizma krije puki imperijalizam. Smatramo da bi Hantingtonovu knjigu bilo uputno čitati i kao paradigmu za instruisanje i opravdavanje recentne spoljne politike SAD, pa čemo ovde stoga tek probati da razvijemo nekoliko teza iz naporednog tumačenja *Sukoba civilizacija*, *Savezničkog strateškog koncepta* (nove NATO povelje obznanjene 24. aprila 1999)²⁵⁵ i agresije na Kosmet.

Prva premla u Hantingtonovoj konstrukciji je tvrdnja o konstantnom opadanju moći zapadne civilizacije. Zapad je u 19. veku vladao svetom zahvaljujući svojoj demografskoj eksploziji, snažnom privredno-tehnološkom razvoju i ogromnoj nadmoćnosti u primeni organizovanog nasilja. Ovaj proces je trajao do dvadesetih godina ovog veka (Evropa), odnosno do pedesetih godina (SAD), a onda je tako formirana moć Zapada počela da opada: prirodni priraštaj zapadnog stanovništva je simboličan, nasuprot ogromnoj demografskoj ekspanziji drugih civilizacija (pre svega islamske); privredni rast Zapada je veoma umanjen, dok je sinička civilizacija doživljavala ogroman rast (čak i do

²⁵³ Karl Šmit. Ovo je čuvena prva rečenica iz teksta *Politička teologija*.

²⁵⁴ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1977, poglavljaja 6 i 7.

²⁵⁵ *Alliance's Strategic Concept*, dokument prezentovan na proslavi 50-godišnjice NATO.

10% na godišnjem nivou), a od sredine 80-ih zapadne zemlje su smanjivale izdvajanja iz budžeta namenjena vojnoj industriji, dok su druge civilizacije išle u suprotnom pravcu, pretvarajući narasu ekonomsku moć u vojnu.

Sve ovo umanjuje sposobnost Zapada da odlučujuće utiče na promenu ponašanja i shvatanja drugih.²⁵⁶ Time se smanjuje i mogućnost NATO da interveniše gde i kako hoće i biće prinuđen da mnoge konflikte ignoriše kako ne bi rizikovao ulazjenje u sukob u kome ne može da pobedi. Otuda je prisutna tendencija omeđivanja sopstvenog prostora koja dominira u *Strateskom dokumentu*. Naime, u njemu se neprestano govorio o “evro-atlantskoj strukturi sigurnosti i stabilnosti”, a ova sigurnost se izričito vezuje za porast, širenje i izgradnju demokratskih institucija u naznačenom regionu. Na strani 4. jasno se opisuje prostor u kome NATO ima interesa da sprovodi svoju “rastuću političku ulogu”: Severna Amerika i Evropa do rubnih zemalja (Ukrajine, Rusije i mediteranskih zemalja dijaloga) sa kojima se razvijaju partnerski odnosi.²⁵⁷ *De facto* ovo znači samopostavljenu obavezu NATO da interveniše u ime demokratije i ljudskih prava na Kosovu, ali ne i u Čečeniji, Avganistanu ili Kini (Tibetu). Naravno, gde god bude mogao NATO će i dalje delovati štiteći svoje interesе, ali ovim dokumentom i Hantingtonovim shvatanjem, NATO se rešava obaveze da univerzalno interveniše po celom svetu.

Dakle, kako moć Zapada opada, tako opada i njegova sposobnost da nametne sopstvene ideje o demokratiji, liberalizmu, ljudskim pravima. Međutim, istovremeno opada i privlačnost tih vrednosti za druge civilizacije.²⁵⁸ Nekako se sve više ovi pojmovi vezuju isključivo za SAD. Ova tendencija je prisutna od kraja Drugog svetskog rata kada su

²⁵⁶ “Sto godina posle tog vrhunca, dvadesetih godina dvadeset prvog veka, Zapad će verovatno kontrolisati ok 24% svetske teritorije (sa maksimuma od 49%), 10% ukupnog svetskog stanovništva (od ranijih 48%) i možda 15-20% društveno mobilnog stanovništva, oko 30% svetskog ekonomskog proizvoda (sa maksimuma od verovatno 70%), možda 25% industrijske proizvodnje (sa maksimuma od 84%) i manje od 10% globalnog vojnog ljudstva (od ranijih 45%)”. S. Hantington, *Sukob civilizacija*, CID Podgorica, 1998.

²⁵⁷ *Alliance's Strategic Concept*, str. 4

²⁵⁸ Hantington pokazuje kako sinička civilizacija doživljava sopstveni ekonomski bum kao rezultat afirmacije sopstvenih kulturnih i društvenih vrednosti. S. Hantington, *Sukob civilizacija*, isto, str. 101.

SAD praktično silom demokratizovale dve tradicionalno izrazito ne-liberalno-demokratske zemlje: Nemačku i Japan, koje su ogroman privredni i tehnološki napredak bile doživele upravo zahvaljujući svojoj autoritarnoj društvenoj organizaciji.

Primer Nemačke je izrazito zanimljiv zato što je ta nacija/država svoju specifično autoritarnu i neliberalu političku kulturu stvorila u 19. veku upravo kao odbranu od dva univerzalizma koji su dominirali zapadnim svetom: francuskog političkog univerzalizma Buržoaske revolucije koji je Napoleon svojim mačem nametao Evropi, a protiv koga je Fihte držao *Govore nemačkom narodu*, i engleskog ekonomskog univerzalizma *laisser-faire-a*, protiv koga je isti taj Fihte pisao svoju *Zatvorenu trgovačku državu*. Stoga je veliko pitanje nije li u toj zemlji, kao i u Japanu, liberalna demokratija jedan omotač, navlaka koja se neprirodno održava preko osnova nekih izrazito ne-liberalnih kultura, tj. koliko bi se još dugo zadržala kada bi se uklonile američke vojne baze?

Svakako, druge civilizacije i kulture će prosvetiteljsku aroganciju američkog univerzalizma pre doživljavati kao napad na sopstveni politički i kulturni univerzum nego kao istinsku želju da se pomogne.²⁵⁹ Nasuprot Fukujami, Hantington iznosi jako dobre argumente u prilog tezi da ekomska globalizacija ne vodi pozapadnjačenju i poboljšanju razumevanja među ljudima, već upravo obratnom.²⁶⁰ Prema Dejvidu Heldu,²⁶¹ globalizacija u komunikaciji je ojačala osećanje nacionalnog identiteta i različitosti; kod ne-zapadanih naroda inicirala je reakciju na širenje zapadnih kulturnih simbola. Globalizacija upravo može voditi fragmentaciji, sektaštvu i jačanju dezintegracionih procesa.

²⁵⁹ Ovaj fenomen u kome delimično leži i jedan od uzroka srpske tragedije, mogli bismo objasniti metaforom Britanskog nacionalnog muzeja. Naime ta institucija, jedan od najvećih razloga za ponos britanske države, bar kako to Britanci vide, predstavlja najveći spomenik dobu kolonijalizma, dobu u kome su Evropski narodi pod firmom širenja univerzalnih vrednosti i prosveticanja monstruoznog opljačkali neverovatno bogato nasleđe mnogih zemalja kojima danas želete da “uvale” ideologiju ljudskih prava. Autoru se čini da dok god ta institucija nastavlja da postoji, ona će biti simbol najvećeg nepoverenja ne-zapadnjaka prema Zapadu i zapadnim vrednostima, tako da će se druge civilizacije mnogo više brinuti da nabave zapadno atomsko naoružanje, koje ih jedino može zaštititi, nego da uvedu zapadnu demokratiju.

²⁶⁰ S. Hantington, *Sukob civilizacija*, isto, str. 63.

²⁶¹ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnić, Beograd 1997, str. 118 i 120.

Pored toga, činjenica je da zapravo Amerikancima ne odgovara postojanje demokratija u drugim državama ukoliko ta zemlja nije pod njihovom direktnom kontrolom. Naime, demokratija u zemljama sa drugačijom kulturom obično vodi jačanju tih drugačijih, ne-zapadnih vrednosti, pa na vlast dolaze veoma ne-zapadno orijentisane političke grupacije. Sučaj Alžira iz 1992. je samo najfrapantniji primer za ovu istinu. Dugogodišnja praksa američke spoljne politike pokazuje da su se veoma često u takvim državama opredeljivali za tiranina koji je u pokornosti držao zemlju kojom vlada, uz to obično pljačkajući i unižavajući narod kojim gospodari.

Konačno, kako je to ruski teoretičar Malahov primetio,²⁶² veliki uspeh svoje knjige Hantington duguje i činjenici da je Zapadu vratio *Drugog*, a time i identitet koji se uglavnom uspostavlja u opreci, razlici. Naime, Zapadu je nužan novi hladni rat i zbog potreba očuvanja unutrašnjeg legitimiteta kao i unutrašnje koherencije. Vojni izdaci Zapada su opadali od polovine 80-ih, a to je povlačilo mnoštvo vezanih ekonomskih problema. Da bi se legitimisalo njihovo ponovno podizanje, nužno je pronaći ili stvoriti novu spoljašnju pretnju (ove mehanizme su zapadni levičari opisivali tokom hladnog rata SAD-SSR). U tom svetu se možda može tumačiti i bombardovanje ambasade Kine u Beogradu, te sama intervencija od 24. marta 1999. izvedena bez dopuštenja UN, kao inauguracija nove, hantingtonijanske paradigmе. Zapadu je jednostavno potreban taj neki Drugi, Lucifer koji bi opravdao i ponovno pokretanje 80-ih godina stopiranog *Rata zvezda*.

Spoljašnji Lucifer je potreban i zbog očuvanja koherentnosti unutar NATO. Evropa polako ide ka formiranju jedne države, kojoj je, da bi to postala nužno da ima svoje oružane snage. Taj projekat je više puta dosad pokretan, ali je uvek nekako stopiran zbog NATO-a. Otud je zanimljivo pogledati *Saveznički strateški koncept*. Na strani 9. izričito se kaže da NATO ostaje glavni (ističemo *glavni*, a ne samo vojni) forum za konsultovanje među saveznicima. Na str. 6. se opominje da se bezbednosni i odbrambeni identitet EU ostvaruje u Savezu, a na str. 16 ističe nužnost opstanka američkog oružja u Evropi, pri čemu se u

dokumentu može naći formulacija da je nuklearno oružje (američko, naravno) esencijalna politička (!?) i vojna veza EU i Severne Amerike. Zanimljivo bi bilo videti reakcije na ovo svih velikih humanista današnjeg sveta koji su u ime politike ljudskih prava branili intervenciju na Kosovu. Ako nakon ovoga navedemo i tvrdnju sa 18. strane po kojoj je nuklearno oružje “esencijalno za očuvanje mira”, a da se s druge strane ističe kako je sprečavanje proliferacije tog oružja (koje bi po istoj logici trebalo da bude esencijalno za očuvanje mira i drugih država i civilizacija) jedan od suštinskih zadataka Saveza, onda smo primorani da na Habermasovu žalost zaključimo da je ovo “voda za vodenicu jednog Karla Šmita koji oduvek sve bolje zna: ’Ko kaže ljudskost, hoće da prevari’.”²⁶³

6. Zaključimo: liberalna demokratija, nudena na način kseroks univerzalnosti nije više moderna. NATO globalizacija joj veoma odmaže i čak sprečava ne-zapadne narode da se izbore da sami unutar sebe rešavaju svoje probleme na demokratski način. Veliki je problem to što se borba za demokratiju uvek implicitno povezuje sa okcidentofilstvom i što onaj deo elite koji se u svojoj zemlji zalaže za demokratiju uvek očekuje svaku pomoć od NATO zemalja smatrajući da je to samo po sebi dovoljno, jer u krajnjem slučaju NATO može, kao u Nemačkoj, na tenkovima doneti demokratiju. Prvi je problem međutim, da li NATO želi, odnosno ima interes za demokratijom u određenoj zemlji (odgovor na to pitanje niukoliko nije jednoznačan i varira u zavisnosti od kontingentnog NATO interesa). A drugi i ključni problem je da ta elita shvati da je pitanje demokratije u jednoj zemlji pre i iznad svega pitanje naroda koji živi u toj zemlji, te da se tom narodu moraju objasniti prednosti liberalne demokratije. Ma koliko to teško izgledalo ne postoji drugačiji put.

²⁶² V. Malahov, “Publisictika i očerki”, navedeno prema M. Subotić, ”Globalizacija demokratije i civilizacijske granice: Od “Trećeg talasa” do “Sukoba civilizacija” “ u *Filozofija i društvo*, br. 14, Beograd, 1998.

²⁶³ Jirgen Habermas, “Jedan rat na granici između prava i morala”, u elektronskom izdanju časopisa *Reč*, Beograd, maj 1999; reč je o prevodu Habermasovog članka iz časopisa *Die Zeit*, br.18/1999

POBEDNICI BEZ ČAROBNOG NAPITKA ESEJ O SRBIMA I EVRO-ATLANTSKOJ DRŽAVI

1. Jedan od zanimljivijih viceva tokom rata bio je sledeći:

Razgovaraju dva prijatelja u skloništu. Jedan kaže: "Pobogu čoveče, šta nam je trebalo da se tučemo sa Amerikancima, pa oni su najača sila na svetu."

"Ma ne brini", odgovara drugi. "U Drugom svetskom ratu Nemci su izgubili od njih, pa su postali najveća ekonomska sila u Evropi. Japanci su takođe bili poraženi od Amerika, pa su danas najveća ekonomska sila u Aziji. Šta li će tek od nas ispasti..."

"Jeste", kaže prvi, "a šta ako pobedimo?"

Sudeći prema tvrdnjama režima, desilo se upravo to: pobedili smo! "Očuvali smo suverenitet i teritorijalni integritet Srbije i Jugoslavije, i odbranili smo se od agresije NATO pakta", poručuju režimskim medijima i listovima. Glasovi sa opozicionih scena tvrde međutim, nešto sasvim suprotno. "Izgubili smo", kažu oni, "i to je potpuno očigledno. Kosovo, kao glavni predmet spora, više ne pripada nama, a uz to zemlja je bespotrebno razorena, hiljade ljudi je uzalud izgubilo svoje živote, zemlja je svakim danom sve bliža potpunoj propasti, oterani smo u potpunu izolaciju. Prosto, izgubili smo i nismo ni trebali da se tučemo."

Budući da normalan čovek u ovoj zemlji odavno ne veruje ni jednima ni drugima, i pošto obe strane iz manipulativno-propagandnih razloga teže da situaciju pokažu u što boljem, odnosno što gorem svetu, pokušajmo da vidimo šta je istina. Da li smo pobedili ili nismo?

O "pobedi" Srbije u ovom ratu može se govoriti na dva načina:

1) Oficijelni režim tvrdi da je uspeo da odbrani potpuni suverenitet i teritorijalni integritet Srbije i Jugoslavije, što znači da Kosovo i dalje pripada Jugoslaviji. *De iure*, oni su u pravu. *Rezolucija 1244* jasno ističe "privrženost svih zemalja članica (UN) suverenitetu i teritorijalnom integritetu Savezne republike Jugoslavije i ostalih država regionala, onako kako je to utvrđeno u Finalnoj helsinškoj povelji..."²⁶⁴, što znači da Kosovo ostaje deo Jugoslavije. Međutim, ni na jednom mestu u

Rezoluciji ime Srbija se ne pominje, pa se tako i ne tvrdi da Kosovo ostaje u Srbiji!!! Dakle, postavlja se pitanje šta bi bilo ako se SR Jugoslavija raspadne, te se u tom smislu mora tumačiti nedavna, naizgled prilično absurdna izjava gospodina Kutlešića da bi Jugoslavija nastavila da postoji i bez Crne Gore.²⁶⁵

De facto, međutim, režim nije u pravu, što se da uočiti prostim uvidom u situaciju. Uostalom, to je priznao i vodeći Milošević pravnik, potpredsednik Vlade Srbije, gospodin Ratko Marković. On je neposredno nakon rata u časopisu *Svedok* izjavio da Srbija nema suverenitet nad Kosovom: tamo nema srpske policije niti srpske vojske, nema srpskog sudstva, niti pravnog sistema. U međuvremenu, nema više ni monetarnog suvereniteta, a carinski punktovi su prvo postavljeni prema Srbiji pa tek nedavno prema Makedoniji i Albaniji.

Uz to, iako Rezolucija tvrdi *de iure* suverenitet Jugoslavije nad Kosovom, ona nigde ne predviđa kada će se taj suverenitet i *de facto* vaspostaviti. Protektorat nad Kosovom, teoretski gledano može trajati do u beskonačnost. Mnogi analitičari smatraju, ne bez osnova, da će SAD sadašnje faktičko stanje na Kosovu, na neki način i legalizovati, te da se Kosovo nikada više neće vratiti u granice Jugoslavije. Izjave američkih zvaničnika (npr. gospodina Dobinsa), a naročito izgradnja kod Uroševca najveće američke vojne baze na Balkanu, jasno potkrepljuju takve procene. Kad sve ovo saberemo više je nego jasno da Srbija nije pobedila u ratu.

2) Međutim, o (delimičnoj) pobedi Srbije, može se ipak govoriti na jedan drugi, smislen način. Treba uporediti predlog *Sporazuma* iz Rambujea sa *Rezolucijom 1244* i sa *de facto* situacijom u Jugoslaviji. Podsetimo se da je odbijanje srpske vlade da potpiše *Sporazum* iz Rambujea bilo direktni *casus belli* za početak rata. U tom sporazumu, u *Apendiks B* možemo naći sledeće:

Apendiks B: Status multi-nacionalnih snaga za vojnu implementaciju

Paragraf 8. NATO personal će uživati, zajedno sa svojim vozilima, plovilima, letelicama, i opremom, slobodno i neograničeno kretanje i neometano pravo na korišćenje vazdušnog prostora i teritorijalnih voda kroz celu SR Jugoslaviju. Ovo će uključivati i pravo na logorovanje,

²⁶⁴ Pogledati *Eurobalkans*, Spring/Summer 1999, str. 47.

²⁶⁵ NIN br. 2551, str. 7.

*izvođenje manevra, smeštaj i korišćenje bilo kog prostora i svega ostalog što je potrebno za podršku, trening i delovanje.*²⁶⁶

Ovo je veoma jasan i otvoren atak na suverenitet Srbije i Jugoslavije i ugrožavanje tog suvereniteta. Treba obratiti pažnju na činjenicu da je ovakav *Sporazum* predložen od strane nekog ko je uzeo na sebe odgovornost da bude medijator u pronalaženju mirnog i pravednog rešenja za konflikt na Kosmetu. Dakle, radi se o jasnoj zloupotrebi pozicije medijatora za realizaciju sopstvenih interesa i ciljeva (iz ovoga bi narodi Balkana jednom trebalo nešto da nauče). Zbog čega bi se inače zahtevalo "slobodno i neograničeno kretanje i neometano pravo na korišćenje vazdušnog prostora i teritorijalnih voda kroz celu SR Jugoslaviju", a ne samo na Kosmetu? Teško da bi bilo koja vlada u Srbiji, u tom trenutku mogla da prihvati dokumenat sa ovakvom sadržinom. Nakon odbijanja srpskog režima da potpiše *Sporazum*, NATO je započeo rat.

Rezolucija 1244 i *Vojno-tehnički sporazum* potpisani u Kumanovu, uključuju jasne propozicije o prisustvu KFOR-a (dakle ne samo NATO snaga), samo i isključivo na teritoriji Kosova. U tom smislu se s pravom može tvrditi da je režim uspeo da sačuva i *de iure* i *de facto* suverenitet nad ostatkom Srbije i s te strane se s pravom može tvrditi da smo pobedili. I naravno, ostali u potpunoj izolaciji, okruženi sa svih strana zemljama koje su ili članice NATO, ili aplikanti za članstvo u njemu, ili konačno njegovi protektorati; sve ukupno, oko 80 000 NATO vojnika. Sasvim je drugo pitanje koje su konsekvene te pobjede i koliko će dugo ona trajati pre nego što NATO ponovo krene da nas na silu uteruje u procesu evro-atlantskih integracija, odnosno kako bi mi trebalo da se prema svemu odnosimo.

Zasada možemo da zaključimo da su strahovanja junaka iz vica bila sasvim opravdana: pobedili smo (makar delimično), sačuvali državu (doduše okrnjenu), ali i utonuli u još dublju izolaciju i ekonomsko i socijalno propadanje društva.

2. Pitanje suvereniteta je zaista najznačajnije pitanje za razumevanja specifične pozicije Srbije. Postoji mnoštvo uzroka i razloga koji mogu objasniti ovaj poseban status Srbije tokom poslednjih deset godina,

odnosno od početka tranzicije nekadašnjeg istočnog bloka. Pomenimo samo neke.

1) Pre svega sećanje na izuzetan ekonomski napredak i bogat život u SFRJ, a koji nije bio zasnovan na velikom radu (već velikim delom na spoljašnjoj pomoći, što je nepoznato širim narodnim masama), komunistički period nije zabeležilo kao doba sa kojim što pre treba raščistiti; naprotiv, Srbi nisu težili ka menjanju sistema u kome su dobro živeli. Ostali narodi iz komunističkog sveta su pohrlili ka demokratizaciji ne toliko zbog nje same, već pre svega zato što je ona simbolizovala bolji ekonomski život.

2) Multinacionalni karakter SFRJ, kao i SRJ; ovaj činilac je vodio potiskivanju svih socio-ekonomskih pitanja na drugo mesto i rešavanju (ili bar simuliranju rešavanja) napetih međunalacionalnih odnosa kao primarnog pitanja.

3) Unitaristički karakter srpskog nacionalizma, za razliku od separatističkih nacionalizama ostalih ex-jugoslovenskih nacija, vodio je ka (samo)identifikovanju Srba sa (SFR)Jugoslavijom, a time i sa političkim sistemom koji je u njoj vladao.

4) Činjenica da su najveći deo partizana činili Srbi vodila je ka srpskom prisvajanju "revolucije", a time i (SFR)Jugoslavije kao njenog produkta.

Svi ovi uzroci, doveli su do toga da Srbi nisu hteli da se direktno i bezrezervno uključe u talas tranzicije koji je 1990. dominirao u bivšim komunističkim zemljama, a koji je ustvari značio političku, ekonomsku i kulturnu vesternizaciju tih društava. Procesi i konsekvene koji su usledili tokom raspadanja bivše Jugoslavije, dodatno su doprineli ovom anti-zapadnom raspoloženju. Ne treba zaboraviti ni da su pre svega ekonomski rezultati tranzicije (naročito u susednim zemljama i u Rusiji) tokom prvih pet godina bili poražavajući i dodatno su povećali strah kod naših građana. Taj strah je poslužio kao izvanredan materijal Miloševićevom režimu za najrazličitije manipulacije. Pored toga, ponašanje Zapadnih zemalja u raspadu Jugoslavije i posebno njihov tretman Srba, bili su, a i dalje su daleko od legalnosti i poštovanja demokratskih principa i utvrdenih međunarodnih normi. Naročito su ekonomski sankcije, koje u različitim vidovima traju već osam godina, uveliko potpomogle ksenofobiju i homogenizovani strah Srba za

²⁶⁶ Pogledati na http://www.state.gov/www/regions/eur/ksvo_rambouillet_text.html

očuvanje suvereniteta svoje države i identiteta svoje nacije.²⁶⁷ Milošević je održavao i potpirivao ovaj strah, kao najznačajniji izvor svoga legitimleta i svoje nekontrolisane moći.²⁶⁸

Izvestan crtež neimenovanog autora, tokom rata je bio veoma popularan među Srbima. Radi se o varijaciji na popularni strip *Asteriks*. Asteriks i njegovi Gali iz malog normandijskog sela su poslednje parče Evrope koje odoleva svemoćnoj rimskej sili. Sve ostalo je okupirano. U ovoj verziji, godina je 1999. i opet je cela Evropa okupirana, sem malog sela Singidunuma čiji se žitelji hrabro odupiru američkoj okupaciji. Ovaj crtež može se posmatrati i kao srpska propaganda i kao još jedan dokaz srpske opčinjenosti samima sobom. Ali, ako uračunamo one gore navedene razloge koji su doveli do specifičnog položaja Srbije, i ako se podsetimo radikalnog shvatanja Zbignjeva Bžezinskog po kome je Evropa danas američki protektorat, videćemo da ovaka slika Singidunuma, kao metafore za celu Srbiju, zaista na izvestan način odgovara realnosti.

Tačno mesec dana nakon početka bombardovanja Jugoslavije, u Vašingtonu je održana velika konferencija, prвobitno zamišljena kao proslava pedesetogodišnjice NATO. Ono što je trebalo da bude samo proslava godišnice jednog odbrambenog saveza, pretvorilo se zapravo u

²⁶⁷ Ovde je dobra prilika da se progovori o jednoj bitnoj zameni teza koja dominira na našoj teorijskoj sceni. Svesni smo dominacije diskursa koji ističe ekstremnu suprotstavljenost "iracionalnog, organicističkog i kolektivističkog" nacionalizma sa jedne strane, i "racionalističkih i individualističkih" ljudskih prava sa druge. Previda se ili ignorise ključni problem; naime, ljudi su se od davnina udruživali u zajednice upravo da bi mogli da odbrane i zaštite svoja individualna ljudska prava. Vremenom je taj život u kolektivu stvarao i određene zajedničke, kolektivne odlike i kolektivne identitete, kao što su, naprimjer, državni, verski i nacionalni... Istorija balkanskih naroda, gde su Srbi po stradanju zaista ekstremni primer, naročito je bolna upravo kada je posmatramo sa te strane. Ostati na Balkanu bez države znači biti vekovima ostavljen na vetrometini nemilosrdnih svetskih sila, i potpuno zavisiti od njihove (ne)milosti. Tek takvo traumatično istorijsko iskustvo bezdržavnosti, može adekvatno objasniti toliku privrženost Srba svojoj naciji i državi. I jedno i drugo su upravo vidovi i načini očuvanja svojih individualnih i kolektivnih ljudskih prava.

²⁶⁸ Sudija Vučetić s pravom ističe da je zemlja već skoro deset godina u neprekinutom Vanrednom stanju, koje se karakteriše izrazitom dominacijom izvršne vlasti, ali i on propušta da uvidi da su toj usurpatorskoj izvršnoj vlasti gradani spremni da progledaju kroz prste sve dok se njena vladavina legitimiše državnim razlogom-očuvanjem države i nacije.

savremenu verziju Filadelfijske konvencije iz 1878. gdine. Kao što su nekada Očevi utemeljivači od konfederacije ili saveza američkih država postepeno izgradili čvrst državni savez, federaciju SAD, tako su na Konvenciji u Vašingtonu sa usvajanjem tzv. *Strateškog koncepta – Alliance's Strategic Concept*, savremeni utemeljivači postavili osnove za jednu Evro-atlantsku državu.

Ova tvrdnja može nekome izgledati preterana: evropske države i dalje postoje, čak se EU i dalje izgrađuje kao pokušaj zajednice evropskih naroda koja bi mogla da parira američkoj snazi... Međutim, ako sledimo kategorije klasične političke teorije, prema kojoj je za jednu državu osnovno da poseduje jasno ograničenu teritoriju, odnosno definisane granice unutar kojih postoji suveren koji jedini ima legitimno pravo na upotrebu (pre svega vojne) sile, onda bez problema možemo ovaj dokument smatrati prвobitnim ustavom jedne Evro-atlantske ili NATO države. Analizom dokumenta pokušaću ukratko da potkrepm oву tvrdnju.

Najpre bi valjalo da se setimo da je i Očevima utemeljivačima najbitnije bilo da federalna vlast stupi u direktni kontakt sa individuama, a ne da države članice i dalje budu posrednik u toj komunikaciji (bolje reći praktikovanju vlasti). Radi se o klasičnom novovekovnom apsolutističkom pristupu, gde se suverenitet na jednoj teritoriji uspostavlja suspenzijom dotadašnjih partikularnih suvereniteta. U Evropi su monarsi apsolutisti integrisali svoje monarhije time što su suspendovali i redukovali prava svoje vlastele i plemstva. Savremeni pandan toj intenciji je teorija ograničenog suvereniteta, prema kojoj jedan instrumentalizovani sud poput Haškog tribunalala ima direktnu jurisdikciju nad pojedincima, ignorujući i suspendujući pravne sisteme pojedinih zemalja. Iako je ustanovljen kao organ Saveta bezbednosti UN, Tribunal deluje samo tamo gde se prostire domen NATO snaga, te je praktično to više organ ove NATO države nego istinski organ UN.²⁶⁹

²⁶⁹ Zanimljivo je da celokupna zloupotreba prava i pravnih načela i institucija od strane, pre svega, SAD na frapantan način potvrđuje Markssov tezu o pravu kao instrumentu vladajuće klase. Postoji čitav jedan sistem mehanizama (selektivna upotreba pravnih normi, njihovo ignorisanje i zaobilazeњe...) putem kojih se pravo uzurpira i zloupotrebljava. SAD su, naprimjer, odbile da priznaju jurisdikciju *Suda za ratne zločine* koji je kao međunarodni organ formiran u Rimu, a s druge strane su inicirale ustanovljenje Haškog tribunalala koji služi kažnjavanju i satanizaciji pre svega Srba, ali po

Strateški koncept zaista ima formu ustava, sastavljenog od 65 članova. U Članu 1. navodi se da su ovaj dokument na aprilskom samitu prihvatili i odobrili predsednici vlada i država članica. Već u Članu 3, nagoveštavaju se novi zadaci, napor i "suštinski nove aktivnosti" NATO, pa se dva puta pominje "Evro-atlantski region", dok se u Članu 4. otvoreno navodi ono što je mnogo bitnije: "(NATO) mora, iznad svega obezbediti političku volju i vojna sredstva kakva se zahtevaju za ceo domen njegovih misija". Ako obratimo pažnju na činjenicu da je 85 % vojnih sredstava korišćenih u agresiji na Jugoslaviju bilo američkog porekla, i ako imamo podatke o tome kako se proces odlučivanja (*decision-making*) unutar NATO odvijao tokom iste te agresije²⁷⁰, dobijamo zastrašujuće nagoveštaje budućnosti ostvarivanja te političke volje u Evro-atlantskoj državi. Naravno, sve se to "zasniva na zajedničkim vrednostima demokratije, ljudskih prava i vladavine prava" – Član 6; no, moramo se setiti ubedljive tvrdnje Karla Šmita da su svi pojmovi političke teorije izrazito polemički (izvorno značenje reči *polemico* je rat). Nedavna agresija na SRJ je odlučujuće pokazala kako se univerzalni, apstraktno metafizički pojam "ljudskih prava" koristi kao jednostrani instrument za napad na suverenu državu.

Isti ovaj Član 6, bitan je i zato što ograničava odgovornost NATO za mir i stabilnost na "ovaj region"; misli se na evro-atlantski region. Ovo je jedan od ključnih momenata za razumevanje savremene američke, odnosno NATO politike. U političkoj teoriji ovo se da uvideti na pomeranju od Fukujame ka Haningtonu. Naime, sa ovako ograničenom i definisanom teritorijom, koja se poklapa sa teritorijom zapadnog hrišćanstva, ali se proteže i na neke teritorije od "vitalnog interesa" (termin veoma zastupljen u *Strateškom konceptu*) za NATO zemlje, Amerikanci rešavaju nekoliko problema:

potrebi i drugih naroda Balkana. Aleksandar Hamilton je tvrdio da će federalnoj vlasti u SAD biti dovoljno da drži "mač i kesu" (vojnu silu i poreze kao ekonomsku silu), da bi mogla da preuzme vođenje države u svoje ruke. SAD u ovoj Evro-atlantskoj državi imaju skoro ceo "mač", a i veliki deo "kese", tako da mogu da sprovode svoju volju, onakvim viđenjem prava koje njima odgovara.

²⁷⁰ Pogledati časopis *Vreme* br.451, str. 9. Od početnog konsenzusa prilikom donošenja odluka, vrlo brzo se prešlo na sistem odlučivanja po kome je general Vesli Klark konsultovao samo "ključne lidere", a one za koje je znao da će se protiviti gađanju određenih ciljeva nije više ni konsultovao!

1) Definišu jasnu teritoriju unutar koje su odlučujuće dominantni, jer praktično imaju monopol na upotrebu vojne sile. Dosada su na sve načine ometali pokušaje formiranja WEU odnosno združnih vojnih snaga EU, a u *Konceptu* stoji da je formiranje takvih snaga moguće samo pod okriljem NATO – Član 18.

2) Evropskoj uniji je jasno naznačeno da je zavisna od američkog nuklearnog oružja. U Članu 63, kaže se da nuklearno oružje čini suštinsku političku i vojnu vezu ovih zemalja i da stoga mora ostati u Evropi, a u Članu 42, da je ovo oružje vitalno za bezbednost Evrope. EU teško pokušava da stvori svoj identitet, a on se obično ostvaruje naspram onog drugog sa kojim se borite. Brojni slučajevi pravih carinskih ratova između EU i SAD (slučaj banana, američke hrane proizvedene od biljaka i životinja sa genetskom mutacijom, slučaj *Koka-kole*), mogli bi da znantno doprinesu jačanju evropske kohezije naspram SAD. Stoga je izuzetno bitno stvoriti nekog trećeg, zajedničkog neprijatelja (zajedničkog Drugog), čija bi pretnja držala Evropu u stanju poslušnosti i potiskivala ekonomski probleme na drugo mesto pred pitanjima sigurnosti. I zaista, u jednom hipotetičkom ratu Evrope sa recimo Rusijom ili Kinom, očigledno je da bi američka pomoć bila suštinska.

3) Ovako definisane granice daju Amerikancima opravdanje za intervenciju u Bosni i na Kosovu i za neintervenisanje u Čečeniji, Kini ili u Istočnom Timoru. Poslednje tri pomenute zone nisu u Evro-atlantskom regionu, ne utiču direktno na interes NATO zemalja, kako su određeni u *Strateškom konceptu*, te ih stoga ništa i ne obavezuje na intervenciju.

Granice ove države određene su članovima od 33 do 39. Granice u Americi su jasne i obuhvataju teritorije SAD i Kanade. U Evropi se one opisuju na sledeći način: Član 35. određuje značaj *Partnerstva za mir*, te na taj način uključuje u NATO strukturu države koje su članice *Partnerstva*; Član 36. posebno objašnjava odnos prema Rusiji, a Član 37. odnos prema Ukrajini, naznačavajući da su praktično granice sa ovim zemljama i granice Evro-atlantskog regiona.²⁷¹ Član 38. posebno se osvrće na afričke zemlje *Mediterskog dijaloga*, kao na područje od

²⁷¹ Zanimljivo je da se u ovom drugom članu navodi podrška suverenitetu i integritetu Ukrajine, a da toga nema kada je Rusija u pitanju! Ovo izuzetno podgrajava spekulacije o geostrateškim planovima SAD kad je reč o Rusiji.

specijalnog interesa za NATO. I konačno, Član 39 koji se bavi proširenjem Alijanse otvara vrata za formalno učlanjenje svih "demokratskih zemalja" čije bi primanje zadovoljio ciljeve NATO sporazuma. Šta znači ova odredba o demokratskim zemljama, imali smo nažalost prilike da vidimo nedavno na predsedničkim izborima u Makedoniji gde je OEBS priznao i verifikovao očigledan falsifikat, da bi promovisao pro-američkog kandidata.²⁷² Još je apsurdnije bilo obraćanje predsednika Klintonu, neformalnog šefa ove nove države, u Sofiji, 21. novembra, kada je istakao Bugarsku kao svetli primer zemlje u kojoj se poštuju prava nacionalnih manjina i na koji bi komšije u Srbiji trebalo da se ugledaju. Ta ista Bugarska je u poslednjih deset godina bila promoter izuzetno agresivne šovinističke politike koja je proterala na stotine hiljada Turaka iz zemlje, dok su mnogi bili naterani da pokrste svoja imena. Postavljanje pitanje makedonske nacionalne manjine smatra se u toj zemlji za vrhunski hibris. Ali sve je to nebitno, ako je Bugarska izuzetno kooperativna prema zahtevima NATO alijanse; izgleda da je to jedino merilo demokratičnosti koje Amerikanci uvažavaju.

3. Tokom bombaradovanja, NATO lideri su neprestano koristili termin "intervencija". Po klasičnom međunarodnom pravu, radilo se o jasnom napadu, agresiji nekoliko zemalja na jednu suverenu državu. Međutim, već po ovom diskursu se videlo da je unutar ove nove države klasično međunarodno pravo nešto što se više ne priznaje. Od *ius gentium*, ne prelazi se kao što ovdašnji kritičari Novog Svetskog Poretka misle na *ius cosmopolitanum*, već, bar deklarativno ili kao pokriće za "zavodenje pravde", na *ius civitas* u ovoj novoformiranoj državi. Oni zaista svoju akciju nisu smatrali za rat sa neprijateljskom državom, već za unutrašnju policijsku intervenciju, za pokušaj disciplinovanja mangupa koji ne prihvata nova pravila igre.

Kada analiziramo situaciju unutar ove nove države, NATO ima skoro potpuni legitimitet u zavodenju tih novih pravila igre, po kojima je ova organizacija vrhovna policija unutar nove države i čuvan bezbednosti na granicama. Sve zemlje i svi narodi su, bilo preko direktnog članstva u NATO, bilo preko indirektnog članstva kroz EU i na taj način u WEU (budućim vojnim snagama EU, mogućim samo kao deo NATO

strukture), bilo preko *Partnerstva za mir* (čiji je član čak i Belorusija), ili konačno kao aplikanti za članstvo, dali svoju saglasnost i priznali vrhovnu političku i vojnu premoć NATO. Svi sem Srba. Zbog gore navedenih razloga, Srbi su jedini ostali u direktnoj konfrontaciji sa NATO pa su i zasnovali svoju nacionalnu i državotvornu politiku nasuprot NATO. Rezultat takve politike je činjenica da je srpski etnički korpus (gde spadaju i Crnogorci kao posebna nacija) faktički podelen u pet država. Četiri dela tog prostora su već uključeni u NATO državu: Hrvatska, a sve više i Crna Gora,²⁷³ preko svojih legitimnih predstavnika, Kosmet i Republika Srpska kao protektorati. Ostala je samo centralna Srbija sa Vojvodinom, kao jedini prostor koji nije prihvatio NATO državni poredak. Otud je ovaj crtež sa Singidunumom (ovde Srbijom) kao jedinim "neokupiranim mestom" u Evropi, zaista verodostojan.

Međutim, ako uporedimo situaciju Asteriksa i njegovih suseljana sa našom današnjom situacijom uočićemo dve bitne razlike:

1) Ove dve priče se odvijaju sa vremenskom distancicom od dve hiljade godina. Danas je apsolutno nemoguće živeti van savremenih globalnih tehnoloških i ekonomskih tokova, što Srbija već skoro deset godina pokušava.

2) Srbi nemaju magični napitak koji bi rešio sve njihove silne i nagonilane probleme; nemaju, naime, njegov današnji pandan-atomsko naoružanje, koji bi im za početak omogućio odbranu od NATO pakta kao evidentnog agresora.

Kada sam gore govorio da smo delimično pobedili, insistirao sam na tome da je ta победа verovatno победа na kratke staze. NATO država će najverovatnije nastojati da nas na silu i po svaku cenu ugura u svoje procese integracije.²⁷⁴ Poslednji rat je pokazao da Srbija nije sposobna

²⁷³ Iako formalno i dalje u SRJ, Crna Gora je, zahvaljujući uzurpaciji savezne vlasti od strane Miloševića, faktički više vezana za SAD, nego za Srbiju. Izjave američkih čelnika i naročito priprema planova za "odbranu" Crne Gore od Miloševićeve agresije (pogledati NIN 2551, str.14.), direktno potvrđuju da Amerikanci već vide Crnu Goru kao područje pod sopstvenom jurisdikcijom. Ekonomski pomoći koju lideri ove republike traže i dobijaju od SAD svedoči o tome da se takav stav Amerike prihvata kao legitiman.

²⁷⁴ Mada postoji i druga varijanta; moguće je da, kao što je nekada Jugoslavija napumpavala da bi izgledala kao rajske mamce za sve komunističke zemlje, isto tako sada treba Srbiju učiniti crnom rupom, strašilom koje će plašiti sve neposlušne unutar

²⁷² Pogledati NIN br. 2551, str. 46.

da se trajno odbrani od nasrtaja NATO-pakta. Uz svo junačko držanje VJ, pokazalo se da danas svjetlo oružje igra mnogo veću ulogu no u vreme Mandušića Vuka. Rat se završio nakon što su nam oni nekoliko puta razbili kompletan energetki sistem. Jesmo li mogli od toga da se odbranimo? Očigledno je da nismo. Uostalom, kako se i u strateškom dokumentu to kaže (Član 62, *Strateškog koncepta*), danas samo nuklearno oružje može da obezbedi mir i stabilnost jednoj zemlji.²⁷⁵ Mi ga nažalost nemamo i tu prestaje svaka priča o našoj sposobnosti da se trajno odbranimo.

U Srednjem veku, kada su se stvari u politici zvali pravim imenom, ako jedna zemlja ili njen suveren nisu bili sposobni da se sami odbrane od najezde veće sile, stupali su u vazalni odnos sa silom koja je to mogla da im obezbedi. Ugovori o vazalnom položaju jasno su i precizno odredivali prava i obaveze vazala prema sizerenu.²⁷⁶ Naš vladar je tokom rata pokušao da zasnuje savremeni vazalni odnos sa Rusijom. Očigledno, u tome nije uspeo: Rusi nisu spremni da rizikuju otvoreni sukob sa NATO pakтом da bi nas zaštitili. Njih se evidentno ne dotiču kuknjaeve naših geopolitičara da se majka Rusija brani na Kosovu.

Dakle, ostaju nam dve opcije.

1) Da i dalje iracionalno i slavno opstajemo u kompletnoj izolaciji i služimo kao negativan primer dok nam propada i zemlja, i ekonomija, i što je najgore i stanovništvo, a da nam Amerikanci i dalje komadaju zemlju i da nas uteruju u integracione tokove tek nakon što su nas razdvojili u pet, šest ili više država;

2) Ili da i mi, kao i svi drugi stupimo u vazalni odnos sa Amerikanicima. Danas se to zove uključivanje u integracione, globalne, demokratske... tokove. Međutim, očigledno je da u jednom NATO paktu ili nekoj drugoj, mnogodržavnoj zajednici jedna Belgija, ili sutra Makednija, ne može da ima isti značaj i težinu kao SAD, te se termin vazalstvo u mekšem i modifikovanom značenju sa pravom može

Evro-atlantske države, kako bi npr. Clinton mogao da pokaže Bugarima kako izgleda onaj ko nije dobar, demokratičan...

²⁷⁵ Pri čemu oni insistiraju na zabrani proliferacije tog oružja, što znači da druge zemlje ne smeju da uživaju u miru i sigurnosti, odnosno da za njih moraju da se obrate američkoj zaštiti.

²⁷⁶ Tako je naprimer i knez Lazar preno što je slavno izginuo na Kosovu dugo bio Ugarski vazal.

koristiti.²⁷⁷ Naravno, moralistički diskurs o demokratiji, ljudskim pravima... učinio je svoje, pa čak i Amerikanci moraju da traže neko takvo pokriće za svoje akcije. Snaga javnog mnenja ipak nije zanemarljiva. Uključeni na takav način u NATO državu, izgubili bismo znatan deo svoje suverenosti, ali bismo sačuvali jedan, kakav-takav manevarski prostor unutar koga bismo mogli da tražimo svoje mesto. Uz pametniju politiku, sa drugim manjim zemljama, mogli bismo da putem lobiranja i diplomatske borbe postignemo neka relativna poboljšanja Naročito bi uputno moglo da bude igranje na kartu sukoba SAD i Evrope.

No, po svemu sudeći od svega ovoga neće skoro biti ništa. Vladavina predsednika Miloševića je takva da podrazumeva kompletan suverenitet (njegov, a ne naš, iako ga mi tako doživljavamo zbog činjenice da je gospodin Srbin, a ne, recimo, Amerikanac) nad celom teritorijom nad kojom vlada. Strategija Amerikanaca je da mu oduzimaju deo po deo teritorije (kao u Bosni), a njegova da svaki deo na kome nema potpunu vlast, odseca kao delove tela obolele od gangrene (kao Crnu Goru npr., ili ranije Sloveniju). Rezultat oba procesa je da gubimo i teritorije i narod i sve što je vekovima postizano i stvarano. Strah naroda za državu se i dalje povećava, a Milošević i dalje na tome gradi svoj legitimitet ne objašnjavajući ljudima pravo stanje stvari.²⁷⁸ Budući da nismo sposobni da se odbranimo, logični završetak tog procesa je potpuno komadanje srpskog prostora i moguće, veliko odumiranje, pa čak i izginuće naroda. Sa ovakvom decizionističkom politikom odbrane potpunog, neokrnjenog

²⁷⁷ Ovaj termin je čak pomenuo i Zbignjev Bžežinski u knjizi *Velika šahovska ploča* koja se nedavno pojavila i kod nas u izdanju CID-a iz Podgorice

²⁷⁸ Ovom stanju stvari znatno doprinosi opozicija. Prvo, onaj deo opozicije koji neopravданo optužuje predsednika Miloševića da je nacionalista, što gospodin očigledno nije. Na taj način oni održavaju i pojačavaju ničim zasluzeni Miloševićev legitimitet u srpskom narodu, jer mu pomažu da drži monopol na najznačajnije pitanje srpske politike. Drugo, oni nastavljaju da pričaju narodu američke bajke o izgradnji humanog, multikulturalnog, demokratskog društva civilizovanih naroda, u koje mi samo treba da se uključimo i u kome po automatizmu svi počinju da žive bolje. Ovakve nebulozne priče su kontraproduktivne, zato što ljudi vide da situacija u tom svetu uopšte nije takva, već se radi o nasilničkoj hegemoniji jedne sile kojoj je do demokratije u globalnim tokovima stalo koliko do lanjskog snega. Umesto da pospešuju konfuziju u glavama ljudi, opozicioni lideri bi trebalo da iznesu narodu pravo stanje stvari, dakle da objasne da i mi moramo da zasnujemo neku vrstu prinudnog (polu)vazalnog odnosa, da bismo sačuvali ono što još uvek imamo. Pre svega narod, koji je strašno izginuo u ovom veku

suvereniteta, koja, iako moralno i pravno opravdana, stoji u potpunoj nesrazmeri sa našim snagama i mogućnostima, nek nam je Bog na pomoći.

Summary

Miša Đurković

DICTATORSHIP, NATION, GLOBALIZATION

Miša Đurković's book *Dictatorship, Nation, Globalization* is a collection of eight interdisciplinary essays that enter deeply in the territory of social philosophy, political theory, theory of mass culture, studies of nationalism... Those essays were created in a ten-year period of studying and living in one of the most turbulent places in the world. The author has tried to grasp a multitude of changes in global and local relations that marked the last decade of the twentieth century. Three concepts extracted in the title are the red thread that is laid through all essays: these concepts are the most mentioned in the last ten years and in a way they have influenced the lives of people in Serbia in this period (Milosević's dictatorship and position of Serbian nation in the time of globalization).

First essay is *Dictatorship of Simulacrum – Slobism as Innovative System of Political Dictatorship*. Here the author presents a strong thesis that Slobodan Milosević developed and practiced a new system of dictatorship in Serbia that does not fit into any of the dictatorship forms known before. The author calls it *Dictatorship of Simulacrum*. The essay consists of three parts. The first part is a descriptive analysis of *Slobism* in all its aspects. The basic idea is that Milosević developed a system of simulacra of which the most important is the simulacrum of opposition, which he made into protective armour. This armour has two elementary functions: first, it gives him pseudo-democratic legitimacy, and then, it serves as demobilizing mechanism for the citizens, that does not let the oppositional energy of the people canalizes in the direction of changing the system. It is assumed that, in the time of pre-transitional conditions, concretely in the period of the end of a one-party system, when it was felt that social changes must start, Milosević prevented a real democratic organization of society by directing pseudo-pluralisation himself. Instead of letting parties, non-governmental organizations, syndicates and medias develop independently and spontaneously in grass-rooted form, communists secured the complete political area for themselves with a system of direct and indirect simulacra and, by controlling it, delayed social changes for the whole decade. The second part of the essay is a comparison of this system with classical systems of dictatorship – simple, caesaristic and totalitarian – that Franz Neumann described in his famous essay. A detailed analysis shows what

Slobism shares with some of those systems, but it turns out that it does not fit in any of them and that it is really an innovative technique. In the third part, it is shown, by analyzing Milosević's strike on opposition in May 17, 2000, how this whole social system functions in a moment of crises. Mechanisms from the so-called *scale of Slobism* are being analyzed, i.e. how controlled pseudo-liberty of media and parties is being permitted and how, in the moments of crises, it is being suspended without greater problems so that these indirect simulacra could be returned in a previously set frame.

The second essay is *Pop-politics and Pop-ideology*. In it, the author expresses an idea about pop-politics and pop-ideology as a special discipline and a special field of study. Starting point is that education, *paideia*, and with it, the ideologizing of the people, is more and more conducted through powerful mass media and popular culture, instead of classical mechanisms of ideologizing and education, as have been school, church and customary. Therefore, ideologization and manipulation of one's own citizens as well as citizens of other countries is accomplished through all forms of elite and especially mass culture as are films, music, literature, comics... First, socio-philosophical basis for this kind of process are analyzed; the author finds them in the change of function of public opinion and parliament democracy described by Carl Schmitt and Jürgen Habermas. In the other part, first are presented basic mantras of contemporary left-liberal ideology and then it is analyzed on a multitude of examples how these mantras are infused in one's head. The author analyses cultural cold war between USA and USSR that was waged in the field of the pop-politics, and than contemporary film industry with an accent on Disney's movies; the death of rock and roll is also analyzed, as is its replacement with escapist techno matrices. Of course, emancipative and critical potentials that exist in these medias are also being analyzed and the author is giving the example of Lars Von Trier movies.

The third essay is *Nationalism and Popular Music*. Fundamental question that is posed in this essay is whether Milosević was a nationalist. The author starts by pointing out the tremendous complexity of this question. In order to clarify what it means to be a nationalist and how this term is treated in recent works, the author views basic trends in studies on nationalism in the last ten years. First, he points great complexity and wideness of area covered by the term *nationalism*. The modernist paradigm in theory of nationalism is explained and its drawbacks are criticized. Then the problem of relations between nationalism and globalization is explained and it is shown why, exactly in the time of larger proliferation and culture mixing, comes to an explosion of nationalism. Finally, the cultural movement in liberal theory that advances classical liberalism by emphasizing need for cultural and national identity (liberal nationalism) is pointed at. Only when he has set this ground for

scientific understanding of nationalism, the author returns to the basic question. Analyzing the period of Milosević's rise in global and local context, the writer shows a complex attitude of Slobodan Milosević towards Serbian nationalism and proves that Milosević was not a nationalist. Culture and, above all, popular music is emphasized in order to point that Milosević's regime didn't have anything of classical protectionist nationalistic policy, but on contrary, it affirmed foreign elements; Milosević, as well as his wife, was closer to international titoistic Yugoslavian ship than Serbian nationalism.

The forth essay *Culture Industry and National Identity Problem* brings out some of the, still emphatically present questions about Serbian identity as a cultural-ethnical nation and identity of Serbia as political community. The author again uses field of popular music and explains why it is an extraordinary indicator of more complicated social and political subjects. He leads us to the question of the status of oriental elements in Serbian popular music and music in Serbia. There are five theses about presence of these elements and a review of Serbian music and music in Serbia. Conclusion is that those oriental elements are legitimate part of both identities and that bringing these identities down to so-called "šumadijska dvojka" pattern is wrong. The main problem is how to put these elements to their proper measure and improve their artistic handling, and whit it, creating popular music of higher quality.

The essay *Supervision and Hustling* was created in the autumn of 1999 and it fallows very specific political and media development in Serbia right after the war on Kosovo. The author is spotting the tendency of a complete denuding of regime's nature that openly, as well as discursively and practically, discloses its own value system under the changed socio-economical circumstances. The monstrous production of *Pink* television is analyzed and there is a detailed description of manipulative techniques that are conducted through certain quiz show created in that house. But the author broadens his research by analyzing many other aspects of Milosević's manipulation through the mass media. To that point, a detailed research on manipulation through humor, sexuality, quiz', popular music, etc. is undertaken. At the end, it is shown that there is an ideal-type pattern for girls and boys that developed in *Slobism*; also in a specific way the paradigm of a man has changed as the wars ended.

The sixth essay is named *Discourse on "Turbo-folk"*. It is imagined as a critical analysis of two recent works concerning problems of popular music in *Slobism*; it is Eric Gordey's book *Culture of Government in Serbia* and Ivana Kronja's *Deadly Shine*. The author emphasizes good sides of these works, but also a lot of defaults and one-sidedness. He is especially interested in basic myth of antagonism between allegedly nationalistic turbo folk and cosmopolitan rock. He is pointing out the one-sided and twisted presenting of the position of rock and roll in Yugoslavia in the eighties as well as

inappropriate use of term *turbo folk* where variety of musical genres is putted into. Elementary thesis is that turbo-folk did not originate as a result of a planed, commanded, conscious cultural policy; quite opposite, it is the result of an absence of a cultural policy of any kind and a product of a bare, radical, market mechanisms that ruled in one chaotic wartime.

The last two essays are elaborates on globalization and position of Serbian people in the time of the great global turbulences at the end of twentieth century. First of them, *Liberal Democracy Globalization: Last Great Modernistic Utopia?* Analyses two possible meanings of the term globalization, as a true mutual saturation of cultures because of progress in technology and communications, or as a one-sided, violently pushed NATO globalization realized through abuse of international institutions and selective use of the international law. In direct relation to that is a turn in American foreign policy that during the nineties came from Fukuyama's thesis of the end of the history and a need for photocopying of American liberal democracy to the Huntington's conflict of civilization. The cause of this turn is that, from under the militant universalization, a need for the Other has come through. Huntington's book is a success because he brought back the Other by which the West and the Americans are defined.

The last essay "*The Winners*" without the Magic Potion claims that, instead of the so-called New World Order, Euro-Atlantic community with high degree of state sovereignty is being constructed. For defending this thesis, the author is analyzing new *Strategic Concept of NATO* completed in a form of a future constitution of that future state; it is insisted that only NATO can legitimately use force in a specific region or delegate that right to a local authorities. In that constellation of powers, the author writes about the tragic position of the Serbian people, the only one who stayed on the outside of the new community flow and is by force being pushed inside. The author insist on the need that, in spite of all problems, the Serbs must join those flows like the others, establish a vassal relation to the most powerful force in the world that dominates the region. Any other course of our foreign policy could lead us again into direct confrontation with the interests of that force, and that is not something we are capable of.

BELEŠKA O PISCU

Miša Đurković (1971. Zemun). Studirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je 2001. magistrirao iz oblasti etike i pravne filozofije. Autor je knjige *Poredak, moral i ljudska prava* (IES, Beograd, 2001), kao i mnoštva članaka. Zaposlen je kao istraživač-saradnik u Institutu za evropske studije, Beograd. Bavi se političkom, pravnom i moralnom filozofijom, klasičnom i savremenom političkom teorijom, problemima nacionalizma i nacionalnog identiteta, kao i pitanjima političkih aspekata masovne kulture.

NOTE ON THE AUTHOR

Miša Đurković was born in Zemun, 1971. He graduated philosophy on Faculty of Philosophy, University of Belgrade. In 2001 he took his the Master's Degree in ethics and philosophy of law from the same university. He is the author of *Poredak, moral i ljudska prava – Order, Morality and Human Rights*, (IES, Belgrade, 2001) and has published numerous articles. He works as a fellow researcher in the Institute for European Studies in Belgrade. His fields of interest are philosophy of politics and law, ethics, classical and contemporary political theory, problems of nationalism and national identity, as well as political aspects of mass- culture.